

DPN 5542

(Printed)

Title: ^{VA}ŚRĪMAD BHAGATA GĪTĀ

Run. No. 6233

Cat. No.

Micro. No.

Subject दर्शन Philosophy Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 12.3 x 34.7 ³⁻¹⁰¹ Folios ~~100~~ Lines (in a page) ||

Compl. / Incompl.

^{missing 1, 2} Chapt. / act /

1-18

Commentary by

Author / translator

Scribe / donor Śrīdhara

Date: NS / SS / VS / KS 1802, 1936

Ruler / place

श्रीधर दयेकुल जीका नं ५५

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thyasaphu /

Gudian paper

Condition: fine / damaged by worms, rats, water / Printed इवाना एफू

Beginning, colophon, post-colophon :

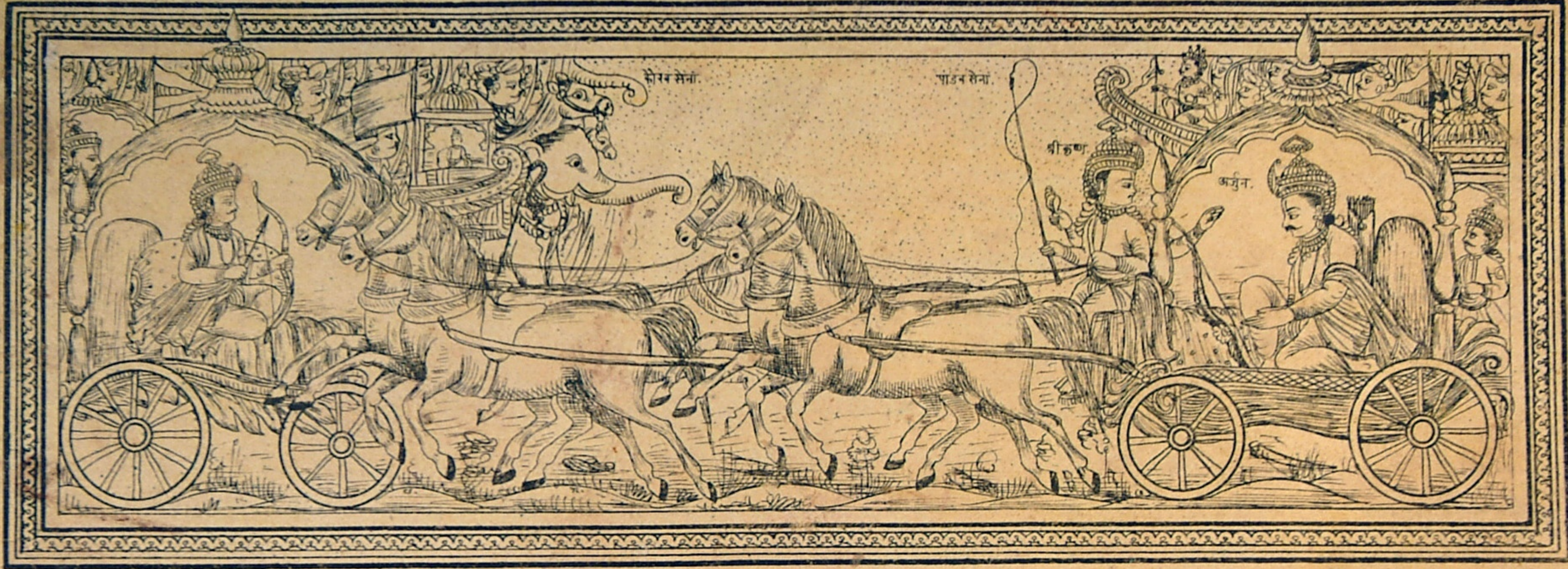
श्रीश्रीमन्महाभारते शतसहस्रं संहितायां वैयासिक्यां भीष्म पर्वणि श्रीमद् भगवद्गीता
सूक्तिषु सुप्रसिद्धां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे योगशास्त्रं निर्माय

संन्यासादितत्वं निर्णयै सुखोधिन्मां दीकार्मा श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्ष योगो नामाख्य -
द्विष्टो व्याख्य ॥ १८ ॥ समाप्तेऽयं ग्रन्थः ।

इदं श्रीधरीय व्याख्या समेतं श्रीमद्भागवद्गीता पुस्तकं मुंक्षापुर्या श्रीकृष्णादात्मजेन
गीताविष्णुना निर्णय सागरख्य मुद्रार्थनामके मुद्रितम् ॥ ॥ संवत् १९३६
शकाब्दः १८०२ विक्रमनामावत्सलः ।

॥ अथ श्रीधरकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता प्रारम्भ्यते ॥

त्याह अथेतिचतुर्भिः व्यवस्थितान् युद्धोद्योगेन स्थितान् कपिध्वजः अर्जुनः ॥ २० ॥ हृषीकेशमिति तदेववाक्यमाह सेनयोरिति ॥ २१ ॥
यावदेतानिति ननु त्वं योद्धानु युद्धप्रेक्षकस्तत्राह कैः सह मया योद्धव्यम् ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानिति धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियं कर्तुमिच्छं
तो यद्दहसमागतास्तानयावत्प्रक्षयामितावदुभयोः सेनयोर्मध्ये मे रथं स्थापयेत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततः किंप्रवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमि

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥ यावदेतानिरीक्षेऽहं योद्धु
कामानवस्थितान् ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥
धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरु
भयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान्समवे
तान्कुरुनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृन् रथपितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखीं
स्तथा ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति गुडाकानिद्रातस्याईशेनजितनिद्रेणार्जुनेनैवमुक्तः सन् हे भारत धृतराष्ट्र सेनयोर्मध्ये रथानामुत्तमं रथं हृषीकेशः स्थापितवान् ॥ २४ ॥ भी
ष्मद्रोण इति महीक्षितां पितामहद्रोणराजां च प्रमुखतः संमुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ एतान्कुरुन्पश्येत्युवाच २५ ततः किंप्रवृत्तमित्यत आह
पितृन्पितृव्यादीनित्यर्थः पुत्रान्पौत्रानिति दुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः सखीन् मित्राणि सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥ २६ ॥

गी०टी०
॥ ३ ॥

ततः किंकृतवानित्यत आह तानिति आविष्टो व्याप्तः युक्तः विषीदन् विशेषेण सीदन् अवसादं ग्लानिं लभमानः ॥ २७ ॥ किमब्रवीदित्यपेक्षया
माह दृष्ट्वेममित्यादियावदध्यायसमाप्ति हेतुं योऽहमिच्छन्तं पुरतः सम्यगवस्थितं इमं बंधुजनं दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणादीनि सीदंति
विशीर्यन्ते किंच मुखं परिसमं तातुं शुष्यति निर्द्रवी भवति ॥ २८ ॥ किंच वेपथुश्चेति वेपथुः कंपः रोमहर्षो रोमांचः स्वं सते निपतति परिदह्यते

तान्समीक्ष्य सकौंतेयः सर्वान् बंधून् वस्थितान् ॥ कृपया परया विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ अर्जुन उवाच ॥
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ २८ ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमह
र्षश्च जायते ॥ गांढी वस्त्रं सते हस्ता त्वक् चैव परिदह्यते ॥ २९ ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ निमित्ता
नि कपश्यामि विपरीतानि केशव ॥ ३० ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं
सुखानि च ॥ ३१ ॥ किन्नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ ३२ ॥
त इमे वस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

सर्वतः संतप्यते ॥ २९ ॥ अन्यच्च न चेति विपरीतानि निमित्तानि अनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ॥ ३० ॥ किंच न चेति स्वजनं आहवे यु
द्धे हत्वा श्रेयः फलं न पश्यामि विजयादिकं फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह न कांक्षइति ॥ ३१ ॥ एतदेव प्रपंचयति किं न इति सार्धाभ्याम् यदर्थमस्मा
कं राज्यादिकमपेक्षितं त एते प्राणधनानित्यक्त्वा त्यागमंगीकृत्य युद्धार्थमवस्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ननु यदि कृपया त्वमेतान्न हंसितं हि त्वामेते राज्यालोभेन हनिष्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राह एतानिति सार्द्धेन घ्नतोऽप्यस्मान् घात
यतोऽपि एतान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थमप्यहं हंतुं नेच्छामि किंपुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ननु च अग्निदोगरदश्चैव
शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्त्ता च प्रदेते आततायिन इति स्मरणात् अग्निदइत्यादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः आततायि
नां च वधो युक्त एव आततायिनमायांतं हन्यादेवा विचारयन् नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति वचनात्तत्राह सार्द्धेन पापमिति आततायि

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ ३४ ॥ अपि त्रैलोक्यरा
ज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानातता
यिनः ॥ तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्त्स्वबंधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३६ ॥ यद्यप्येते
न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३७ ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निव
र्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नमायांतमित्यादिकमर्थं शास्त्राहुर्बलम् यथोक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः अर्थशास्त्राच्च बलवद्दर्मशास्त्रमि
ति स्थितिः तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्यायत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वधस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नचेह सुखं
स्यादित्याह स्वजनं हीति ननु तवैतेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति यथैवैते बंधुवधदोषमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्तते तथैव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन

अ०
॥ १ ॥

॥ ३ ॥

गी०टी०
॥ ४ ॥

विषादेनेत्यत आह यद्यपीति द्वाभ्याम् राज्यलोभेनोपहतं भ्रष्टविवेकं चेतोयेषां ते एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यन्ति तथाप्यस्माभिर्दोषं प्रपश्यन्ति इत्यङ्गिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् निवृत्तावेव बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तमेव दोषं दर्शयति कुलक्षय इति सनातनाः परंपराप्राप्ताः उत अपि अवशिष्टं कुलधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति ॥ ३९ ॥ ततश्च अधर्माभिभवादिति ॥ ४० ॥ एवं सति संकर इति एषां कुलग्नानां पितरः पतन्ति हियस्मात् लुप्ताः पिंडोदकक्रियायेषां ॥ ४१ ॥ उक्तं दोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्याम् उत्साद्यंते लुप्यंते जातिधर्माः वर्णधर्माः कुलधर्माश्च चका

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मेन प्रेकुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ३९ ॥ अधर्माभिभवात् कृष्णप्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टा सुवर्णं यजायते वर्णसंकरः ॥ ४० ॥ संकरो नरकायैव कुलग्नानां कुलस्य च ॥ पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४१ ॥ दोषैरेतैः कुलग्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शश्वताः ॥ ४२ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके नियतं वा सो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४३ ॥ अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रादाश्रमधर्मादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ उत्सन्नेति उत्सन्नाः कुलधर्मायेषां मिति उत्सन्नजातिधर्मादीनामप्युपलक्षणम् अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानराः अपश्चात्तापिनः कष्टान्निरयान्यातिदारुणानित्यादिवचनेभ्यः ॥ ४३ ॥ बंधुवधाध्यवसायेन संतप्यमान आह अहो इति स्वजनं हंतुमुद्यता इति यत एतन्महत्पातकं कर्तुं मध्यवसायं कृतवन्तो वयम् अहो वत कष्टमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अ०
॥ १ ॥

॥ ४ ॥

एवं संतप्तः सन्मृत्युमेवाशासान आह यदीति अकृतप्रतीकारं तूष्णीमुपविष्टं मां यदि हनिष्यति तर्हि तद्वननं मम क्षेमतरमत्यंतं हितं भवेत् पापानि क्षप्तेः ॥ ४५ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमिति संख्येसंग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविशत् उपविवेश शोकेन संविग्नं प्रकपितं मानसं चित्तं यस्य सः ॥ ४६ ॥ इति श्रीसुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच तंतथेति अश्रुभिः पूर्णं आकुलेर्दक्षणे यस्य तम् तथोक्तप्रकारेण विषीदंतमर्जुनं प्रति मधुसूदनः इदं वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ तदेव वाक्यमाह

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रारणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४५ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा र्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसृज्य शरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भ० सूपनि० ब्रह्म० अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ तंतथा कृपया विष्टमश्रु पूर्णकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच कुत इति कुतो हेतोः त्वा इति त्वाम् विषमे संकटे इदं कश्मलं समुपस्थितम् अयं मोहः प्राप्तः यत आर्यैरसेवितम् अस्वर्ग्यमधर्म्यम् अयशस्करं च ॥ २ ॥ तस्मात् क्लैब्यमिति हे पार्थ क्लैब्यं कातर्यं मास्म गमः न प्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवति क्षुद्रं तुच्छम् हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ हे परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

25

20

15

10

5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी०टी०
॥ ५ ॥

नाहंकार्थेण युद्धादुपरतोऽस्मि किंतु युद्धस्यान्याय्यत्वादित्यर्जुन उवाच कथमिति भीष्मद्रोणौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रतिकथमहं योत्स्यामि
तत्रापि इषुभिः यत्र वाचापियोत्स्यामीति वक्तुमनुचितम् तत्र वाणैः कथं योत्स्यामीत्यर्थः हे अरि सुदन शत्रु सुदन ॥ ४ ॥ तर्हि तव देहयात्रापि न
स्यादिति चेत्तत्राह गुरुनिति गुरुन्द्रोणादीन् हत्वा परलोकविरुद्धो गुरुवधस्तमकृत्वा इह लोके भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः उचितम् विपक्षे तु न के
वलं परत्र दुःखम् इहैव तु नरकदुःखमनुभवेयमित्याह हत्वेति गुरुन् हत्वा इहैव तुरुधिरेण प्रदिग्धान् प्रकर्षेण लिप्तान् अर्थकामात्मकान् भोगानहं
भुंजीय अश्रीयाम् यद्वा अर्थकामानिति गुरुणां विशेषणम् अर्थतृष्णाकुलत्वादेते तावद्युद्वा न्ननिवर्त्तेरन् तस्मादेतद्वधः प्रसज्येतैवेत्यर्थः तथा

अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्येद्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हा वरिसूदन ॥ ४ ॥ गुरुन् हत्वा
हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥ हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुंजीय भोगान् रूधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥ यानेव हत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६

च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेणोक्तम् अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैरिति ॥ ५ ॥ किंच यद्यपि अध
र्ममंगीकरिष्यामस्तथाऽपि किमस्माकं जयः पराजयो वा भवेदिति न ज्ञायत इत्याह न चेति एतद्वयोर्मध्ये नोऽस्माकं कतरत् किं नाम गरीयोऽधिक
तरं भविष्यतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति यद्वा एतान् वयं जयेम जेष्यामः यदि वा नोऽस्मान् एते जयेयुः जेष्यंतीति किंचास्माकं वा जयोऽपि फल
तः पराजय एवेत्याह यानेव हत्वा जीवितुं नेच्छामस्त एवैते संमुखे अवस्थिताः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

कार्पण्येति तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः एतान् हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यदोषश्च स्वकुलक्षयकृतस्ताभ्यामुपहतोऽभिभूतः स्वभावः
शौर्यादिलक्षणो यस्य सोऽहं त्वां पृच्छामि तथा धर्मसंमूढचेतो यस्य सः युद्धं त्यक्त्वा भिक्षाटनमपि क्षत्रियस्य धर्मो वाऽधर्मो वेति संदिग्धचित्तः स
न्नित्यर्थः अतो मे यन्निश्चितं श्रेयो युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि किंच तेऽहं शिष्यः शासनार्हः अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥ ७ ॥ त्वमेव विचार्य
यद्युक्तं तत्कुर्विति चेत्तत्राह न हीति इन्द्रियाणामुच्छोषणमतिशोषणकरं मदीयं शोकं यत्कर्मापनुद्यात् अपनयेत्तदहं न प्रपश्यामि यद्यपि भू

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपन्नमृद्धं राज्यं सु
राणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा
तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्व शोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासून गतासूंश्च नानुशोचंति पण्डिताः ॥ ११ ॥

मौनिष्कटकं समृद्धं राज्यं प्राप्स्यामि तथा सुरेंद्रत्वमपि यदि प्राप्स्यामि एवमभीष्टं तत्सर्वमवाप्यापि शीकापनोदनोपायं न प्रपश्यामीत्यन्वयः
॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः किंकृतवानित्यपेक्षायामाह संजय उवाच एवमिति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततः किंवृत्तमित्यपेक्षायामाह तमुवाचेति प्रहसन्निव प्र
सन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्रीभगवानुवाच अशोच्यानिति शोकस्याविषयभू

अ०
॥ २ ॥

॥ ५ ॥

गी०टी०
॥ ६ ॥

तानेवबंधूंस्त्वमन्वशोचः अनुशोचितवानसि दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्णयुयुत्सुं समुपस्थितमित्यादिना तत्र कुतस्त्वाकश्मलमिदं विषमे समुपस्थितमित्यादिना मया बोधितोऽपि पुनश्च प्रज्ञावतां पंडितानां वादान्शब्दान्कथं भीष्ममहं संख्यइत्यादीन्केवलं भाषसे ननु पंडितोऽसि यतः गता सून गतप्राणान्बंधून गतासंश्च जीवतोऽपि बंधुहीना एते कथं जीविष्यंतीति नानुशोचन्ति ॥ ११ ॥ अशोच्यत्वे हेतुमाह नत्वेवेति यथाऽहं परमेश्वरो जातुकदाचित् लीलाविग्रहस्याविर्भावेति रोभावेऽपि नासमिति नैव अपितु आसमेव अनादित्वात् न च त्वं नासीः नाभूः अपित्वासीरेव इमे च जनाधिपाः नृपाः नासन्निति न अपितु आसन्नेव मदं शत्वात् तथाऽतः परं इत उपर्यपि न भविष्यामो न स्थास्याम इति न चैव अपितु स्थास्याम एव

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं ने मे जनाधिपाः ॥ न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मि न्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

जन्ममरणशून्यत्वादशोच्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वीश्वरस्य तव जन्मादिशून्यत्वं सत्यमेव जीवानां तु जन्ममरणे प्रसिद्धे तत्राह देहिन इति देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथाऽस्मिन् स्थूलदेहे कौमाराद्यवस्था देहनिबंधना एव न तु स्वतः पूर्वावस्थानाशोऽवस्थांतरोत्पत्तावपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात्तथैव तदेहनाशो देहांतरप्राप्तिरपि लिङ्गदेहनिबंधना न तु तावदात्मनो नाशः जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात् अतो धीरः धीमान् तत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते ॥ १३ ॥

ननु गतानागतानहं न शोचामि किंतु तद्वियोगादिदुःखभाजमात्मानमेवेति चेत्तत्राह मात्रास्पर्शा इति मीयंते विषयाः आभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः तासां स्पर्शाः विषयैः संबंधाः तेशीतोष्णप्रदा भवन्ति तेत्वागमापायित्वादित्याः अस्थिराः अतस्तां स्तिति क्षस्वसहस्र यथा जलात्पादिसंपर्कास्तत्कालकृताः स्वभावतः शीतादिप्रयच्छन्ति एवमिष्टसंयोगवियोगा अपि सुखदुःखादिप्रयच्छन्ति तेषां चास्थिरत्वात् सहनं तव धीरस्योचितम् ननु तन्निमित्तहर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तत्प्रतीकारप्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं महाफलत्वादित्याह यमिति एते

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनो नित्यास्तां स्तिति क्षस्वभारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरंसोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोऽस्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

मात्रास्पर्शाः यं पुरुषं न व्यथयन्ति नाभिभवन्ति समे सुखदुःखे यस्य तम् स तैरविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु तथाऽपि शीतोष्णादिकमतिदुःखं कथं सोढव्यम् अत्यंतं तत्सहने च कदाचिद्देहनाशस्यापि संभवादित्याशंक्य तत्त्वविचारतः सर्वसोढुं शक्यमित्याशयेनाह नेति असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादेरात्मनि भावः सत्तानविद्यते तथा सतः सत्स्वभावस्यात्मनोऽभावो विनाशो न विद्यते एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः कैस्तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यविद्भिः एवंभूतविवेकेन सहस्वेत्यर्थः १६

अ०
॥ २ ॥

॥ ६ ॥

गी०टी०
॥ ७ ॥

तत्र सत्त्वभावमविनाशिवस्तु सामान्येनोक्तं विशेषतो दर्शयति अविनाशीति येन सर्वमिदमागमापायिधर्मकं देहादिकंततमत्तत्साक्षित्वेन व्याप्तम् तच्च आत्मस्वरूपम् अविनाशि विनाशशून्यं विद्धि जानीहि तत्र हेतुमाह विनाशमिति १७ आगमापायिधर्मकं संदर्शयति अंतवंतइति अंतो विनाशो विद्यते येषां ते अंतवंतः नित्यस्य सर्वदैकरूपस्य शरीरिणः शरीरवतः अतएव अनाशिनः विनाशरहितस्याप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्यात्मन इमे सुखदुःखादिधर्मका देहाउक्तास्तत्त्वदर्शिभिः यस्मादेवमात्मनो न विनाशः न च सुखदुःखादिसंबन्धः तस्मान्मोहजंशोक्त्यक्त्वायु

अविनाशितुतद्विद्वियेन सर्वमिदंततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥ अंतवंतइमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्व भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते तदहम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वाकदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अथ स्वधर्ममात्याक्षीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं भीष्मादिमृत्युनिमित्तः शोको निवारितः यच्चात्मनो हंतृत्वनिमित्तं दुःखमुक्तम् एतान्न हंतुमिच्छामीत्यादिना तदपितद्वेदनिर्णीतमित्याह य एनमिति एनमात्मानं हननक्रियायां कर्मत्वं कर्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः तत्र हेतुः नायमिति १९ न हन्यत इत्येतदेव षड्भावविकारशून्यत्वेन द्रढयति नेति न जायत इति जन्मप्रतिषेधः न म्रियते चेति विनाशप्रतिषेधः वाशब्दौ चार्थे न चायं भूत्वा उत्पद्य भविता भवति अस्तित्वं भजते किंतु प्रागेव स्वतः सद्रूप इति जन्मांतराऽस्तित्वलक्षणद्वितीयविकारप्रतिषेधः तत्र हेतुः यस्मादजः यो हि जाय

ते स जन्मांतरमस्तित्वं भजते न तु यः स्वयमेवास्ति स भूयोऽप्यन्यदस्तित्वं भजत इत्यर्थः नित्यः सर्वदैकरूप इति वृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतः शाश्वद्भव इत्यपक्षयप्रतिषेधः पुराण इति विपरिणामप्रतिषेधः पुराऽपि न व एव न तु परिणामतोरूपांतरं प्राप्य न वो भवतीत्यर्थः यद्वा न भवितेत्यस्यानुपगं कृत्वा भूयोऽधिकं यथा भवति तथान भवतीति वृद्धिप्रतिषेधः अजो नित्य इति चोभयवृत्त्यभावे हेतुरित्यपौ न रुक्त्यम् तदेव जायते अस्तित्वं ते पुरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवं यास्कादिभिर्वेदवादिभिरुक्ताः षड्भावविकारानिरस्ताः यदर्थमेते विकारानिरस्तास्तं प्रस्तुतं विनाशाभावमुपसंहरति न हन्यते हन्यमाने शरीर इति ॥ २० ॥ अतएव हंतृत्वाभावोऽपि पूर्वोक्तः प्रसिद्ध इत्याह वेदेति नित्यं वृद्धिशून्यम् अव्ययं अपक्षयशून्यम्

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥ कथं स पुरुषः पार्थ कंघातयति हंतिकम् ॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥ न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अजमविनाशिनं च यो वेद स पुरुषः कंघातयति कथं वाहंति एवंभूतस्य वधे साधनाभावात् तथा स्वयंप्रयोजको भूत्वाऽन्येन कंघातयति न कथंचिदप्येत्यर्थः अनेन मय्यपि प्रयोजकत्वात् दोषदृष्टिमाकर्षीः इत्युक्तं भवति ॥ २१ ॥ नन्वात्मनोऽविनाशित्वेऽपि तदीयशरीरनाशं पर्यालोच्य शोचामीति चेत्तत्राह वासांसीति कर्मनिबन्धनभूतानां देहानामवश्यं भावित्वान्न जीर्णदेहनाशो शोकावकाश इत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथं हंतीत्यनेनोक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति आपो नैनं क्लेदयंति मृदुकरणेन शिथिलं न कुर्वंति ॥ २३ ॥

अ०
॥ २ ॥

॥ ७ ॥

गी०टी०
॥ ८ ॥

तत्रहेतूनाह अच्छेद्यइतिसाद्वेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमच्छेद्यश्चअमूर्तत्वात् अदाह्योद्वत्वाभावादशोष्यइतिभावः इतश्चछेदादियोग्यो
नभवति यतो नित्यः अविनाशीसर्वगतःस्थाणुः स्थिरस्वभावःरूपांतरापत्तिशून्यः अचलःपूर्वरूपापरित्यागी सनातनःअनादिः ॥ २४ ॥
किंच अव्यक्तश्चक्षुराद्यविषयः अचित्त्योमनसोऽप्यविषयः अविकार्यःकर्मेन्द्रियाणामप्यगोचरइत्यर्थः उच्यतइति नित्यत्वादावभियुक्तो
क्तिप्रमाणयति उपसंहरतितस्मादिति ॥ २५ ॥ तदेवमात्मनोजन्मविनाशाभावान्नशोकःकार्यइत्युक्तम् इदानीं देहेनसहात्मनोजन्मतद्विना

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमच्छेद्योऽशोष्यएवच ॥ नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोऽयंसनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिं
त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ तस्मादेवंविदित्वेनानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥ अथचैनंनित्यजातंनित्यंवामन्यसेमृ
तम् ॥ तथाऽपित्वंमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यच ॥ तस्मादपरिहार्येऽर्थे
नत्वंशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना २८

शेनचविनाशमंगीकृत्यापिशोकोनकार्यइत्याह अथचेति अथचयद्यप्येनमात्मानंनित्यंसर्वदातत्तदेहेजातेजातंमन्यसे तथातत्तदेहेमृतेमृतं
मन्यसे पुण्यपापयोस्तत्फलभूतयोर्जन्ममरणयोरात्मगामित्वात् तथापित्वंशोचितुंनार्हसि ॥ २६ ॥ कुतइत्यतआह जातस्येति हियस्मात्जा
तस्यस्वारंभकर्मक्षयेमृत्युर्ध्रुवोनिश्चितः मृतस्यतत्तदेहकृतेनकर्मणाजन्मापिध्रुवमेव तत्तस्मादेवमपरिहार्येऽर्थेऽवश्यंभाविनिजन्ममरणलक्ष
णेऽर्थेत्वंविद्वानुशोचितुंनार्हसि योग्योनभवसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच देहानांचस्वभावंपर्यालोच्यतदुपाधिकेआत्मनोजन्ममरणेचशोकोनका

अ०
॥ २ ॥

॥ ८ ॥

र्यइत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तंप्रधानंतदेवआदिःपूर्वरूपंयेषांतान्यव्यक्तादीनिभूतानिशरीराणिकारणात्मनाऽपिस्थितानामेवोत्पत्तेःत
थाव्यक्तंअभिव्यक्तंमध्यंजन्ममरणांतरालस्थितिलक्षणंयेषाम् अव्यक्तेनिधनंलयोयेषांतानीमान्येवंभूतान्येवतत्रतेषुकापरिदेवना कःशोक
निमित्तोविलापः प्रतिबुद्धस्यस्वप्नदृष्टवंधुष्विवशोकोनयुज्यतइत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपिलोकेशोचंति आत्माज्ञानादेवेत्याशये
नात्मनोदुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति कश्चिदेनमात्मानंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांपश्यन्आश्चर्यवत्पश्यति सर्वगतस्यनित्यज्ञानानंदस्वभाव
स्यात्मनोऽलौकिकत्वादैंद्रजालिकवदधटमानंपश्यन्निवविस्मयेनपश्यति असंभावनाभिभूतत्वात् तथाआश्चर्यवदन्योवदतिचशृणोतिचा

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदतितथैवचान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यःशृणोतिश्रुत्वाऽप्येनंवेदनचैवकश्चि
त् ॥ २९ ॥ देहीनित्यमवध्योऽयंदेहेसर्वस्यभारत ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि
चावेक्ष्यनविकंपितुमर्हसि ॥ धर्म्यादियुद्धाच्छेद्योऽन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यःकश्चित्पुनःविपरीतभावनाभिभूतःश्रुत्वाऽपिनैववेद चशब्दादुक्त्वापिनसम्यग्वेदेतिद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ तदेवंदुर्बोधमात्मतत्त्वसंक्षेपेणोप
दिशन्अशोच्यत्वमुपसंहरति देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चजायतइतितदप्युक्तमित्याह स्वधर्ममिति आत्म
नोनाशाभावादेवैतेषांहननेऽपिविकंपितुंनार्हसि किंच स्वधर्ममपिअवेक्ष्यविकंपितुंनार्हसीतिसंबंधः यच्चोक्तम् नचश्रेयोनुपश्यामिहत्वास्व
जनमाहवइत्यादितत्राह धर्म्यादिति धर्मादनपेतान्प्राच्याद्युद्धादन्यत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

25
20
15
10
5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी० टी०
॥ ९ ॥

किंच महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विकंपस इत्याह यदृच्छयेति यदृच्छयाऽप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभंते यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा य एवं विधं युद्धं लभंते त एव सुखिन इत्यर्थः एतेन स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्यामेति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ ३२ ॥ विपक्षे दोषमाह अथ चेत्त्वमिति ॥ ३३ ॥ किंच अकीर्तिमिति अव्ययांशाश्वतीं संभावितस्य बहुमानितस्याकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥ ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंतितेऽव्ययाम् ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंतित वाहिताः ॥ निदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नुकिम् ॥ ३६ ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ॥ ॥
च्यते अधिकतरा भवति ॥ ३४ ॥ किंच भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वसंमतो भूस्ते एव भयेन संग्रामात्त्वां निवृत्तं मन्येरन् ततश्च पूर्ववद्बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्यसि ॥ ३५ ॥ किंच अवाच्येति अवाच्यान्वादान्वचनानर्हान् शब्दान् तवाहितास्त्वच्छत्रवो वदिष्यन्ति ॥ ३६ ॥ यच्चोक्तं न चैतद्विद्वः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरिति तत्राह हतो वेति पक्षद्वयेऽपि तव लाभ एवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ यदप्युक्तं पापमेवाश्रयेदस्मानिति त

अ०
॥ २ ॥

॥ ९ ॥

त्राह सुखदुःख इति सुखदुःखे समे कृत्वा तथा तयोः कारणभूतौ यौ लाभालाभावपितयोरपि कारणभूतौ जयाजयावपि समौ कृत्वा एतेषां समत्वे कारणं हर्षविषादराहित्यं युज्यस्व सन्नद्धो भव सुखाद्यभिलाषं हित्वा स्वधर्मं बुद्ध्या युद्धयमानः पापं न प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपदिष्टं ज्ञानयोगमुपसंहरन् तत्साधनं कर्मयोगं प्रस्तौति एषा त इति सम्यक्ख्यायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञानं तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं तस्मिन् करणीया बुद्धिरेषा तवाभिहिता एवमभिहितायामपि सांख्यबुद्धौ तव चेदात्मतत्त्वमपरोक्षं न संभवति तर्ह्यतः करणशुद्धिद्वाराऽत्मतत्त्वापरोक्षार्थं कर्मयोगेति मां बुद्धिं शृणु यया बुद्ध्या युक्तः परमेश्वरार्पितकर्मयोगेन शुद्धांतःकरणः सन्तत्प्रसादप्राप्तापरोक्षज्ञानेन कर्मात्मकं बंधं एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेति मां शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहा भिक्रमनाशो स्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकर्षेण प्रहास्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥ न नुरुप्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फले व्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबंधं प्रहरणं तत्राह नेहेति इह निष्कामकर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्फलत्वं नास्ति प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् किंच अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि उपक्रममात्रमपि कृतं महतो भयात्संसारत्वात् त्रायते रक्षति न तु काम्यकर्मवत् किंचिद्वैगुण्यादिना नैष्कल्यमस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कुत इत्यपेक्षायामुभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभ

गी०टी०
॥१०॥

त्तयैवध्रुवंतरिष्यामीतिनिश्चयात्मिकाएकैवैकनिष्ठैवबुद्धिर्भवति अव्यवसायिनांतुबहिर्मुखानांकामिनांकामानामानंत्यादनंताः तत्रापिकर्मगुणफलादिभेदात्बहुशाखाश्चबुद्धयोभवन्ति ईश्वराराधनार्थं हि नित्यनैमित्तिकं कर्म किंचिदंगवैगुण्येनापिन नश्यति यथाशक्ययात्तथाकुर्यादिति हितद्विधीयते नचवैगुण्यम् ईश्वरोद्देशेनैववैगुण्योपरमात् नतुतथाकाम्यं कर्म अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः दध्नेन्द्रियकामोजुहुयात् अतोमहद्वैषम्यमितिभावः ॥४१॥ ननुकामिनोऽपिकष्टान्कामान्विहायव्यवसायात्मिकामेवबुद्धिं किंनकुर्वन्तितत्राह यामिति पुष्पितांविपलतावदापातरमणीयांप्रकृष्टांपरमार्थफलपरामेववदन्तिवाचंस्वर्गादिफलश्रुतिये तेषांतयावाचाऽपहतचेतसांव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्नविधीयतइतितृतीयामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः ॥ वेदवादरताः पार्थनान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलांभोगैश्वर्यगतिंप्रति ॥ ४३ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयाऽपहतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिः समाधौनविधीयते ॥ ४४ ॥

अ०
॥ २ ॥

येनान्वयः किमितितथावदन्ति यतोऽविपश्चितोमूढाः तत्रहेतुः वेदेयेवादाः अर्थवादाः अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुरुतंभवति अपामसोमममृताअभूमेत्याद्याः तेष्वेवरताःप्रीताःअतएवअतःपरमन्यदीश्वरतत्त्वंप्राप्यंनस्तीतिवचनशीलाः ॥४२॥ अतएवकामात्मानइति कामात्मानः कामाकुलचित्ताः अतःस्वर्गएवपरःपुरुषार्थोयेषांते जन्मचतत्रकर्माणिचतत्फलानिचप्रददातीतितथाताम्भोगैश्वर्ययोर्गतिंप्राप्तिंप्रति साधनभूतायेक्रियाविशेषाःतेबहुलायस्यांतांप्रवदन्तीत्यनुपंगः ॥४३॥ ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तामिति भोगैश्वर्ययोःप्रसक्तानांअभिनिविष्टानांतया

॥१०॥

पुष्पितयावाचाऽपहतंआकृष्टंचेतोयेषांतेषांसमाधिः चित्तैकाग्र्यंपरमेश्वरैकाग्र्याभिमुखत्वंतस्मिन्निश्चयात्मिकाबुद्धिर्नविधीयते कर्मकर्तरिप्रयोगो नोत्पद्यतइत्यर्थः ॥४४॥ ननुचयदिस्वर्गादिकंपरमंफलंनभवतितर्हि किमितिवेदैस्तत्साधनतयाकर्माणि विधीयन्तेतत्राह त्रैगुण्यविषयाइति त्रिगुणात्मिकाःसकामायेऽधिकारिणःतद्विषयास्तेषांकर्मफलसंबंधप्रतिपादकावेदाः त्वंतुनिस्त्रैगुण्योनिष्कामोभव तत्रोपायमाह निर्द्वंद्वःसुखदुःखशीतोष्णादियुगलानिद्वंद्वानितद्रहितोभव तानिसहस्वेत्यर्थः कथमित्यत्राह नित्यसत्त्वस्थःसन्धैर्यमवलंब्येत्यर्थः तथानिर्योगक्षेमःअप्राप्तस्वीकारोयोगःप्राप्तपरिपालनंक्षेमंतद्रहितः आत्मवान्अप्रमत्तः नहिद्वंद्वाकुलस्ययोगक्षेमव्याप्तस्यप्रमादिनःत्रैगुण्यातिक्रमःसंभव

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन ॥ निर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥ यावानर्थउदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ॥ तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

तीति ॥४५॥ ननुवेदोक्तनानाफलपरित्यागेननिष्कामतयाईश्वराराधनविषयाव्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तु कुबुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानिति उदकंपीयतेऽस्मिन्नित्युदपानंवापीकूपतडागादितस्मिन्स्वल्पोदकेएकत्ररुत्स्यार्थस्याभावात् तत्रतत्रपरिभ्रमणेनविभागशोयावान्स्नानपानादिरर्थःप्रयोजनंभवति तावान्सर्वोप्यर्थःसर्वतःसंप्लुतोदकेमहान्हृदेएकत्रैवयथाभवति एवंयावान्सर्वेषुवेदेषुतत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः तावान्सर्वोऽपिविजानतोव्यवसायात्मिकाबुद्धियुक्तस्यब्राह्मणस्यब्रह्मनिष्ठस्यभवत्येव ब्रह्मानंदेषुद्रानंदानामंतर्भूतत्वात् एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवन्तीतिश्रुतेः तस्मादियमेवसुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

25
20
15
10
5

गी० टी०
॥११॥

तर्हि सर्वकर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यंतीत्यभिसंधाय प्रवर्त्तत इत्याशंक्य तद्वारयन्नाह कर्मण्येवेति ते तव तत्त्वज्ञानार्थिनः कर्मण्ये
वाधिकारः तत्फलेषु बंधहेतुष्वधिकारः कामो मास्तु ननु कर्मणि कृतं तत्फलं स्यादेव भोजने कृतं तद्विविदित्याशंक्याह माकर्मफलहेतुर्भूः कर्मफ
लं प्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथा भूतो माभूः कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः अतएव फलं बंधकं भविष्य
तीति भयादकर्मणिकर्माऽकरणेऽपि तव संगो निष्ठा मास्तु ॥४७॥ किंतर्हि योगस्थ इति योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः कर्माणि कुरु तथा संगं
कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फलस्य ज्ञानस्यापि सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणे नैव कुरु यतएवं भूतं
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ माकर्मफलहेतुर्भूमांते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥ योगस्थः कुरु कर्माणि सं
गं त्यक्त्वा धनं जय ॥ सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जय ॥ बुद्धौ
शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

समत्वमेव योग उच्यते सद्भिः चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥४८॥ काम्यं तु कर्मातिनिरुपमितीत्याह दूरेणेति बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतः कर्मयो
गो बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात्सकाशात् अन्यत् काम्यं कर्म दूरेणावरम् अत्यंतमपकृष्टम् हियस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञानेशरणमाश्रयं क
र्मयोगमन्विच्छ अनुतिष्ठ यदा बुद्धौ शरणं त्राता रमीश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवस्तु सकामानराः कृपणाः दीनाः यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्य
स्माल्लोकात् प्रैतिसकृपण इति श्रुतेः ॥४९॥

बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह बुद्धीति सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुष्कृतं निरयप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति तस्मा
द्योगाय तदर्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व यतः कर्मसुयत्कौशलं बंधकानामपि तेषां ईश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनचातुर्यस एव योगः ॥५०॥ कर्मणां
मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह कर्मेति कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थमेव कर्म कुर्वाणामनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन विनिर्मु
क्ताः संतोऽनामयं सर्वोपद्रव रहितं विष्णोः पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति ॥५१॥ कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति द्वाभ्याम् मोहो देहादिष्व
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फ
लं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्त
दा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

तद्बुद्धिः तदेव कलिलं कलिलं गहनं विदुरित्यभिधानकोशस्मृतेः ततश्चायमर्थः एवं परमेश्वराराधने क्रियमाणे यदा तत्प्रसादेन तव बुद्धिः देहाभि
मानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्यार्थस्य च निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि तयोरनुपादेयत्वेन जिज्ञा
सानं करिष्यसीत्यर्थः ॥५२॥ ततश्च श्रुतीति श्रुतिभिः नाना लौकिकवैदिकार्थश्रवणैः विप्रतिपन्ना इतः पूर्वविक्षिता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ
स्थास्यतीति समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः तस्मिन्निश्चला विक्षेपव्याप्तिविषयांतरैरनाकृष्टाऽतएवाचला अभ्यासपटुत्वेन त

अ०
॥२॥

॥११॥

गी० टी०
॥१२॥

त्रैवस्थिरालयव्याप्तिः सतीतदायोगयोगफलतत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥५३॥ पूर्वश्लोकोक्तस्यात्मतत्त्वज्ञस्यलक्षणं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्वाभाविके समाधौ स्थितस्यातएव स्थितानि श्रुत्वा प्रज्ञाबुद्धिर्यस्य तस्य का भाषा भाष्यतेऽनयेति भाषालक्षणमिति यावत् केन लक्षणेन स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः तथा स्थितधीः कथं भाषणमासनं व्रजनं च कुर्यादित्यर्थः ॥५४॥ अत्र च यानि साधकस्य ज्ञानसाधनानि तान्येव स्वाभाविकानि सिद्धस्य लक्षणानि अतः सिद्धस्य लक्षणानि कथयन्नेवांतरंगाणि ज्ञानसाधनान्याह यावदध्यायसमाप्ति तत्र प्रथमप्रश्नोत्तरम् प्रजहातीति

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

द्वाभ्यां श्रीभगवानुवाच मनसि स्थितान् कामान्यदा प्रकर्षेण जहाति त्यागे हेतुः आत्मन्येव स्वस्मिन्नेव परमानंदरूपे आत्मना स्वयमेव तुष्ट इति आत्मारामः सन्यदा क्षुद्रविषयाभिलाषान् त्यजति तदा तेन लक्षणेन मुनिः स्थितप्रज्ञ उच्यत इत्यर्थः ॥५५॥ किंच दुःखेष्विति दुःखेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमभ्युभितं मनो यस्य सः सुखेषु विगता स्पृहा यस्य सः तत्र हेतुः वीता अपगता रागभयक्रोधा यस्मात् तत्र रागः प्रीतिः समुनिः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥५६॥ कथं भाषेतेत्यस्योत्तरमाह यइति यः सर्वत्र पुत्रादिष्वपि अनभिस्नेहः स्नेहशून्यः अतएव बाधितानुवृत्त्या तत्तच्छुभमनु

कूलं प्राप्य नाभिनन्दति न प्रशंसति अशुभं प्रति कूलं प्राप्य न द्वेष्टि न निन्दति किंतु केवलमुदासीन एव भाषते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यर्थः ॥५७॥ किंच यदेति यदा चायं योगी इंद्रियार्थेभ्यः सकाशात् इंद्रियाणिसंहरते प्रत्याहरति अनायासेन संहारे दृष्टान्तः अंगानिकरचरणादीनि कूर्मो यथा स्वभावेनैव आकर्षति तद्वत् ॥५८॥ ननु नेंद्रियाणां विषयेष्वप्रवृत्तिः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं भवितुमर्हति जडानामातुराणामुपवासपराणांच विषयेष्वप्रवृत्तेरविशेषात्तत्राह विषया इति इंद्रियैर्विषयाणामाहरणं ग्रहणमाहारः निराहारस्येन्द्रियैर्विषयग्रहणमकुर्वतो देहिनो देहाभिमानिनोऽज्ञानस्य विषया विनिवर्त्तते तदनुभवो निवर्त्तत इत्यर्थः किंतु रसो रागोऽभिलाषस्तद्वर्जम् अभिलाषस्तु न निवर्त्तत इत्यर्थः रसोऽपि रागोऽ

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ इंद्रियाणींन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥ विषया विनिवर्त्तते निराहारस्य देहिनः ॥ रसवर्ज्यै रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥ यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥६०॥

पि परंपरमात्मानं दृष्ट्वाऽस्य स्थितप्रज्ञस्य स्वतो निवर्त्तते नश्यतीत्यर्थः यद्वा निराहारस्योपवासपरस्य विषयाः प्रायशो विनिवर्त्तते क्षुधासंतप्तस्य शब्दस्पर्शाद्यपेक्षाभावात् परंतु रसवर्जम् रसापेक्षा तु न निवर्त्तत इत्यर्थः शेषं समानम् ॥५९॥ इंद्रियसंयमं विना तु स्थितप्रज्ञतानसंभवति अतः साधकावस्थायां तत्र महान् प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह यततो ह्यपीति द्वाभ्याम् यततः मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोऽपि मनः इंद्रियाणि प्रसभं वलात् हरंति यतः प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि प्रक्षोभकानि ॥६०॥

अ०
॥२॥

॥१२॥

गी० टी०
॥१३॥

यस्मादेवंतस्मात् तानीति युक्तोयोगीतानीन्द्रियाणिसंयम्यमत्परः सन् आसीत् यस्यवशेवशवर्तीनि एतेनकथमासीतेतिप्रश्नस्यवशीकृतेंद्रि
यः सन् आसीतेत्युत्तरमुक्तंभवति ॥ ६१॥ बाह्येन्द्रियसंयमाभावेदोषमुक्त्वामनःसंयमाभावेदोषमाह ध्यायतइतिद्वाभ्याम् गुणबुद्ध्याविषया
न्यायतःपुरुषस्यतेषुसंगआसक्तिर्भवति आसक्त्याचतेष्वधिकःकामोभवति कामाच्चकेनचित्प्रतिहतात्क्रोधोभवति ॥६२॥ किंच क्रोधादि
ति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावः ततःशास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्मृतेर्विभ्रमोविचलनं ततोबुद्धेश्चेतनायाविनाशः वृक्षादिष्विवाभिभ

तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसीतमत्परः ॥ वशेहियस्येन्द्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥ ध्यायतोविषयान्पुं
सःसंगस्तेषूपजायते ॥ संगत्संजायतेकामःकामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृ
तिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिन्द्रियैश्चरन् ॥ आ
त्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वः ततःप्रणश्यतिमृततुल्योभवति ॥६३॥ नन्विन्द्रियाणांविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषोदुष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्या
दित्याशंक्याह रागेतिद्वाभ्याम् रागद्वेषरहितैर्विगतदुर्पैरिन्द्रियैर्विषयान्भुंजानोऽपिप्रसादंशांतिंप्राप्नोति रागद्वेषराहित्यमेवाह आत्मनो
मनसःवश्यैर्विधेयःवशवर्तीआत्मानोयस्येति अनेनैवकथंव्रजेतभुंजीतेत्यस्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयानधिगच्छतिइत्युत्तरमु
क्तंभवति ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसादेसति किंस्यादित्यत्राह प्रसादइति प्रसादेसतिसर्वदुःखनाशस्ततश्चप्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः ॥६५॥ इन्द्रियनिग्रहस्य
स्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनोपपादयति नास्तीति अयुक्तस्यावशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिः शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामात्मविषयाबु
द्धिःप्रज्ञैवनोपपद्यते कुतस्तस्यप्रतिष्ठावार्त्ता कुतइत्यतआह नचायुक्तस्यभावनाध्यानं भावनयाहिबुद्धेरात्मनिप्रतिष्ठाभवति साचायुक्तस्य
यतोनास्ति नचाभावयतआत्मध्यानमकुर्वतःशांतिःआत्मनिचितोपरतिः अशांतस्यकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः ॥६६॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्येत्य

प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठति ॥६५॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचा
युक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ॥६६॥ इन्द्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते ॥ तद
स्यहरतिप्रज्ञावायुर्नावमिवांभसि ॥६७॥ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य
प्रज्ञाप्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रहेतुमाह इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणामवशीकृतानांस्वैरविषयेषुचरतांमध्येयदेवैकमिन्द्रियंमनोऽनुविधीयते अवशीकृतंसदिन्द्रियेणसहग
च्छति तदेवैकमिन्द्रियमस्यमनसःपुरुषस्यवाप्रज्ञांहरति विषयविक्षिप्तां करोति किमुतवक्तव्यंबहूनिप्रज्ञांहरंतीति यथाप्रमत्तस्यकर्णधारस्यनावं
वायुः समुद्रेसर्वतःपरिभ्रामयतितद्वत् ॥६७॥ इन्द्रियसंयमस्यस्थितप्रज्ञत्वसाधनत्वलक्षणत्वंप्रोक्तमुपसंहरति यस्मादिति प्रतिष्ठिताभवतीत्य
र्थः लक्षणत्वोपसंहारेतस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिताज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहोइतिसंबोधनंवैरिनिग्रहसमर्थस्यतवात्रापिसामर्थ्यंभवेदितिसूचयति ॥६८॥

अ०
॥ २ ॥

॥१३॥

गी० टी०
॥१४॥

ननुचकश्चिदपिप्रसुप्तइवदर्शनादिव्यापारशून्यःसर्वात्मनानिगृहीतेंद्रियोलोकेनदृश्यतेअतोऽसंभावितमिदंलक्षणमित्याशंक्याह यानिशे
ति सर्वेषांभूतानांयानिशनानिशेवनिशाआत्मनिष्ठा आत्माज्ञानध्वांतावृतमतीनांतस्यांदर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायांसंय
मीनिगृहीतेंद्रियोजागर्ति प्रतिबुद्धयते यस्यांतुविषयबुद्ध्याभूतानिजाग्रति प्रतिबुद्धयते साआत्मतत्त्वंपश्यतोमुनेःनिशा तस्यांदर्शनादि
व्यापारस्तस्यनास्तीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यथादिवांधानामुलूकादीनांरात्रावेवदर्शनंननुदिवसे एवंब्रह्मज्ञस्योन्मीलिताक्षस्यापिब्रह्मण्येवदृ
ष्टिर्नतुविषयेषु अतोनासंभावितमिदंलक्षणमिति ॥६९॥ ननुविषयेषुदृष्ट्यभावेकथमसौतान्भुंक्तेइत्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमिति नाना

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी ॥ यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ॥६९॥ आपूर्यमाणमच
लप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामकामी ॥ ७० ॥ विहायका
मान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः ॥ निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

नदीभिरापूर्यमाणमपिअचलप्रतिष्ठंअनतिक्रान्तमर्यादमेवसमुद्रंपुनरप्यन्याआपोयथाप्रविशंति तथाकामाविषयायमुनिमंतर्दृष्टिभोगैरविक्रि
यमाणमेवप्रारब्धकर्मभिराक्षिताःसंतःप्रविशंति सशांतिकैवल्यंप्राप्नोति नतुकामकामीभोगकामनाशीलः ॥७०॥ यस्मादेवंतस्माद्विहायेति
प्राप्तान्कामान्विहायत्यक्त्वाउपेक्ष्यअप्राप्तेषुचनिःस्पृहः यतोनिरहंकारः अतएवतद्भोगसाधनेषुनिर्ममःसन्अंतर्दृष्टिर्भूत्वायश्चरतिप्रारब्धवशे
नभोगान्भुंक्ते यत्रकापिगच्छतिवासशांतिमाप्नोति ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥ २ ॥

॥१४॥

उक्तांज्ञाननिष्ठास्तुवक्षुपसंहरति एपेति ब्राह्मीस्थितिः ब्रह्मज्ञाननिष्ठाएषाएवंविधाएनांपरमेश्वराराधनेनशुद्धांतःकरणःपुमान्प्राप्यनमुह्यति
पुनःसंसारमोहंनप्राप्नोति यतःअंतकालेमृत्युसमयेऽपिअस्यांक्षणमात्रमपिस्थित्वाब्रह्मणिनिर्वाणंलयमृच्छति प्राप्नोति किंपुनर्वक्तव्यंवात्य
मारभ्यस्थित्वाप्राप्नोतीति ॥७२॥ इतिश्रीमद्भग०सुबोधिन्यांटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ शोकपंकनिमग्नयःसांख्ययोगोपदेश
तः ॥ उज्जहारार्जुनंभक्तंकरुणःशरणंमम ॥१॥ एवंप्रवदशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनाप्रथमंमोक्षसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता त

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥ इतिश्रीम
द्भगवद्गीता०सांख्ययोगोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ अर्जुनउवाच ॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन ॥
तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दनंतरमेवातेऽभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्वमांशृण्वित्यादिनाकर्मचोक्तम् नचतयोर्गुणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितः तत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्य
निष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वाद्यभिधानादेषाब्राह्मीस्थितिःपार्थेतिप्रशंसमुपसंहाराच्चबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रेष्ठ्यंभगवतोऽभिमतंम
न्वानोऽर्जुनउवाच ज्यायसीचेति कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेनबुद्धिर्ज्यायसीअधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमता तर्हि किमर्थं तस्माद्युद्धयस्वेति
तस्मादुत्तिष्ठेतिवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्तयसि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गी० टी०
॥ १५ ॥

ननु धर्मादियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत इत्यादिना कर्मणोऽपि श्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशङ्क्याह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रशंसा क्वचिज्ज्ञानप्रशंसेत्येवं व्यामिश्रसंदेहोत्पादकमिव यद्वाक्यं तेन मे बुद्धिं मतिमुभयत्र दोलायितां कुर्वन्मोहयसीव परमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्त्येव तथाऽपि भ्रांत्याममैवाभाति इतीवशब्देनोक्तं अत उभयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं निश्चित्य वदेति यद्वा इदमेव श्रेयः साधनमिति निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेकं वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोरूपं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात्तर्हि तयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं वदेति त्वदीयः प्रश्नः संगच्छेत न तु मया तथोक्तम् किंतु द्वाभ्यामेकैव

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्ता मया न घ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मनिष्ठोक्ता गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्या एव तु प्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति अस्मिन् शुद्धांतःकरणतया द्विविधे लोके अधिकारिजने द्वे विधे प्रकारौ यस्याः सा द्विविधानिष्ठामोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रोक्ता स्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेव निर्दिशति सांख्यानां शुद्धांतःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिपाकार्थं ज्ञानयोगेन ध्यानादिना निष्ठा ब्रह्मपरतोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिकामारूढाणां तु अंतःकरणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूत कर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठोक्ता धर्मादियुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत इत्यादिना अत एव चित्तशुद्धयश्च शुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधाऽपि निष्ठोक्ता एषा तेऽभिहिता सांख्ये बु

द्विर्योगे त्विमांशृण्विति ॥ ३ ॥ अतः सम्यक्चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्धयभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्रुते नाप्नोति ननु च एवमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्संतः प्रव्रजंतीति संन्यासस्य मोक्षंगत्वमिति श्रुतेः संन्यासादेव मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तम् न च चित्तशुद्धिविना कृतात्संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात्सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति ॥ ४ ॥ कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेणाशक्यत्वादित्याह नहीति जातुकस्यां चिदवस्थायां क्ष

न कर्मणामनारंभात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी वाऽज्ञो वाऽकर्मकृत् कर्माण्यकुर्वाणो न तिष्ठति तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिगुणैः सर्वोऽपि जनः कर्मकार्यते कर्मणि प्रवर्तते अवशः अस्वतंत्रः सन् ॥ ५ ॥ अतो ज्ञं कर्म त्यागिनां निंदति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्पाण्यादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि निगूह्य यो मनसा भगवद्दयानुल्लेनेन्द्रियार्थान्विषयान् स्मरन्नास्ते अविशुद्धतया मनस आत्मनि स्थैर्याभावात् समिथ्याचारः कपटाचारः दांभिक उच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठ इत्याह यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसानियम्य ईश्वरप्रवणानि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं योगं उपायमारभते अनुतिष्ठति

अ०
॥ ३ ॥

॥ १५ ॥

गी०टी०
॥१६॥

असक्तःफलाभिलाषरहितःसन्सविशिष्यते विशिष्टोभवति चित्तशुद्ध्याज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥७॥ यस्मादेवंतस्मात् नियतमिति नियतं
नित्यंसंख्योपासनादिकर्मकुरु हियस्मात् अकर्मणःअकरणात्सकाशात्कर्मज्यायः अधिकतरम् अन्यथाऽकर्मणःसर्वकर्मशून्यस्यतवशरीर
निर्वाहोऽपिनभवेत् ॥ ८ ॥ सांख्यास्तुसर्वमपिकर्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञार्थादिति यज्ञोऽत्रविष्णुःयज्ञोवैविष्णुरितिश्रु
तेः तदाराधनार्थात्कर्मणोऽन्यत्रतदेकंविनाऽयंलोकःकर्मबंधनःकर्मभिर्बद्धयते नत्वीश्वरार्थत्वेनअतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थमुक्तसंगःनिष्कामःस

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्रापिचतेनप्रसिद्धयेदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलो
कोऽयंकर्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्तसंगःसमाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेनप्र
सविष्यध्वमेषवोऽस्त्वष्टकामधुक् ॥ १० ॥

नकर्मसम्यगाचर ॥ ९ ॥ प्रजापतिवचनादपिकर्मकर्तृवश्रेष्ठइत्याह सहयज्ञाइतिचतुर्भिः यज्ञेनसहवर्त्ततइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृताब्राह्मणा
द्याःप्रजापुरासर्गादौसृष्ट्वाब्रह्माइदमुवाच अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसूयध्वम् प्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः ए
षयज्ञःवोयुष्माकंइष्टकामधुक्इष्टान्कामान्दोग्धीतितथाअभीष्टभोगप्रदोऽस्त्वित्यर्थः अत्रचयज्ञग्रहणमावश्यककर्मापलक्षणार्थम् काम्यक
र्मप्रशंसातुप्रकरणेऽसंगतापिसामान्यतोऽकर्मणःकर्मश्रेष्ठमित्येतदर्थेत्यदोषः ॥ १० ॥

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राह देवानिति अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयत हविर्भागैःसंवर्धयत तेचदेवावोयुष्मान्संवर्धयंतु एवमन्यो
न्यंसंवर्धयंतोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयःअभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ॥११॥ एतदेवस्पष्टीकुर्वन्कर्माकरणेदोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविताःसंतोदे
वाःवृष्ट्यादिद्वारेणवःयुष्मभ्यंभोगान्दास्यंतिहि अतोदेवैर्दत्तानन्नादीनेभ्योदेवेभ्यःपंचयज्ञादिभिरदत्वायोभुंक्तेसतुचोरएवज्ञेयः ॥ १२ ॥
अतश्चयजंतएवश्रेष्ठाःनेतराइत्याह यज्ञशिष्टाशिनइति वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेऽभ्रंतितेपंचसूनाकृतैःसर्वैःकिल्बिषैर्मुच्यंते पंचसूनाश्चस्मृ

देवान्भावयताऽनेनतेदेवाभावयंतुवः ॥ परस्परंभावयंतःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥११॥ इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यं
तेयज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसः ॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनःसंतोमुच्यंतेसर्वकिल्बिषैः ॥ भुं
जतेतेत्वघंपापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥१३॥ अन्नाद्भवन्तिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःक
र्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

तावुक्ताः कंडनीपेपणीचुल्लीउदकुंभीचमार्जनी ॥ पंचसूनागृहस्थस्यताभिःस्वर्गंनविंदतीति॥ येत्वात्मनोभोजनार्थमेवान्नंपचन्ति नतुवैश्वदेवा
द्यर्थतेपापाःदुराचाराःअघमेवभुंजते ॥१३॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपिकर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादितित्रिभिः अन्नाच्छुक्रशोणितरूपेणप
रिणतातृभूतान्युत्पद्यंते अन्नस्यचसंभवःपर्जन्यादृष्टेः सचपर्जन्योयज्ञाद्भवति सचयज्ञःकर्मसमुद्भवःकर्मणायजमानादिव्यापारेणसम्यक्
निष्पद्यतइत्यर्थः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठति॥आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः ॥ १४ ॥

अ०
॥ ३ ॥

॥१६॥

गी० टी०
॥१७॥

तथाकर्मब्रह्मोद्भवमिति तच्चयजमानादिव्यापाररूपंकर्मब्रह्मोद्भवंविद्धि ब्रह्मवेदः तस्मात्प्रवृत्तंजानीहि तच्चब्रह्मवेदाख्यंअक्षरात्परब्रह्मणःस
मुद्भूतंविद्धि अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यद्वेदोयजुर्वेदःसामवेदइतिश्रुतेः यतएवमक्षरादेवयज्ञप्रवृत्तेरत्यंतंतस्याभिप्रेतोयज्ञः त
स्मात्सर्वगतमप्यक्षरंब्रह्मनित्यंसर्वदायज्ञेप्रतिष्ठितम् यज्ञेनोपायभूतेनप्राप्यतइतियज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यते उद्यमस्थासदालक्ष्मीरितिवत् यद्वा
यस्माज्जगच्चक्रमूलंकर्म तस्मात्सर्वगतंमंत्रार्थवादैःसर्वेषुसिद्धार्थप्रतिपादकेषुभूतानामाख्यानादिषुगतंस्थितमपिवेदाख्यंब्रह्मसर्वदायज्ञेच
तात्पर्यरूपेणप्रतिष्ठितम् अतोयज्ञादिकर्मकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानांपुरुषार्थसिद्धयेकर्मादिचक्रंप्रवर्तितं

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुव
र्त्तयतीहयः ॥ अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति ॥१६॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः ॥ आत्मन्ये
वचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्मात्तदकुर्वतोवृथैवजीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूताद्वेदाख्याद्ब्रह्मणःपुरुषाणांकर्मणिप्रवृत्तिः ततःकर्मनिष्पत्तिः ततःपर्जन्यः
ततोऽन्नं ततोभूतानि भूतानांचपुनःतथैवकर्मणिप्रवृत्तिरित्येवंप्रवर्तितंचक्रंयोनानुवर्त्तयतिनानुतिष्ठतिसअघायुः अघंपापरूपंआयुर्यस्यसः
यतःइंद्रियैर्विषयेष्वेवरमति नतुईश्वराराधनार्थंकर्मणि अतोमोघंव्यर्थंसजीवति ॥ १६ ॥ तदेवंकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमित्यादिनाऽज्ञ
स्यांतःकरणशुद्धयर्थंकर्मयोगमुक्त्वाज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाह यस्त्वितिद्वाभ्याम् आत्मन्येवरतिःप्रीतिर्यस्य ततश्चात्मन्येवतृप्तःस्वानंदा

नुभवेननिर्वृतः अतएवात्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनस्ति ॥१७॥ तत्रहेतुमाह नैवतस्येति कृतेनकर्मणातस्यार्थःपुण्यं
नैवास्ति नचाकृतेनकश्चनकोऽपिप्रत्यवायोऽस्ति निरहंकारत्वेनविधिनिषेधातीतत्वात् तथापितस्मात्तदेषांनप्रियम् यदेतन्मनुष्याविदुरिति
श्रुतेः मोक्षेदेवकृतविघ्नसंभवात् तत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाःसेव्याइत्याशंक्योक्तम् सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयः आ
श्रयएवव्यपाश्रयः अर्थमोक्षेआश्रयणीयोऽस्यनास्तीत्यर्थः विघ्नाभावस्यश्रुत्यैवोक्तत्वात् तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्रयनाभूत्याईशतेआ
त्माह्येषांसभवतिइति हनेत्यव्ययमप्यर्थे देवाअपितस्यात्मतत्त्वज्ञस्यअभूत्यैब्रह्मताप्रतिबंधनायनेशतेनशकुवंतीतिश्रुतेरर्थः देवकृतास्तु

नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन ॥ नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥ तस्मादसक्तःसततंकार्यंकर्म
समाचर ॥ असक्तोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपूरुषः ॥१९॥ कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयः ॥ लोकसंग्रह
मेवापिसंपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विघ्नाःसम्यग्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव यदेतद्ब्रह्ममनुष्याविदुस्तदेषांदेवानांनप्रियमितिब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रियत्वोक्त्यातत्रैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितम् १८
यस्मादेवंभूतस्यज्ञानिनएवकर्मानुपयोगोनान्यस्यतस्मात्त्वंकर्मकुर्वित्याह तस्मादिति असक्तःफलसंगरहितःसन्कार्यमवश्यंकर्तव्यतयावि
हितंनित्यनैमित्तिकंकर्मसम्यगाचर हियस्मात्असक्तःकर्माचरन्पूरुषःपरंमोक्षंचित्तशुद्धिज्ञानद्वाराप्राप्नोति ॥ १९ ॥ अत्रसदाचारंप्रमाणयति
कर्मणैवेति कर्मणैवशुद्धसत्त्वाःसंतःसंसिद्धिसम्यग्ज्ञानंप्राप्ताइत्यर्थः यद्यपित्वंसम्यग्ज्ञानिनमेवात्मानंमन्यसेतथापिकर्माचरणंभद्रमेवेत्याह

अ०
॥ ३ ॥

॥१७॥

गी० टी०
॥१८॥

लोकसंग्रहमिति लोकस्यसंग्रहः स्वधर्मेप्रवर्तनम् मयाकर्मणि कृतेजनः सर्वोपिकरिष्यति अन्यथाज्ञानिदृष्टान्तेन अज्ञः कर्मत्यजेदित्येवंलोक
रक्षणमपितावत्प्रयोजनं पश्यन्कर्मकर्तुमेवार्हसि ननुत्यक्तमित्यर्थः ॥२०॥ कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात्तथाह यदिति इतरः प्राकृतोजनः
तत्तदेवाचरति सश्रेष्ठोजनः कर्मशास्त्रनिवृत्तिशास्त्रं वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेवल्लोकोऽप्यनुसरति ॥२१॥ अत्रचाहमेवदृष्टान्तइत्याह त्रिभिः
नमेपार्थेति हेपार्थमेकर्तव्यं नास्ति यत्स्त्रिष्वपिलोकेष्वप्राप्तं सत्प्राप्यं नास्ति तथाऽपि कर्मण्यहं वर्ते कर्मकरोम्येवेत्यर्थः ॥२२॥ अकरणे लोक
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥ नमेपार्थास्तिकर्तव्यं त्रिषु लोके
षु किंचन ॥ नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्तएव च कर्मणि ॥२२॥ यदिह्यहं न वर्त्तयं जातुकर्मण्यतंद्रितः ॥ ममवर्त्मानुवर्त्तते
मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥ उत्सीदेयुरिमे लोकान कुर्यात्कर्मचेदहम् ॥ संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
॥२४॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

स्यनाशं दर्शयति यदीति जातुकदाचित् अतंद्रितोऽनलसः सन्त्यदिकर्मणि न वर्त्तयम् कर्मनानुष्ठेयम् तर्हि ममैववर्त्तमानं मनुष्याः अनुवर्त्तते
अनुवर्त्तन्तित्यर्थः ॥२३॥ ततः किमत आह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः ततश्च यो वर्णं संकरो भवेत्तस्याप्यहमेव कर्त्ता स्याम्
भवेयम् एवमहमेव प्रजा उपहन्याम् मलिनी कुर्याम् ॥२४॥ तस्मादात्मविदालोकसंग्रहार्थं तत्कृपया कर्मकार्यमेवेत्युपसंहरति सक्ता इति
कर्मणिसक्ताः अभिनिविष्टाः संतोऽज्ञाः यथा कर्म कुर्वन्ति असक्तः सन् विद्वानपि तथैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः ॥२५॥

ननु कृपया तत्त्वज्ञानमेवोपदेष्टुं युक्तं नेत्याह नेति अज्ञानां अतएव कर्मसंगिनां कर्मासक्तानामकर्त्तात्मोपदेशेन बुद्धिभेदं अन्यथा त्वं न जनयेत् क
र्मणः सकाशात् बुद्धिचालनं न कुर्यात् अपितु जोषयेत् सेवयेत् जुषप्रीतिसेवनयोः अज्ञानं कर्माणि कारयेत् कथं युक्तः अवहितो भूत्वा स्वयंचर
माचरन् बुद्धिचालने कृते सति कर्मसु श्रद्धानिवृत्ते ज्ञानस्य चानुत्पत्तेस्तेषां उभयध्वंशः स्यादिति भावः ॥२६॥ ननु विदुषाऽपि चेत्कर्मकर्तव्यं तर्हि
विद्वद्विदुषोः को विशेष इत्याशंक्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्याम् प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिन्द्रियैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥२६॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि
गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥ तान कृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्न
विचालयेत् ॥२९॥

कर्माणि तान्यहमेव कर्त्ता करोमीति मन्यते तत्र हेतुः अहंकारेण इन्द्रियादिष्व्वात्माध्यासेन विमूढात्मा बुद्धिर्यस्य सः ॥२७॥ विद्वांस्तु तथानम
न्यतइत्याह तत्त्वविदिति नाहं गुणात्मक इति गुणैः आत्मनो विभागः नमेकर्माणीति कर्मभ्योऽप्यात्मनो विभागः तयोः गुणकर्मविभाग
यो र्यस्तत्त्ववेत्तिस्तु न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति तत्र हेतुः गुणा इन्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु प्रवर्त्तते नाहमिति मत्वा ॥२८॥ न बुद्धिभे
दं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति यैः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः संतो गुणेष्विन्द्रियेषु तत्कर्मसु च सज्जन्ते वयं कुर्म इति तान कृत्स्नवि

अ०
॥३॥

॥१८॥

गी० टी०
॥१९॥

दोमंदमतीन्कृत्स्नवित्सर्वज्ञोनविचालयेत् ॥२९॥ तदेवंतत्त्वविदाऽपिकर्मकर्तव्यत्वंतुनाद्यापितत्त्ववित् अतःकर्मैवकुर्वित्याह मयीति सर्वा
णिकर्माणिमयिसंन्यस्याध्यात्मचेतसाऽतर्याम्यधीनोऽहंकरोमीतिदृष्ट्यानिराशीर्निष्कामअतएवमत्फलसाधनंमदर्थमिदंकर्मैत्येवंम
मताशून्यश्रुत्वा विगतज्वरःत्यक्तशोकश्रुत्वा युद्धयस्व ॥३०॥ एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति मद्वाक्येश्रद्धावंतः अनसूयंतः
दुःखात्मकेकर्मणिप्रवर्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्चयेमेमदीयमिदंमतंअनुतिष्ठंति तेऽपिशनैःसम्यक्ज्ञानिवत्कर्मभिर्मुच्यंते ॥३१॥ विपक्षे

मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुद्धयस्वविगतज्वरः ॥३०॥ येमेमतमिदंनित्य
मनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोऽनसूयंतोमुच्यंतेतेऽपिकर्मभिः ॥३१॥ येत्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंतिमेमतम् ॥
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्विनष्टानचेतसः ॥३२॥ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनि
ग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥

दोषमाह येल्विति येतुमेमतंईश्वरार्थकर्मकर्तव्यमित्यनुशासनमभ्यसूयंतःद्विषंतःनानुतिष्ठंति तानअचेतसःविवेकशून्यानतएवसर्वस्मि
न्कर्मणिब्रह्मविषयेयज्ज्ञानंतत्रविमूढान्नष्टान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्यनिष्कामाःसंतःसर्वेऽपिस्वधर्ममेवकिंनानु
तिष्ठंतितत्राह सदृशमिति प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाःप्रकृतेःस्वभावस्यसदृशमनुरूपमेवगुणदोषज्ञानवान
पिचेष्टते किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइति तस्माद्भूतानिसर्वेऽपिप्राणिनःप्रकृतिंयांति अनुवर्तते एवंसतिइंद्रियनिग्रहःकिंकरिष्यति प्रकृतेर्वलिष्ठ

त्वादित्यर्थः॥३३॥नन्वेवंप्रकृत्यधीनैवचेत्पुरुषस्यप्रवृत्तिः तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति इंद्रियस्येन्द्रियस्येतिवीप्सा
यांप्रत्येकंसर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तम् अर्थस्वस्वविषयेऽनुकूलेरागःप्रतिकूलेद्वेषश्चेत्येवंरागद्वेषौव्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्चतदनुरूपाप्र
वृत्तिरितिभूतानांप्रकृतिः तथाऽपितयोर्वशवर्त्तानभवेदितिशास्त्रेणनियम्यते हियस्मात् अस्यसुमुखोःतौपरिपंथिनौप्रतिपक्षौ अयंभावः विष
यस्मरणादिनारागद्वेषाबुत्पाद्यानवहितंपुरुषमनर्थेऽपिगंभीरस्रोतइवप्रकृतिर्बलात्प्रवर्तयति शास्त्रंतुततःप्रागेवविषयेपुरागद्वेषप्रतिबंधकेपरमे
श्वरभजनादौप्रवर्तयति गंभीरस्रोतःपातात्पूर्वमेवनावमाश्रितइवनानर्थंप्राप्नोतीति ॥३४॥ तदेवंस्वाभाविकींपश्वादिसदृशींप्रकृतिंत्यक्त्वा

इंद्रियस्येन्द्रियस्यार्थेरागद्वेषौव्यवस्थितौ ॥ तयोर्नवशमागच्छेतौह्यस्यपरिपंथिनो ॥३४॥ श्रेयान्त्स्वधर्मोविगुणः
परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ अथकेनप्रयुक्तोऽयंपापंच
रतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवाष्णेयबलादिवनियोजितः ॥ ३६ ॥

स्वधर्मेप्रवर्तितव्यंइत्युक्तं तर्हिस्वधर्मस्ययुद्धादेःदुःखरूपस्ययथावत्कर्तुमशक्यत्वात्परधर्मस्यचअहिंसादेःसुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्चतत्रप्रव
र्त्तितुमिच्छंतंप्रत्याह श्रेयानिति किंचिदंगहीनोऽपिस्वधर्मःश्रेयान् प्रशस्यतरःस्वनुष्ठितात्सर्वांगपूर्त्याकृतादपिपरधर्मात्सकाशात् तत्रहेतुः
स्वधर्मेयुद्धादौप्रवर्त्तमानस्यनिधनंमरणमपिश्रेष्ठम् स्वर्गादिप्रापकत्वात् परधर्मस्तुपरस्यभयावहः निषिद्धत्वेननरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥
तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तंतदेतदशक्यमन्वानोऽर्जुनउवाच अथकेनेति वृष्णेर्वशोऽवतीर्णोवाष्णेयः हेवाष्णेयअनर्थरूपंपापंचकर्तुमनिच्छ

अ०
॥ ३ ॥

॥१९॥

गी०टी०
॥२०॥

नपिकेनप्रयुक्तः प्रेरितोऽयं पुरुषः पापं चरति कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुद्धतोऽपि पुरुषस्य पुनः पापे प्रवृत्तिर्दर्शनादन्योऽपि तयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तको भवेदिति संभावनायां प्रश्नः ॥३६॥ अत्रोत्तरम् श्रीभगवानुवाच कामएष इति यस्त्वया पृष्ठो हेतुः एषः काम एव ननु क्रोधोऽपि पूर्वत्वयोक्तः इन्द्रियस्येन्द्रियस्येत्यत्र सत्यम् नासौ ततः पृथक् किंतु क्रोधोऽप्येष एव काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मना परिणमते अतः पूर्वपृथक्त्वेनोक्तोऽपि क्रोधः कामज एवेत्यभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्यते रजोगुणसमुद्भव इति तथा अनेन सत्त्ववृद्ध्या रजसि क्षयं नीते सत्तिका मोऽपि क्षीयत इति सूचितम् एनं कामं इह मोक्षमार्गे वैरिणं विद्धि अयं च वक्ष्यमाणक्रमेण हंतव्य एव यतो नासौ दानेन संधातुं शक्य इत्याह महाशनः महद

श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥ धूमेनात्रियते वह्निर्यथाऽदर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

शनं यस्य दुष्पूर इत्यर्थः न च साम्ना संधातुं शक्यः यतो महापाप्मा अत्युग्रः ॥ ३७ ॥ कामस्य वैरित्वं दर्शयति धूमेनेति यथा धूमेन सहजेन वह्निरात्रियते आच्छाद्यते यथा वा आदर्शो मलेनागंतुकेन यथा च उल्बेन गर्भवेष्टन चर्मणा गर्भः सर्वतो निरुद्ध्यावृतः तथा प्रकारत्रयेणापितेन कामेनावृतमिदम् ॥ ३८ ॥ इदं शब्दनिर्दिष्टं दर्शयन् वैरित्वं स्फुटयति आवृतमिति इदं तु विवेकज्ञानमेतेनावृतम् अज्ञस्य खलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेव परिणामे तु वैरितां प्रपद्यते ज्ञानिनः पुनः तत्कालमप्यनर्थानुसंधानादुःखहेतुरेवेति नित्यवैरिणेत्युक्तम् किंच विषयैः पूर्यमाणोऽ

पि दुष्पूरः अपूर्यमाणः शोकसंतापहेतुत्वादनलतुल्यः अनेन सर्वान् प्रतिनित्यवैरित्वमुक्तम् ॥ ३९ ॥ इदानीं तस्याधिष्ठानं कथयन् जयोपायमाह इन्द्रियाणीति द्वाभ्याम् विषयदर्शनश्रवणादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविर्भावादिन्द्रियाणि च मनश्च बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति आदौ विमोहात् पूर्वमेव इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च नियम्य पापरूपमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि घातय यद्वा प्रजहि परित्यज ज्ञानं आत्मविषयं विज्ञानं शास्त्रीयं तयोर्नाशकं यद्वा

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजम् विज्ञानं निदिध्यासनम् विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ अथात्र प्रसन्नतया चित्तप्रणिधानेन इन्द्रियाणि नियंतुं शक्यं ते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः पराणि श्रेष्ठान्याहुः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च अत एव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थादुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परम् तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परः तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वोत्तरः स आत्मा विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आत्मा स इति परामृश्यते ॥ ४२ ॥

अ०
॥ ३ ॥

॥ २० ॥

गी०टी०
॥२१॥

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवविषयेन्द्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मातुनिर्विकारस्तत्साक्षीत्येवंबुद्धेः परमात्मानंबुद्ध्वा आत्मना एवं
भूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्याऽऽत्मानं मनः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं जहिमारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं दुर्विज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥ ४३ ॥
इति सुबोधिण्यां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता नराः ॥ तं कृष्णं परमानंदं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ १ ॥ ए
वं तावदध्यायद्वयेन कर्मयोगोपायोज्ञानयोगोपायश्च मोक्षसाधनत्वेन उक्तः तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन त्वंपदार्थविवेकादिना च प्रपंचयिष्य

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भगव० क
र्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्म
नवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ सकालेनेहमहतायोगो नष्टः परंतप ॥
॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

प्रथमं तावत्परंपराप्राप्तत्वेन स्तुवन्नाह श्रीभगवानुवाच इममिति त्रिभिः अव्ययफलत्वादव्ययम् इमं योगं पुराऽहं विवस्वते आदित्याय कथित
वान् स च स्वपुत्राय मनवे श्राद्धदेवाय प्राह स च मनुः स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमिति राजानश्च तेऽक्षयश्चान्येऽपि राजर्षयो निमिप्रमु
खाः स्वपुत्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानंति अद्य तनानामज्ञाने कारणमाह हे परंतप शत्रुतापन सयोगः कालवशादिह लोके
नष्टः विच्छिन्नः ॥ २ ॥ स एवायमिति स एवायं योगोऽद्य विच्छिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते तुभ्यमुक्तः यतस्त्वं मम भक्तोऽसि सखा चेति अन्य

स्मै मयानोच्यते हियस्मादिदमुत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥ भगवतो विवस्वतं प्रतियोगोपदेशासंभवं पश्यन्नर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनं तव
जन्म परंप्राक्कालीनं विवस्वतोजन्म तस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरंतनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातुं शक्या
मिति ॥ ४ ॥ इति पृष्ट्व तं मर्जुनं रूपांतरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच बहूनीति मम बहूनि जन्मानि तव च व्यतीतानि तानि
सर्वाण्यहं वेदजानामि अलुप्तविद्या शक्तित्वात् त्वंतु न जानासि अविद्यावृत्तत्वात् ॥ ५ ॥ नन्वनादेस्तव कुतोजन्म अविनाशिनश्च कथं पुनर्जन्मये

अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतोजन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्न व्य
यात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव
ति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न बहूनि व्यतीतानीत्युच्यते ईश्वरस्य तव पुण्यपापविहीनस्य कथं जीववज्जन्मेत्यत आह अजोऽपीति सत्यमेवं तथाऽपि अजोऽपि सन्न हंतथाऽव्य
यात्माऽपि अनश्वरस्वभावोऽपि सन्न तथा ईश्वरोऽपि कर्मपारतंत्र्यरहितोऽपि सन् स्वमायया संभवामि सम्यगप्रच्युतज्ञानबलवीर्यादिशक्त्यैव भवामि
ननु तथाऽपि षोडशकलात्मकलिंगशून्यस्य तव कुतोजन्मेत्यत उक्तम् स्वां शुद्धसत्त्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्त्यास्वे
च्छया अवतरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति धर्मस्य ग्लानिर्हानिः अधर्मस्य अभ्युत्थानमाधिक्यम् ॥ ७ ॥

अ०
॥ ४ ॥

॥ २१ ॥

गी० टी०
॥२२॥

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वधर्मवर्तिनारक्षणाय दुष्टं कर्म कुर्वतीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च एवं धर्मस्य संस्थापनार्थाय साधुरक्षणेन दुष्टवधेन च धर्मस्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः न चैवं दुष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि नैवृण्यं शंक्नीयं यथा चाहुः लालने ताडने मातुर्नकारुण्यं यथाऽर्भके ॥ तद्वदेव महेशस्य नियंतुं गुणदोषयोरिति ॥८॥ एवं विधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह जन्मकर्मैति मेजन्म स्वेच्छाकृतं कर्म च धर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परानुग्रहार्थमेवेति यो वेत्ति स देहाभिमानं त्यक्त्वा पुनर्जन्मनैति न प्राप्नोति किंतु मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥ कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत्राह वीतरागेति अहंशुद्धसत्त्वावतारैर्धर्मपरिपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकं

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥ जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्मनैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामा मुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वं ज्ञात्वा वीता विगता रागभयक्रोधा येभ्यस्ते विक्षेपाभावात् मन्मयाम देकचित्ता भूत्वामामेवोपाश्रिताः संतो मत्प्रसादलभ्यं यदात्मज्ञानं च त पश्चत्परिपाकहेतुः स्वधर्मः तयोर्द्वैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धाः निरस्ता ज्ञानतत्कार्यमलाः संतो मद्भावं मत्सायुज्यं प्राप्ता बहवः न त्व धुनैव प्रवृत्तोऽयं मद्रक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं तान्यहं वेद सर्वाणीत्यादिना विद्याऽविद्यापाधिभ्यां तत्त्वं पदार्थां वीश्वरजीवौ प्रदर्शयेश्वरस्य चाविद्याऽभावेन नित्यशुद्धत्वात् जीवस्य चेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्य सतश्चिदंशेन तदैक्यमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह येयथेति यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि न तु ये सकामा मां विहायेंद्रादीनेव भजंतीति तानहं उपेक्षइति मंतव्यम् यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः इंद्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजनमार्गं अनुवर्त्तते इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ॥ ११ ॥ तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत्राह कांक्षंत इति कर्मणां सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवता एव भजंते न तु सा क्षान्मामेव हियस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति न तु ज्ञानफलं कैवल्यम् दुष्प्रापकत्वाज्ज्ञानस्य ॥ १२ ॥ ननु केचित्सकामतया प्रवर्त्तते

ये यथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्त्मानुवर्त्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यमया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्य कर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केचिन्निष्कामतयेति कर्मवैचित्र्यम् तत्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनां उत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतस्तव कथं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् स्वार्थेऽप्यत्र प्रत्ययः अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां शमदमादीनि कर्माणि सत्त्वरजः प्रधानाः क्षत्रियाः तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि रजस्तमः प्रधाना वैश्याः तेषां कृषिवाणिज्यादीनि कर्माणि तमः प्रधानाः शूद्राः तेषां च त्रैवर्णिकशूद्रादिकर्माणीत्येवं गुणानां कर्मणां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यमयैव सृष्टमिति सत्यम् तथाऽप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेव मां विद्वि तत्र हेतुः अव्ययं आसक्ति

अ०
॥ ४ ॥

॥ २२ ॥

गी० टी०
॥२३॥

राहित्येन श्रमरहितं नाशादिरहितम् ॥१३॥ तदेव दर्शयन्नाह नमामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मानं लिपंति आसक्तं न कुर्वन्ति निरहंकारत्वात् आप्तकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहाभावाच्च मानं लिपंति इति किं वक्तव्यम् यतः कर्मफले स्पृहाराहित्येन मां योऽभिजानाति सोऽपि कर्मभिर्न बद्धयते मम निर्लेपत्वे कारणं निरहंकारत्वं निःस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्याप्यहंकारादिशैथिल्यात् ॥१४॥ ये यथामां प्रपद्यन्त इत्यादि चतुर्भिः श्लोकैः प्रासंगिकमीश्वरस्य वैषम्यं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपंचयितुं मनुस्मारयति एवमिति अहंकारादिराहित्येन कृतं कर्म बंधकं न भवती

न मां कर्माणि लिपंति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न संबद्धयते ॥१४॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वं रपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

त्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्धयर्थं पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतम् तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु ॥१५॥ तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरंपरामात्रेणेत्याह किं कर्मेति किं कर्म कीदृशं कर्म करणम् किमकर्म कीदृशं कर्माकरणमित्येतस्मिन्नर्थे विवेकिनोऽपि मोहिताः अतः यज्ज्ञात्वाऽनुष्ठाय अशुभात् संसारान्मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि तत्कर्म किमचतुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥१६॥ ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकम् अकर्म च तदव्यापारात्मकम् अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहं प्राप्ता इति तत्राह कर्मण इति कर्मणः विहितव्यापा

रस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति ननु लोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणः अव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणोऽपि निषिद्धस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना कर्मण इत्युपलक्षणार्थम् कर्माकर्मविकर्मणां तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति यतः दुर्विज्ञेयमित्यर्थः ॥१७॥ तदेवं कर्मादीनां दुर्विज्ञेयत्वं दर्शयन्नाह कर्मण्यकर्म इति परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि विषये अकर्म कर्मदं न भवतीति यः पश्येत्तस्य ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावात् अकर्मणि च विहिताकरणे कर्मयः पश्येत्तस्य प्रत्यवायापादकत्वेन बंधहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्मकुर्वाणेषु सबुद्धिमान् व्यवसायात्मिकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः तंस्तौति सयुक्तः योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः स एव कृत्स्नकर्मकर्त्ता च सर्वतः संस्तुतो दकस्थानीये तस्मिन्कर्मणिसर्वकर्मफलानामंतर्भूतत्वात् तदेव मारुक्षोः कर्मयोगाधिकारावस्थायां न कर्मणामनारंभादित्यादिनोक्त एव कर्मयोगः स्फुटीकृतः तत्प्रपंचरूपत्वाच्चास्य प्रकरणस्य न

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ सबुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

पौनरुक्त्यदोषः अनेनैव योगारूढावस्थायां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिनायः कर्मानुपयोग उक्तः तस्याप्यर्थात् प्रपंचः कृतो वेदितव्यः यदा आरुक्षोरपि कर्मबंधकं न भवति तदा रूढस्य कुतो बंधकं स्यादित्यत्रापि श्लोको योज्यते कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे वर्तमानेऽप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकं नैष्कर्म्यमेव यः पश्येत् तथाऽकर्मणि च ज्ञानरहिते दुःखबुद्ध्या कर्मणां त्यागे कर्मयः पश्येत् तस्य प्रतिबंधकत्वेन मिथ्याचारत्वात् तदुक्तम् कर्मेन्द्रियाणिसंयम्य आस्ते मनसा स्मरन्निति य एवं भूतः स तु सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पंडितः तत्र हेतुः यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया प्राप्ता न्याहारादीनि कर्माणि कुर्वन् नपि स युक्त एवाकर्त्ता त्मज्ञानेन समाधिस्थ एवेत्यर्थः अनेनैव ज्ञानिनः स्वभावादापन्नं कलंजभक्ष

अ०
॥४॥

॥२३॥

गी० टी०
॥२४॥

णादिकं न दोषः अज्ञस्यतुरागतः कृते दोष इति विकर्मणोऽपि तत्त्वं निरूपितं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ कर्मण्यकर्मयः पश्येदिति श्रुत्यर्थाभ्यां यदुक्तमर्थद्वयं
तदेव स्पष्टयति यस्येत्यादिपंचभिः सम्यगारभ्यंत इति समारंभाः कर्माणि काम्यत इति कामः फलंतत्संकल्पेन वर्जिता यस्य भवन्ति तं पंडितमाहुः
तत्र हेतुः यतः तैः समारंभैः शुद्धचित्ते सति ज्ञानेन ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्मता नीतानि कर्माणि यस्य तम् आरूढावस्थायां तु कामः फलविषयस्त
दर्थमिदं कर्मकर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जितः शेषं स्पष्टम् ॥ १९ ॥ किंच त्यक्त्वेति कर्मणितत्फले चासक्तित्यक्त्वानित्ये

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्म फलासंगं नि
त्यतः प्रो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निजानंदेन तृप्तः अतएव योगक्षेमार्थमाश्रयणीयरहितः एवंभूतो यः स्वाभाविके विहिते च कर्मणि अभितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति त
स्य कर्माकर्मतामापद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥ किंच निराशीरिति निर्गता आशिषः कामना यस्मात् यतं नियतं चित्तं आत्मा च शरीरं यस्य त्यक्ताः स
र्वे परिग्रहा येन सः शारीरं शरीरगात्रनिर्वर्त्य कर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बंधनं न प्राप्नोति योगारूढपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रोप
योगि स्वाभाविकं भिक्षाटनादिकर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं विहिता करणनिमित्तं दोषं न प्राप्नोतीति ॥ २१ ॥

किंच यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रान्तः तत्सहनशील इत्यर्थः विमत्स
रो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च समः हर्षविषादरहितः य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथा यथं विहितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वाऽ
पि न बंधं प्राप्नोति ॥ २२ ॥ किंच गतसंगस्येति गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञानेन स्थितं चेतो यस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः
सतः समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते आरूढयोगपक्षे यज्ञायेति यज्ञसंरक्षणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म कुर्वत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वतीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञाना
वस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन
गंतव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना ॥ २४ ॥

तदेवं परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायां त्वकर्त्तात्मज्ञानेन बाधितत्वात् स्वाभाविकमपि कर्मा कर्मैवे
ति कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मप्रविलयः प्रपंचितः इदानीं कर्मणितदंगेषु च ब्रह्मैवानुस्यूतं पश्यतः कर्मप्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति
अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्तुवादितदपि ब्रह्मैव अर्प्यमाणं हविरपि गृतादिकं ब्रह्मैव ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन् ब्रह्मणा कर्त्ता च हुतं ब्रह्मैव होमः अग्निश्च कर्त्ता च क्रि
या च ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समाधिश्चित्ताकार्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्य न तु फलांतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अ०
॥ ४ ॥

॥ २४ ॥

गी० टी०
॥ २५ ॥

एतदेवयज्ञत्वेनसंपादितं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवंस्तोतुं अधिकारिभेदेन ज्ञानोपायभूतान्वद्
न्यज्ञानाह दैवमित्यष्टभिः देवा इन्द्रवरुणादय इज्यंते यस्मिन् एवकारेणेंद्रादिषु ब्रह्मबुद्धिराहित्यं दर्शितम् तदैवयज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः प
र्युपासते श्रद्धयाऽनुतिष्ठन्ति अपरे तु ज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेऽग्नौ यज्ञेनैवोपायभूतेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुहति यज्ञादिसर्वकर्मा
णि प्रविलापयंतीत्यर्थः सोऽयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि जुहति प्रवि
लापयन्ति इन्द्रियाणि निरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुहति विषयान् भोगसमयेऽप्यनासक्ताः

दैवमेवापरे यज्ञयोगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्नि
षु जुहति ॥ शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसं
यमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संतोऽग्नित्वेन भावितेऽपिन्द्रियेषु हविष्वेन भावितान् शब्दादीन् प्रक्षिपन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाणीति अपरे ध्याननिष्ठाः बुद्धिन्द्रियाणां श्रोत्रा
दीनां कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाण्यादीनां कर्माणि वचनोपादानादीनि च प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य बहिर्गमनम्
अपानस्याधोनयनम् व्यानस्य व्यानयनम् आकुंचनप्रसारणादि समानस्याशितपीतानां सम्यक्नयनम् उदानस्योर्ध्वनयनम् उद्वारेना
गआख्यातः कूर्म उन्मीलने स्मृतः रुकरः क्षुतकृज्ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे नजहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनं जयः इत्येवंरूपाणि जुहति कआ

त्मनिसंयमो ध्यानैकाग्र्यं स एव योगः स एवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन ध्येयविषयेण दीपिते प्रज्वलिते ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तस्मिन् मनः संयम्य तानि स
र्वाणिकर्माण्युपरमयंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किंच द्रव्येति द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचांद्रायणादितप एव यज्ञो येषां ते तपो
यज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः समाधिः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिना यत्तदर्थं ज्ञानं स एव यज्ञो येषां ते अ
थवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थं ज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधायतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक्शितं निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥ किंच अपान
इति अपाने अधोवृत्तौ प्राणमूर्ध्ववृत्तिं पूरकेण जुहति पूरककाले प्राणमपानेनैकीकुर्वन्ति तथा कुंभकेन प्राणापानयोरुर्ध्वाधोगतीरुंध्वारे च

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुहति प्राणं
प्राणेऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगतीरुंध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ॥
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ककाले अपानं प्राणे जुहति एवं पूरककुंभकरेचकैः प्राणायामपरायणा अपर इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किंच अपर इति अपरेत्वाहारसंकोचमभ्यसंतः
स्वयमेव जीर्यमाणेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयंतीत्यर्थः यद्वा अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथापर इत्यनेन पूरकरेचकयोरावर्त्त
मानयोर्हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाभिव्यज्यमानेनाजपामंत्रेण तत्त्वंपदार्थैक्यं व्यतिहारेण भावयंतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे सका
रेण बहिर्यातिहकारेण विशेषतः प्राणस्तत्र स एवाहं स इत्यनुचितं येदिति प्राणापानगतीरुंध्वेत्यनेन तु श्लोकेन प्राणायामयज्ञाः अपरैः क

अ०
॥ ४ ॥

॥ २५ ॥

गी०टी०
॥२६॥

थ्यंते तत्रायमर्थः द्वौभागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदित्येवमादिवचनोक्तो नियत आहारो ये पांते कुंभ
केन प्राणापानगतीरुंध्वाप्राणायामपरायणाः संतः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुहति कुंभके हि सर्वे प्राणा एकी भवन्ति इति तत्रैव लीयमाने पिवद्भिये
पुहोमं भावयंतीत्यर्थः तदुक्तं योगशास्त्रे यथा यथा सदाभ्यासान्मनसः स्थिरता भवेत् वायुवाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति तदेव मुक्तानां
द्वादशानां यज्ञविदां फलमाह सर्व इति यज्ञान्विदं तिलभंत इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इति वा यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं यैस्ते ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टेति
यज्ञान्कृत्वाऽवशिष्टे कालेऽनिषिद्धमन्नममृतरूपं भुंजत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्मज्ञानद्वारेण प्राप्नुवन्ति तदकरणे दोषमाह नायं लोक इति

यज्ञशिष्टा मृतभुजो यांति ब्रह्मसनातनम् ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधाय ज्ञा
वितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान्विद्वितान्त्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्षयसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥
सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

अयमल्पसुखोऽपि मनुष्यलोकः अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोऽन्यः परलोकः अतो यज्ञाः सर्वथा कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञं
स्तोतुं उक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितताः वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथाऽपि तान् सर्वान्वाङ्मनःकायकर्मजनितानां
त्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान्विद्धि जानीहि आत्मनः कर्मणो चरत्वा देवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्भिमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥ कर्मयज्ञाज्ज्ञानयज्ञ
स्तु श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति द्रव्यमयादनात्मव्यापारजन्याद्देवादियज्ञाज्ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानयज्ञस्यापि मनोव्यापाराधीनत्वम

स्त्येव तथाऽप्यात्मरूपस्य ज्ञानस्य मनःपरिणामेऽभिव्यक्तिमात्रं न तु तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयादिशेषः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वकर्माखिलं फलसहि
तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वतीति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ एवं भूतात्मज्ञाने साधनमाह तद्विद्भीति
तज्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि ज्ञानिनां प्रणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण ततः परिप्रश्नेन कुतोऽयं मम संसारः कथं वानि वर्त्तत इति प्रश्नेन सेवया शुश्रूषया च
ज्ञानिनः शास्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तु भ्यंज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्यन्ति ॥ ३४ ॥ ज्ञाने फलमाह यज्ज्ञात्वेति साद्वैस्त्रिभिः
यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बुधवधादिनिमित्तमोहं न प्राप्स्यसि तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वाविद्यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्र

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि
पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वज्ञानप्लवेनैव
वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७

क्ष्यसि अथोऽनंतरमात्मानं मयि परमात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच अपि चेदिति सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यपि अतिशयेन पाप
कारीत्वमसि तथाऽपि सर्वपापसमुद्रं ज्ञानपोतेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवत्स्थितस्यैव पापस्यातिलंघनमात्रं न तु पापस्य ना
श इति भ्रांतिं दृष्टान्तेन वारयन्नाह यथेति एधांसिकाष्ठानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्मीभावं नयति तथा आत्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानि
सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अ०
॥ ४ ॥

॥ २६ ॥

गी० टी०
॥२७॥

तत्र हेतुमाह नहीति पवित्रं बुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्त्येव तर्हि सर्वेऽप्यात्मज्ञानमेव किं नाभ्यसंतीत्यत आह तत्स्वयमिति सार्द्धेन तदात्मनि विषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयोगेन संसिद्धो योग्यतां प्राप्तः सन् स्वयमेवानायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ॥३८॥ किंच श्रद्धावानिति श्रद्धावान् गुरूपदिष्टेऽर्थे आस्तिक्यबुद्धिमान् तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेंद्रियश्च तज्ज्ञानं लभते नान्यः अतः श्रद्धादिसंपत्त्या ज्ञानलाभात् प्राक्कर्मयोग एव शुद्ध्यर्थं मनुष्यैः ज्ञानलाभानंतरं तु न तस्य किंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु अचिरेण परां शान्तिं मोक्षं प्राप्नोति ॥३९॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥३८॥ श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥ अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनं जय ॥४१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञानाधिकारिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनधिकारिणमाह अज्ञश्चेति अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जातेऽप्यश्रद्धधानश्च जातयामपि श्रद्धायां ममेदं सिद्धये द्वानवेति संशयाकान्तचित्तश्च नश्यति स्वार्थात् भ्रश्यति एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथानश्यति यतस्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनविवाहाद्यसिद्धेः न च परलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सुखम् संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ॥४०॥ अध्यायद्वयोक्ता पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधा ब्रह्मनिष्ठा मुपसंहरति योगेति द्वाभ्याम् योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन् संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तम्

कर्माणि स्वफलैर्न निबध्नन्ति अतश्च ज्ञानेनाकर्तात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तच्चात्मवंतमप्रमादितं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वानि निबध्नन्ति ॥४१॥ यस्मादेवं तस्मादिति आत्मनो ज्ञानेन संभूतं हृदि स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमाश्रय तत्र च प्रथमं प्रस्तुताय युद्धायातिष्ठ हे भारत क्षत्रियत्वेन युद्धस्य स्वधर्मत्वं दर्शितम् ॥४२॥ पुनरवस्थादिभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधा ॥ निष्ठोक्ता येन तत्वं देशौरि संशयसंछिदम् ॥१॥ इति सुबोधिण्यां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ अज्ञानसं

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ छित्वैवं संशयं योगमातिष्ठोतिष्ठ भारत ॥४२॥ इति श्रीमद्भगवत्कर्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भूतं संशयं ज्ञानासिना छित्वा कर्मयोगमातिष्ठेत् युक्तं तत्र पूर्वापरविरोधं मन्वानोऽर्जुन उवाच संन्यासमिति यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिना सर्वं कर्माखिलं पार्थेत्यादिना च ज्ञानिनः कर्मसंन्यासं कथयसि ज्ञानासिना संशयं छित्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं कथयसि न च कर्मसंन्यासः कर्मयोगश्चैकस्यैकदैवसंभवतः विरुद्धस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्ये सति मम यच्छ्रेयः श्रेष्ठं सुनिश्चितं तदेकं ब्रूहि ॥१॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच संन्यास इति अयं भावः न हि वेदांतवेद्यात्मतत्त्वविदं प्रतिकर्मयोगमहं ब्रवीमि यतः पूर्वोक्तेन संन्यासेन विरोधः स्यात् अपितु देहा

अ०
॥४॥

॥२७॥

गी० टी०
॥२८॥

त्माभिमानिनं त्वांबंधुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं देहात्मविवेकज्ञानासिना छित्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवी-
मि कर्मयोगेन शुद्धचित्तस्य चात्मतत्त्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थं ज्ञाननिष्ठांगत्वेन संन्यासः पूर्वमुक्तः एवं सत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात् सं-
न्यासः कर्मयोगश्चेत्येतावुभावपि भूमिकाभेदेन समुच्चितावेव निःश्रेयसंसाधयतः तथाऽपि तु तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात् कर्मयोगो विशि-
ष्टो भवति ॥ २ ॥ कुत इत्यपेक्षायां संन्यासित्वेन कर्मयोगस्तु वन्तस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति ज्ञेय इति रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माण्योऽ-
नुतिष्ठति नित्यं कर्मानुष्ठानकालेऽपि संन्यासीत्येवं ज्ञेयः तत्र हेतुः निर्द्वंद्वो रागद्वेषादिशून्यो हि शुद्धचित्तो ज्ञानद्वारा सुखमनायासेन संसारात्प्रमु-

ज्ञेयः स नित्यं संन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्वालाः
प्रवदंति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥

च्यते ॥ ३ ॥ यस्मादेवमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमसमुच्चयः अतो विकल्पमंगीकृत्योभयोरैकः श्रेष्ठ इति प्रश्नोऽज्ञानिनामेवोचितो न
विवेकिनामित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदंगं संन्यासं लक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौ संतौ पृथक्स्वतंत्रावि-
तिवालाः अज्ञा एव प्रवदंति न तु पंडिताः तत्र हेतुः अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आश्रितः सन्नुभयोरपि फलं प्राप्नोति तथा हि कर्मयोगं सम्यगनु-
तिष्ठन् शुद्धचित्तः स न ज्ञानद्वारा यत्तु उभयोः फलं कैवल्यं विंदति संन्यासं सम्यगास्थितोऽपि पूर्वमनुष्ठितस्य कर्मयोगस्यापि परंपरया ज्ञानद्वारा यदुभ-
योः फलं कैवल्यं तद्विंदतीति न पृथक्त्वमनयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अ०
॥ ५ ॥

॥२८॥

एतदेव स्फुटयति यत्सांख्यैरिति सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानं मोक्षारूपं प्रकर्षेण साक्षादवाप्यते योगैरित्यत्र अशां दित्वेन मत्वर्थीयोऽ-
चप्रत्ययो द्रष्टव्यः कर्मयोगिभिरपि तदेव ज्ञानद्वारेण गम्यते अवाप्यत इत्यर्थः अतः सांख्यं च योगं चैकफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्य-
ति ॥ ५ ॥ यदिकर्मयोगिनोऽप्यंततः संन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठास्तर्हि आदित एव संन्यासः कर्तुं युक्त इति मन्वानं प्रत्याह संन्यास इति अयोगतः कर्मयो-
गं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः अशक्य इत्यर्थः चित्तशुद्धयभावेन ज्ञाननिष्ठाया असंभवात् योगयुक्तस्तु शुद्धचित्ततया मुनिः संन्यासी भू-

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ संन्यासस्तु महाबाहो
दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रि-
यः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

त्वाऽचिरेणैव ब्रह्माधिगच्छति अपरोक्षं जानाति अतः चित्तशुद्धेः प्राक् कर्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यते इति पूर्वोक्तं सिद्धम् तदुक्तं वार्तिककृद्भिः
प्रमादिनो बहिश्चिन्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ॥ संन्यासिनोऽपि दृश्यंते दैवसंदूषिता शया इति ॥ ६ ॥ कर्मयोगादिक्रमेण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदु-
परितनेन कर्मणा बंधः स्यादेवेत्याशंक्याह योगयुक्त इति योगेन युक्तः अतो विशुद्धः आत्मा चित्तं यस्यात् एव विजितः आत्मा शरीरं येन अत एव वि-
जितानीन्द्रियाण्येन ततश्च सर्वेषां भूतानां मात्मभूत आत्मा यस्य सः लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते तैर्न बध्यते ॥ ७ ॥

25
20
15
10
5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी० टी०
॥२९॥

कर्मकुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतद्विरुद्धमित्याशंक्य कर्तृत्वाभिमानाभावान्न विरुद्धमित्याह नैवेति द्वाभ्याम् कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्वविद्वत्त्वा
दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपि इंद्रियाणि इंद्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् बुद्धानि श्रित्य किंचिदप्यहं न करोमीति मन्येत मन्यते तत्र दर्शनश्रवणस्पर्श
नावग्राणाशनानि च भुरादि ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः श्वासः प्राणस्य ॥८॥ प्रलपनं वागिन्द्रियस्य विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं ह
स्तयोः उन्मेषणनिमेषणे कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः एतानि कर्माणि कुर्वन्नपि अभिमानाभावात् ब्रह्मविन्न लिप्यते तथा च पारमर्षसूत्रम् तदधिग

नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् भ्रमन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥ प्रलपन्
विसृजन् गृह्णन् मिपन् मिपन्नपि ॥ इंद्रियाणीं इंद्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥९॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगंत्य क्त्वा
करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥१०॥ कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म
कुर्वति संगंत्य क्त्वात्मशुद्धये ॥११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मउत्तरपूर्वाद्ययोरसंश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ॥९॥ तर्हि यस्य करोमीत्यभिमानोऽस्ति तस्य कर्मलेपो दुर्वारः अविशुद्धचित्तत्वाच्च संन्यासोऽ
पि नास्तीति महत्संकटमापन्नमित्याशंक्याह ब्रह्मणीति ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले संगंत्य क्त्वा यः कर्माणि करोति असौ पापेन बंध
हेतुतया पापिष्ठेन पुण्यपापात्मकेन कर्मणानलिप्यते यथा पद्मपत्रमंभसि स्थितमप्यंभसानलिप्यते तद्वत् ॥१०॥ बंधकत्वाभावमुक्त्वामोक्षहेतु
त्वं सदाचारेण दर्शयति कायेनेति कायेन स्नानादि मनसा ध्यानादि बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिन्द्रियैश्च श्रवणकीर्तना

दिलक्षणं कर्मफलं संगंत्य क्त्वा चित्तशुद्धये कर्मयोगिनः कर्मकुर्वति ॥११॥ ननु ते नैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्वध्यत इति व्यवस्था कथमत आ
ह युक्त इति युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यंतिकीं शांतिं मोक्षं प्राप्नोति अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामकारेण कामतः प्रवृ
त्त्याफले आसक्तो नितरां बंधं प्राप्नोति ॥१२॥ एवता वच्चित्तशुद्धिशून्यस्य संन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यत इत्येतत्प्रपञ्चितम् इदानीं शुद्धचित्तस्य
संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति वशीयत चित्तः सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकानि मनसा विवेकयुक्तेन संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवं ज्ञाननिष्ठः सन्ना
स्ते कास्त इत्यत आह नवद्वारेनेत्रे नासिके कर्णौ मुखं चेति सप्तशिरोगतानि अधोद्वेपायूपस्थरूपे इत्येवं नवद्वाराणि यस्मिंस्तस्मिन्पुरे पुरवदहं

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्धयते ॥१२॥ सर्वकर्माणि मन
सा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भावशून्ये देहे देही अवतिष्ठति अहंकाराभावादेव स्वयं तेन देहेन नैव कुर्वन्ममकाराभावाच्च न कारयन्नित्यविशुद्धचित्ताद्व्यावृत्तिरुक्ता अविशुद्ध
चित्तो हि संन्यस्य पुनः करोति कारयति च न त्वयं तथा अतः सुखमास्त इत्यर्थः ॥१३॥ ननु एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते
एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीयत इत्यादि श्रुतेः परमेश्वरेणैव शुभाशुभफलेषु कर्मसुकर्तृत्वेन प्रयुज्यमानोऽस्वतंत्रः पुरु
षः कथं तानि कर्माणि त्यजेत् ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रयुज्यमानस्त्यक्ष्यतीति चेत् एवं सति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपाप

अ०
॥५॥

॥२९॥

गी० टी०
॥३०॥

संबंधः स्यादित्याशंक्याह नकर्तृत्वमिति द्वाभ्याम् प्रभुः ईश्वरः जीवलोकस्य कर्तृत्वादिकं न सृजति किंतु जीवस्यैव स्वभावोऽविद्यैव कर्तृत्वादि
रूपेण प्रवर्तते अनाद्यविद्याकामवशात् प्रवृत्तिस्वभावं जीवलोकमीश्वरः कर्मसु निर्युक्ते न तु स्वयमेव कर्तृत्वादिकमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्मा
देवं तस्मात् नादत्त इति प्रयोजकोऽपि सन् प्रभुः कस्यचित्पापं सुकृतं च नैवा दत्ते न भजते तत्र हेतुः विभुः परिपूर्णः आप्तकाम इत्यर्थः यदि हि
स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तथा स्यात् न त्वेतदस्ति आप्तकामस्यैवाचित्यनिजमायया तत्पूर्वकमनुसारेण तत्प्रवर्तकत्वात् ननु भक्ताननुगृह
तोऽभक्तान्निगृह्यतश्च वैषम्योपलंभात् कथमाप्तकामत्वमित्यत आह अज्ञानेनेति अज्ञानेन निग्रहोऽपि दंडरूपोऽनुग्रह एवेत्येवमज्ञानेन सर्वत्र समः

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनादत्तं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशि
तमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ ग
च्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

परमेश्वर इत्येवंभूतं ज्ञानमावृतम् तेन हेतुना जंतवो जीवामुह्यंति भगवति वैषम्यं मन्यंत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ज्ञानिनस्तु न मुह्यंतीत्याह ज्ञानेनेति
आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तद्वैषम्योपलंभकमज्ञानं नाशितं तज्ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परिपूर्णमीश्वरस्वरूपं प्रकाशयति यथा आ
दित्यस्तमो निरस्य समस्तं वस्तु जातं प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६ ॥ एवंभूते श्वरोपासनाफलमाह तद्बुद्धय इति तस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषाम्
तस्मिन्नेवात्मा मनो येषाम् तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं येषाम् तदेव परमयनमाश्रयो येषाम् ततश्च तत्परादलब्धेनात्मज्ञानेन निर्द्धूतं निरस्तं कल्म

षं येषाम् ते अपुनरावृत्तिं मुक्तिं याति ॥ १७ ॥ कीदृशास्ते ज्ञानिनो येऽपुनरावृत्तिं गच्छंतीत्यपेक्षायामाह विद्याविनयसंपन्न इति विषमेष्वपि समं
ब्रह्मैव द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिता ज्ञानिन इत्यर्थः तत्र विद्याविनयाभ्यां युक्ते ब्राह्मणे च शुनो यः पचति तस्मिन् श्वपाके चेति कर्मणा वैषम्यम् गविह
स्ति निशुनि चेति जातिता वैषम्यं दर्शितम् ॥ १८ ॥ ननु विषमेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वतः कथं ते पंडिताः यथा ह गौतमः समासमाभ्यां विषमसमेषू
ज्यत इति अस्यार्थः समाय पूजाया विषमप्रकारे कृते सति विषमाय च समप्रकारे कृते सति स पूजक इह लोकात् परलोकाच्च हीयत इति तत्राह इ

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनि ॥ शुनिचैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां
साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रि
यम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

हैवेति इहैव जीवद्भिरेव तैः सृज्यत इति सर्गः संसारोजितः निरस्तः कैः येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितम् तत्र हेतुः हियस्मात् ब्रह्म समं निर्दोषं च
तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ब्रह्मभावं प्राप्ता इत्यर्थः गौतमोक्तस्तु दोषो ब्रह्मभावप्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत इति पूजकावस्थाश्रवणात् ॥ १९ ॥
ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह नेति यो ब्रह्मविद्ब्रह्मण्येव स्थितः स प्रियं प्राप्य न प्रहृष्यति अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् न विषीदतीत्यर्थः यतः स्थिर
बुद्धिः स्थिरानि श्रुत्या बुद्धिर्यस्य तत्कुतः यतोऽसंमूढः निवृत्तमोहः ॥ २० ॥

अ०
॥ ५ ॥

॥ ३० ॥

गी० टी०
॥ ३१ ॥

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्यहेतुमाह बाह्यस्पर्शेष्विति इन्द्रियैः स्पृश्यंत इति स्पर्शाः बाह्येन्द्रियविषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तआत्मन्यंतःकरणे यत् उपशमात्मकं सात्त्विकं सुखं तद्विदति लभते सच उपशमात्मकं सुखं लब्ध्वा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्त आत्मा यस्य सः अक्षय्यं सुखमश्रुते प्राप्नोति ॥ २१ ॥ ननु प्रियविषयभोगानामपि निवृत्तेः कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात्तत्राह येहीति संस्पृश्यंत इति संस्पर्शाविषयाः तेभ्यो जाता ये भोगाः सुखानिते हि वर्तमानकालेऽपि स्पृष्ट्वा स्यादिव्याप्तत्वात् दुःखस्यैव योनयः कारणभूताः आदिमंतोऽतवतश्च अतो विवेकी तेषु न रमते ॥ २२ ॥ तस्मान्मोक्ष एव परः पुरुषार्थः तस्य च कामक्रोधवेगोऽतिप्रतिपक्षः अतस्तत्सहनसमर्थ एव मोक्षभागित्याह शक्नोतीति काम

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्रुते ॥ २१ ॥ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यंतवतः कौंतेय न ते पुरमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोधाच्चोद्भवतियो वेगो मनोनेत्रक्षोभादिलक्षणः तमिहैव तदुद्भवसमय एव योनयः सोढुं प्रतिरोद्धुं शक्नोति तदपि न क्षणमात्रम् किंतु शरीरविमोक्षणात् प्राक्यावदेहपातमित्यर्थः य एवं भूतः स एव युक्तः समाहितः सुखी च भवति नान्यः यद्वा मरणादूर्ध्वं विलपंती भिर्युवतीभिरालिङ्ग्यमानोऽपि पुत्रादिभिर्देह्यमानोऽपि यथा प्राणशून्यः कामक्रोधवेगं सहते तथा मरणात् प्रागपि जीवन्नेव यः स हेतु स एव युक्तः सुखी चेत्यर्थः तदुक्तं वसिष्ठेन प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विंदति ॥ तथा चेत् प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्यश्रयो भवेदिति ॥ २३ ॥ ॥ ॥

न केवलं कामक्रोधवेगसंहरणमात्रेण मोक्षं प्राप्नोति अपितु योऽतरिति अंतः आत्मन्येव सुखं यस्य न विषयेषु अंतरे वारामः क्रीडायस्य न बहिः अंतरे वज्योतिर्दृष्टिर्यस्य न गीतनृत्यादिषु स एव ब्रह्मभूतः स्थितः स ब्रह्मणि निर्वाणं लयमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥ किंच लभंत इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः क्षीणकल्मषं येषाम् छिन्नद्वैधं संशयो येषाम् यतः संयत आत्मा चित्तं येषाम् सर्वेषां भूतानां हिते रताः रूपा लवस्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं लभंते ॥ २५ ॥ किंच कामक्रोधवियुक्तानामिति कामक्रोधाभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां संयतचित्तानां ज्ञातात्मतत्त्वानाम् अभितः उभयतः

योऽतः सुखो तरारामस्तथाऽतज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्च भुञ्ज्ये वांतरेभ्रुवोः ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

भूतानां जीवतां च न देहांतर एव तेषां ब्रह्मणिलयः अपितु जीवतामपि वर्तत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणमित्यादिषु योगी मोक्षमाप्नोतीत्युक्तं मेव योगसंक्षेपेण दर्शयन्नाह स्पर्शानिति द्वाभ्याम् बाह्या एव स्पर्शरूपरसादयो विषयाश्चितिताः संतोऽतः प्रविशन्ति तांस्तच्चिंतात्यागेन बहिरेव कृत्वा च भुञ्ज्ये वांतरेभ्रुमध्य एव कृत्वाऽत्यंतं नेत्रयोर्निमीलने निद्रयामनोलीयते उन्मीलने न च बहिः प्रसरति तदुभयदोषपरिहारार्थं मर्धनिमीलने न भ्रूमध्ये दृष्टिनिधायेत्यर्थः उच्छ्वासनिःश्वासरूपेण नासिकयोरभ्यंतरे चरंतौ प्राणापानावूर्ध्वाधोगतिनिरोधेन समौ कृत्वा कुंभ

अ०
॥ ५ ॥

॥ ३१ ॥

गी०टी०
॥३२॥

यित्वेत्यर्थः यद्वा प्राणोयथावहिर्ननिर्याति यथाचापानोऽतर्नप्रविशति किंतु नासामध्यएवद्वापियथाचरतः तथामंदाभ्यामुच्छ्वासनिः
श्वासाभ्यांसमौकत्वेति ॥२७॥ यतइति अनेनोपायेनयताः संयताइन्द्रियमनोबुद्धयोयस्य मोक्षएवपरमयनंप्राप्यंस्य अतएवविगताइ
च्छाभयक्रोधायस्य यएवंभूतोमुनिःससदाजीवन्नपिमुक्तएवेत्यर्थः ॥२८॥ नन्वेवमिन्द्रियादिसंयममात्रेणकथंमुक्तःस्यान्नतावन्मात्रेण किंतु
ज्ञानद्वारेणेत्याह भोक्तारमिति यज्ञानांतपसांचस्वभक्तैःसमर्पितानांतदिच्छयाभोक्तारम् पालकमितिवा सर्वेषांलोकानांमहांतमीश्वरंसर्वेषां
भूतानांसुहृदमंतर्यामिणंमांज्ञात्वामत्प्रसादेनशांतिमोक्षंक्रच्छति प्राप्नोति ॥२९॥ विकल्पशंकापोहेनयेनैवसांख्ययोगयोः ॥ समुच्चयःक्रमेणो
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः ॥२८॥ भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोक
महेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति ॥२९॥ इतिश्रीमद्भ०संन्यासयोगोनामपंचमोऽध्यायः ॥५॥
श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यकर्मकरोतियः ॥ ससंन्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥

क्तः सर्वज्ञंनौमितंहरिम् ॥१॥ इतिसुबोधिण्यांटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥५॥ चित्तेच्छुद्धेऽपिनध्यानंविनासंन्यासमात्रतः ॥ मुक्तिःस्यादितिप
ष्ठेऽस्मिन्ध्यानयोगोवितन्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांतिसंक्षेपेणोक्तंयोगंप्रपंचयितुंषष्ठाध्यायारंभः तत्रतावत्सर्वकर्माणिमनसेत्यारभ्यसंन्यासपूर्वि
कायाज्ञाननिष्ठायास्तात्पर्येणाभिधानात्दुःस्वरूपत्वाच्चकर्मणःसहसासंन्यासातिप्रसंगंप्राप्तंवारयितुंसंन्यासादपिश्रेष्ठत्वेनकर्मयोगस्तौति श्री
भगवानुवाच अनाश्रितइतिद्वाभ्याम् कर्मफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःअवश्यंकर्तव्यतयाविहितंकर्मयःकरोतिसएवसंन्यासीयोगीच नतुनि

रग्निः अग्निसाध्येष्टारव्यकर्मत्यागीनचाक्रियः अनग्निसाध्यपूतारव्यकर्मत्यागीच ॥ १ ॥ कुतइत्यपेक्षायांकर्मयोगस्यैवसंन्यासत्वंसंपादयन्नाह
यमिति यंसंन्यासमितिप्राहुःप्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुःसंन्यासएवात्यरेचयदित्यादिश्रुतेः केवलात्संन्यसनाद्धेतोःयोगमेवतंजानीहि कुतइत्यपेक्षा
यामितिशब्दोक्तोहेतुर्योगेऽप्यस्तीत्याह नहीति नसंन्यस्तःफलसंकल्पोयेनसः कर्मनिष्ठोज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपिनहियोगीभवति अतःफलसंक
ल्पत्यागसाम्यात्संन्यासात्संन्यासीच फलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावात् योगीचभवत्येवसइत्यर्थः ॥ २ ॥ तर्हियावज्जीवंकर्मयोग

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्विपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्म
कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मस्वनुपज्जते ॥ सर्वसंक
ल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

एवप्राप्तइत्याशंक्यतस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुंप्राप्नुमिच्छोःपुंसस्तदारोहेकारणंकर्मोच्यते चित्तशुद्धिकरत्वात् ज्ञानयोगमा
रूढस्यनुतस्यैवध्याननिष्ठस्यशमः समाधिश्चित्तविक्षेपकर्मोपरमोज्ञानपरिपाकेकारणमुच्यते ॥३॥ कीदृशोऽसौयोगारूढःयस्यशमःकारणमु
च्यतइत्यत्राह यदाहीति इन्द्रियभोग्येषुशब्दादिषुतत्साधनेषुचकर्मसुयदानानुपज्जतेआसक्तिंनकरोति तत्रहेतुः आसक्तिमूलभूतान्सर्वान्
भोगविषयान्कर्मविषयांश्चसंकल्पान्संन्यसितुंत्यक्तुंशीलंयस्यसः तदायोगारूढउच्यते ॥ ४ ॥

अ०
॥६॥

॥३२॥

गी० टी०
॥ ३३ ॥

अतोविषयासक्त्यागेमोक्षंतदासक्तौचबंधंपर्यालोच्यरागादिस्वभावंत्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मनाविवेकयुक्तेनात्मानंसंसारादुद्धरेत् न
त्ववसादयेत् अधोनयेत् हियस्मात् आत्मैवमनःसंगादुपरत आत्मनः स्वस्यबंधुरूपकारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथंभूतस्यात्मैवबंधुः
कथंभूतस्यात्मैवरिपुरित्यपेक्षायामाह बंधुरिति येनात्मनैवआत्माकार्यकारणसंघातरूपोजितोवशीकृतः तस्यतथाभूतस्यात्मनः आत्मै
वबंधुः अनात्मनोऽजितात्मनस्तुआत्मैवात्मनः शत्रुत्वेशत्रुवदपकारकारित्वेवर्तेत ॥ ६ ॥ जितात्मनःस्वस्मिन्बंधुत्वंस्फुटयति जितात्म
उद्धरेदात्मनात्मानंनानात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ ५ ॥ बंधुरात्मात्मनस्तस्ययेना
त्मैवात्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वैवर्तेतात्मैवशत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥ शीतो
ष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेन्द्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीस
मलोष्ठाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नइति जितःआत्मायेनतस्यप्रशांतस्यरागादिरहितस्यैवपरंकेवलमात्माशीतोष्णादिषुसत्स्वपिसमाहितः स्वात्मनिष्ठोभवति नान्यस्य यद्वा
तस्यहृदिपरमात्मासमाहितः स्थितोभवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्यलक्षणंश्रेष्ठयंचोक्तमुपपाद्योपसंहरति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ज्ञानमौपदेशि
कंविज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यांतृप्तोनिराकांक्षआत्माचित्तंयस्यअतःकूटस्थोनिर्विकारः अतएवविजितानिइन्द्रियाणियेन अतएवसमानिलो
ष्ठादीनियस्य मृत्खंडपाषाणसुवर्णेषुहेयोपादेयबुद्धिशून्यः सयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥ ८ ॥ ॥ ॥

सुहृन्मित्रादिषुसमबुद्धियुक्तस्तुततोऽपिश्रेष्ठइत्याह सुहृदिति सुहृत्स्वभावेनैवहिताशंसी मित्रंस्नेहवशेनोपकारकम् अरिर्घातकः उदासीनो
विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः मध्यस्थोविवदमानयोरुभयोरपिहिताशंसी द्वेष्यः द्वेषविषयः बंधुः संबन्धी साधवःसदाचाराःपापाःदुरा
चाराः एतेषुसमारागद्वेषादिशून्याबुद्धिर्यस्य सतुविशिष्टः ॥ ९ ॥ एवंयोगारूढस्यलक्षणमुक्त्वाइदानींतस्यसांगंयोगंविधत्ते योगीत्यादिना
सयोगीपरमोमतइत्यंतंनग्रंथेन योगीति योगीयोगारूढः आत्मानंमनः युंजीत समाहितंकुर्यात् सततंनिरंतरंरहसि एकांतेस्थितः सन्नेका
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ योगीयुंजीतसततमात्मा
नंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः ॥
नात्युच्छ्रितंनानातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रंमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुं
ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कीसंगशून्यः यतंसंयतंचित्तंआत्मादेहश्चयस्यनिराशीःनिराकांक्षःनिराहारोवा परिग्रहशून्यः ॥ १० ॥ आसननियमंदर्शयन्नाह शुचाविति
द्वाभ्याम् शुद्धेस्थानेआत्मनःस्वस्यासनंस्थापयित्वा कीदृशम् स्थिरमचलम् नातिचोन्नतंनचातिनीचम् चैलंवस्त्रमजिनंव्याघ्रादिचर्मचैला
जिनेकुशेभ्यः उत्तरेयस्मिन् कुशानामुपरिचर्मतदुपरिवस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ तत्रेति तत्रतस्मिन्नासनेउपविश्यएकाग्रंविक्षेपरहितंमनः
कृत्वायोगंयुंज्यात् अभ्यसेत् यताःउपरताः चित्तस्येन्द्रियाणांचक्रियायस्यात्मनोमनसोविशुद्धयेउपशांतये ॥ १२ ॥ ॥

अ०
॥ ६ ॥

॥ ३३ ॥

गी० टी०
॥३४॥

चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादिधारणां दर्शयन्नाह सममिति द्वाभ्याम् कायेति देहमध्यभागो विवक्षितः कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूला धारादारभ्य मूर्द्धा तपर्यंतं समं अवक्रं निश्चलं धारयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः स्वकीयं नासिकाग्रं प्रेक्षयेति अर्धनिमीलितनेत्र इत्यर्थः इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन्नासीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ प्रशांतेति प्रशांत आत्मा चित्तं यस्य विगताभीर्भयं यस्य ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन्मनः संयम्य प्रत्याहृत्य मध्येव चित्तं यस्य अहमेव परः पुरुषार्थो यस्य समत्परः एवमुक्तो भूत्वा आसीततिष्ठेत् ॥ १४ ॥ योगाभ्यासफलमाह

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशांतात्मा विगताभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीतमत्परः ॥ १४ ॥ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ॥ शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ॥ न चातिस्वप्रशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

युंजन्नेवमिति एवमुक्तप्रकारेण सदा आत्मानं मनो युंजन्समाहितं कुर्वन्नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः शान्तिं संसारोपरतिं प्राप्नोति कथं भूताम् निर्वाणं परमं प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थामद्रूपेणावस्थितिम् ॥ १५ ॥ योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियममाह नेति द्वाभ्याम् अत्यंतमधिकं भुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापि योगः समाधिर्न भवति तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥ १६ ॥

तर्हि कथं भूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्तेति युक्तो नियत आहारो विहारश्चरतिर्यस्य कर्मसु कार्येषु युक्तानियतैव चेष्टायस्य युक्तौ नियतौ स्वप्रावबोधौ निद्रा जागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्त्तको योगः सिद्ध्यति ॥ १७ ॥ कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह यदेति विनियतं संयतं चित्तमात्मन्येव यदानिश्चलं तिष्ठति किंच सर्वकामेभ्यः ऐहिकामुष्मिकभोगेभ्यः विगततृष्णो भवति तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते ॥ १८ ॥ आत्मैक्याकारतयाऽवस्थितस्य चित्तस्योपासनमाह यथेति वातशून्ये देशे स्थितो दीपो यथानेंगते न विचलति सा उपमा दृष्टांतः कस्य आत्मविषयं

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मना आत्मानं पश्यन्नात्मनितुष्यति ॥ २० ॥

योगमभ्यसतो योगिनो यतं नियतं चित्तं यस्य निष्कंपतया प्रकाशतया च चित्तं तद्वत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यं संन्यासमिति प्राहुर्योगंतं विद्धि पांडवे त्यादौ कर्मैव योगशब्देनोक्तम् नात्यश्रतस्तु योगोऽस्तीत्यादौ तु समाधिर्योगशब्देनोक्तः तत्र मुख्यो योगः कइत्यपेक्षायां समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन्स एव मुख्यो योग इत्याह यत्रेतिसादृश्विभिः यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे योगाभ्यासेन निरुद्धं चित्तं उपरतं भवतीति योगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तम् तथाच पातंजलसूत्रम् योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति इष्टप्राप्तिलक्षणेन फलेन तमेवलक्षयति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना शुद्धेन

अ०
॥ ६ ॥

॥ ३४ ॥

गी० टी०
॥ ३५ ॥

मनसाऽत्मानमेव पश्यति ननु देहादि यच्चात्मन्येव तु पश्यति ननु विषयेषु यत्रेत्यादीनां यच्छब्दानां तं योगसंज्ञितं विद्यादिति चतुर्थेनान्वयः ॥ २० ॥
आत्मन्येव तोषहेतुमाह सुखमिति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्किमपि निरतिशयमात्यंतिकं नित्यं सुखं वेत्ति ननु तदा विषयेंद्रियसंबन्धाभा-
वात्कुतः सुखं स्यात्तत्राह अतींद्रियं विषयेंद्रियसंबन्धातीतम् केवलं बुद्धयैवात्माकारतया ग्राह्यम् अतएव यत्र स्थितः सन्ततत्वं तः आत्मस्वरूपा-
न्नैव चलति ॥ २१ ॥ अचलत्वमेवोपपादयति यमिति यमात्मसुखरूपलाभं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरंलाभं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसुखत्वात्
यस्मिंश्च स्थितो महताशीतोष्णादिदुःखेन न विचाल्यते नाभिभूयते एतेनानिष्टनिवृत्तिफलेनापि योगलक्षणमुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥ य एवं भूतोऽव-
सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा चापरंलाभं न-
न्यते नाधिकं ततः ॥ यस्मिंश्च स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ॥
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

स्थाविशेषस्तमाह तमित्यर्द्धेन दुःखशब्देन दुःखमिश्रितत्वाद्वैषयिकं सुखमपि गृह्यते दुःखस्य संयोगेन स्पर्शमात्रेणापि वियोगो यस्मिन् तमव-
स्थाविशेषं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं जानीयात् परमात्मना क्षेत्रज्ञस्य योजनं योगः यद्वा दुःखसंयोगेन वियोग एव शूरेकातरशब्दवद्विरुद्ध-
लक्षणया योग उच्यते कर्मणितु योगशब्दस्तदुपायत्वादौपचारिक एवेति भावः यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्स एव यत्नतोऽभ्यसनीयः यद्य-
पि शीघ्रं न सिद्ध्यति तथाऽपि अनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः दुःखबुद्ध्या प्रयत्नशैथिल्यं निर्वेदः ॥ २३ ॥

किंच संकल्प इति संकल्पात्प्रभवो येषां तान्योगप्रतिकूलान्सर्वान्कामानशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसा विषयदोषदर्शना सर्वतः प्रसरंतं
इंद्रियसमूहं विशेषेण नियम्य योगो योक्तव्य इति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ यदितु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनोविचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्याह
शनैरिति धृतिधारणात्तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्याऽत्मसंस्थमात्मन्येव सम्यक्स्थितं निश्चलं मनः कृत्वोपरमेत् तच्च शनैः शनैरभ्यासक्रमे-
ण ननु सहसा उपरमस्वरूपमाह न किंचिदपि चिंतयेत् निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानं परमानंदस्वरूपो भूत्वा त्मथ्यानादपि निवर्त्ततेत्यर्थः
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृ-
तिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥ त-
तस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शांतिरजसं ब्रह्मभूत-
मकल्मषम् ॥ २७ ॥

॥ २५ ॥ एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह यत इति स्वभावतश्चंचलं धार्यमाणमप्यस्थिरं मनो यं यं वि-
षयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहत्यात्मन्येव स्थिरं कुर्यात् ॥ २६ ॥ एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्मनो वशीकुर्वन्तं रजोगुणक्षये सति योगसुखं
प्राप्नोतीत्याह प्रशांतमनसमिति एवमुक्तेन प्रकारेण शांतिरजो यस्य तम् अतएव प्रशांतमनो यस्य तं एनं निष्कल्मषं ब्रह्मत्वं प्राप्तं योगिनं उत्तमं स-
माधि सुखं स्वयमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥

अ०
॥ ६ ॥

॥ ३५ ॥

गी०टी०
॥३६॥

ततश्चकृतार्थोभवतीत्याह युंजन्निति एवमनेनप्रकारेणसर्वदाऽत्मानंमनोयुंजन्वशीकुर्वन्विशेषेणसर्वात्मनागतकल्मषंयस्यसयोगीसुखेना
नायासेनब्रह्मणःसंस्पर्शविद्यानिवर्तकःसाक्षात्कारस्तदेवात्यंतसर्वोत्तमंसुखमभ्युते जीवन्मुक्तोभवतीत्यर्थः ॥२८॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेवद
र्शयति सर्वभूतस्थमिति योगेनाभ्यस्यमानेनयुक्तात्मासमाहितचित्तः सर्वत्रसमं ब्रह्मैवपश्यतीतिसमदर्शनः स्वमात्मानमविद्याकृतदेहादिप
रिच्छेदशून्यं सर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेष्ववस्थितं पश्यति तानिचस्वात्मन्यभेदेनपश्यति ॥ २९ ॥ एवंभूतात्मज्ञानस्यसर्वभूतात्मतयामदुपा

अ०
॥ ६ ॥

युंजन्नेवंसदात्मानंयोगीविगतकल्मषः ॥ सुखेनब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतंसुखमभ्युते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंसर्वभू
तानिचात्मनि ॥ ईक्षतेयोगयुक्तात्मासर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥ योमांपश्यतिसर्वत्रसर्वं चमयिपश्यति ॥ तस्याहंन
प्रणश्यामिसचमेनप्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितंयोमांभजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथावर्तमानोऽपिसयोगीम
यिवर्तते ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सनंमुख्यंकारणमित्याह यइति मांपरमेश्वरंसर्वभूतमात्रेयःपश्यति सर्वंचप्राणिमात्रंमयिःपश्यति तस्याहंनप्रणश्यामि अदृश्योनभवा
मि सचममादृश्योनभवति प्रत्यक्षोभूत्वाकृपादृष्ट्यातंवलोकयानुगृह्णामीत्यर्थः ॥३०॥ नचैवंभूतोविधिकिंकरःस्यादित्याह सर्वभूतस्थित
मिति सर्वेषुभूतेषुस्थितंमामभेदमाश्रित्ययोभजति सयोगीज्ञानीसन्सर्वथाकर्मत्यागेनापिवर्तमानोमय्येववर्तते नतुभ्रश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

॥ ३६ ॥

एवंचमांभजतांयोगिनांमध्येसर्वभूतानुकंपीश्रेष्ठइत्याह आत्मौपम्येनैति आत्मौपम्येनस्वसादृश्येनयथाममसुखंप्रियंदुःखमप्रियंतथाऽन्ये
षामपीतिसर्वत्रसमंपश्यन्सुखमेवसर्वेषांयोवांछति नतुकस्यापिदुःखम् सयोगीश्रेष्ठोममाभिमतइत्यर्थः ॥ ३२॥ उक्तलक्षणस्ययोगस्यासंभ
वंमन्वानोऽर्जुनउवाच योयमिति साम्येनमनसोलयविक्षेपशून्यतयाकेवलात्माकाराऽवस्थानेनयोयंयोगस्त्वयाप्रोक्तःएतस्ययोगस्यस्थिरां
दीर्घकालांस्थितिंनपश्यामि मनसश्चंचलत्वात् ॥ ३३ ॥ एतत्स्फुटयति चंचलमिति चंचलंस्वभावेनैवचपलं किंच प्रमाथिप्रमथनशीलंदेहं

आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोऽर्जुन ॥ सुखंवायदिवादुःखंसयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ योऽ
यंयोगस्त्वयाप्रोक्तःसाम्येनमधुसूदन ॥ एतस्याहंनपश्यामिचंचलत्वात्स्थितिंस्थिराम् ॥ ३३ ॥ चंचलंहिमनःकृ
ष्णप्रमाथिवलवदृढम् ॥ तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयंमहाबा
होमनोदुर्निग्रहंचलम् ॥ अभ्यासेनतुकोंतेयवैराग्येणचगृह्यते ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

द्विषक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवत्विचारेणापिजेतुमंशक्यम् किंच दृढंविषयवासनानुबद्धतयादुर्भेदम् अतोयथाऽकाशेदोधूयमानस्यवा
योः कुंभादिषुनिरोधनमशक्यम् तथातस्यमनसोऽपिनिग्रहंनिरोधंसुदुष्करंसर्वथाकर्तुमशक्यमन्ये ॥ ३४ ॥ तदुक्तंचंचलत्वादिकमंगीकृत्यै
वमनोनिग्रहोपायंश्रीभगवानुवाच असंशयमिति चंचलत्वादिनामनोनिरोधं अशक्यमितियद्वदसि एतन्निःसंशयमेव तथाऽपितुविषयाचिं
तनपूर्वकमभ्यासेनपरमात्माकारप्रत्ययावृत्त्याविषयवैतृष्ण्येनचगृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनलयप्रतिबंधाद्वैराग्येणचविक्षेपप्रतिबंधादुपरत

25
20
15
10
5

गी० टी०
॥ ३७ ॥

वृत्तिकंसत्परमात्माकारेणपरिणतंतिष्ठतीत्यर्थः तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिश्चान्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः ॥ यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिर
भिधीयतइति ॥ ३५ ॥ एतावांस्त्वहनिश्चयइत्याह असंयतात्मनेति असंयतात्माउक्तप्रकारेणाभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतआत्माचित्तंयस्य
तेनपुरुषेणायंयोगोदुष्प्रापःप्राप्तुमशक्यः अभ्यासवैराग्याभ्यांविशयोवशवर्त्तीआत्माचित्तंयस्यतेनपुरुषेणपुनश्चानेनैवोपायेनप्रयत्नंकुर्वता
योगःप्राप्तुंशक्यः ॥ ३६ ॥ अभ्यासवैराग्याभावेनकथंचिदप्राप्तसम्यग्ज्ञानःकिंफलमाप्नोतीत्यर्जुनउवाच अयतिरिति प्रथमंश्रद्धोपेतएवयोगे
प्रवृत्तः नतुमिथ्याचारतया ततःपरंतुअयतिः नसम्यग्यतते शिथिलाभ्यासइत्यर्थः तथायोगाच्चलितमानसंविषयप्रवणंचित्तंयस्य मंदवै

असंयतात्मनायोगोदुष्प्रापइतिमेमतिः ॥ वश्यात्मनातुयतताशक्योवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुनउवाच ॥
अयतिःश्रद्धोपेतोयोगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्र
ष्टश्चिन्नाभ्रमिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहोविमूढोब्रह्मणःपथि ॥ ३८ ॥

राग्यइत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्यसंसिद्धिफलंज्ञानमप्राप्यकांगतिंप्राप्नोति ॥ ३७ ॥ प्रश्नाभिप्रायंविवृणोति कच्चिदिति कर्म
णामीश्वरार्पितत्वादननुष्ठानाच्चनतावत्कर्मफलंस्वर्गादिकंप्राप्नोति योगानिष्पत्तेश्चनमोक्षंप्राप्नोति एवमुभयस्मात्प्रवृत्तः अप्रतिष्ठोनिराश्रयः
अतएवब्रह्मणःप्राप्त्युपायेपथिमार्गेविमूढःसन्कच्चित्किंननश्यति किंवानश्यतीत्यर्थः नाशोदृष्टांतः यथाछिन्नमभ्रंपूर्वस्मादभ्राद्विच्छिष्टंअभ्रांत
रंचाप्राप्तंसन्मथ्यएवविलीयतेतद्वदिति ॥ ३८ ॥

त्वयैवसर्वज्ञेनायंममसंदेहोनिरसनीयः त्वत्तोयस्तुंसंदेहनिवर्तकोनास्तीत्याह एतन्मेइति एतत्तुएनंछेत्तानिवर्त्तकः स्पष्टमन्यत् ॥ ३९ ॥ अ
त्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच पार्थेति सार्द्धैश्चतुर्भिःइहलोकेनाशःउभयभ्रंशात्प्राप्तित्यम् अमुत्रपरलोकेनाशोनरकप्राप्तिः तदुभयंतस्यनास्त्येव य
तःकल्याणकृतशुभकारीकश्चिदपिदुर्गतिंनगच्छति अयंचशुभकारीश्रद्धयायोगेप्रवृत्तत्वात् तातेतिलोकरीत्योपलालयन्संबोधयति ॥ ४० ॥
तर्हि किमसौप्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति पुण्यकारिणांअश्वमेधादियाजिनांलोकान्प्राप्यतत्रशाश्वतीःसमाः बहून्संवत्सरानुषित्वातत्सु

एतन्मेसंशयंकृष्णछेतुमर्हस्यशेषतः ॥ तदन्यःसंशयस्यास्यच्छेत्तानह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ
नैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते ॥ नहिकल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिंतातगच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्यपुण्यकृतौल्लोकानुषि
त्वाशाश्वतीःसमाः ॥ शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते ॥ ४१ ॥ अथवायोगिनामेवकुलेभवतिधीमताम् ॥
एतद्विदुर्लभतरंलोकेजन्मयदीदृशम् ॥ ४२ ॥

खमनुभूयशुचीनांसदाचाराणांश्रीमतांधनिनांगेहेसयोगभ्रष्टोजन्मप्राप्नोति ॥ ४१ ॥ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशेगतिरियमुक्ताचिराभ्यस्तयोग
भ्रंशेतुपक्षांतरमाह अथेति योगनिष्ठानांधीमतांज्ञानिनामेवकुलेजायते नतुपूर्वोक्तानामनारूढयोगानांकुलेजायते एतज्जन्मस्तौति ईदृ
शंयत्जन्मएतद्विलोकेदुर्लभतरम् मोक्षहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥

अ०
॥ ६ ॥

॥ ३७ ॥

गी०टी०
॥३८॥

ततः किमत आह तत्रेति सार्द्धेन तत्र द्विः प्रकारेऽपि जन्मनि पूर्वदेहे भवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्रह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं लभते ततश्च भूयोऽधिकं सं
सिद्धौ मोक्षेऽधिकं प्रयत्नं करोति तत्र हेतुः तेनैव पूर्वदेहकृताभ्यासेनावशोऽपि कुतश्चिदंतरायाद निच्छन्नपि संहियते विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्म
निष्ठः क्रियते ॥ ४३ ॥ तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयत्नं कुर्वन् शनैर्मुच्यत इतीममर्थकैः सुत्यन्यायेन स्फुटयति जिज्ञासुरितिसार्द्धेन योगस्य स्वरूपं
जिज्ञासुरेव केवलं न तु प्राप्तयोगः एवं भूतो योगे प्रविष्टमात्रोऽपि पापवशाद्योगभ्रष्टोऽपि शब्दब्रह्मवेदमतिवर्त्तते वेदोक्तकर्मफलान्यतिक्रम्यते
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यत ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यव
शोऽपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥ अनेक
जन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिम् ॥ ४५ ॥ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपिमतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधि
को योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्योऽधिकं फलं प्राप्य मुच्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदैवं मंदप्रयत्नोपि योगी परांगतिं याति तदा यस्तु योगी प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं योगेयतमानो यत्नं
कुर्वन् योगेनैव संशुद्धकिल्बिषो विधूतपापः सोऽनेकेषु जन्मसूपचितेन योगेन संसिद्धः सम्यक्ज्ञानी भूत्वा ततः श्रेष्ठांगतिं याति इति किं वक्तव्यमि
त्यर्थः ॥ ४५ ॥ यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्य इति कच्छूचां द्रायणादितपोनिष्ठेभ्यः ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योऽपि कर्मिभ्यः इष्टापूर्तकारिभ्योऽ
पि योगी श्रेष्ठोऽभिमतः तस्मात् त्वं योगी भव ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥ ६ ॥

॥ ३८ ॥

योगिनामपि यमनियमादिपराणां मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह योगिनामिति मद्भक्तेन मय्यासक्तेनांतरात्मना मनसा यो मां परमेश्वरं वा सुदेवं श्रद्धा
युक्तः स न भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम संमतः अतो मद्भक्तो भवेति भावः ॥ ४७ ॥ आत्मयोगमवोच्यो भक्तियोगशिरोमणिम् ॥ तं वंदे परमानंदं
माधवं भक्तशेवधिम् ॥ १ ॥ इति सुबो० टीका० पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ विज्ञेयमात्मनस्तत्त्वं सयोगं चाप्युदीरितम् ॥ भजनीयमथेदानीं मे श्वरं रूप
मीर्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते मद्भक्तेनांतरात्मना यो मां भजति समेयुक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशस्त्वम् यस्य भक्तिः कर्तव्ये त्यपेक्षायां स्वस्वरूपं
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनांतरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगव० आत्म
संयमयोगो नाम पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ॥ असं
शयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वानेह भूयोऽन्यज्ज्ञा
तव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमना इति मयि परमेश्वरे आसक्तं अभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्यानन्यशरणः
स न्योगं युंजन् भयसन् असंशयं यथाभवत्येवं मां समग्रं विभूतिवैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणं स्तौ
ति ज्ञानमिति ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवस्तत्सहितम् इदं मद्भिषयम् अशेषतः साकल्येन वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा इह श्रेयो मार्गे वर्त्तमानस्य पुन
रन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति तेनैव कृतार्थो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

25
20
15
10
5

गी० टी०
॥ ३९ ॥

मद्रक्तिविनातुमज्ज्ञानंदुर्लभमित्याह मनुष्याणामिति असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति मनुष्याणां च सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशात्सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यवशादात्मानं वेत्ति तादृशानां चात्मज्ञानसिद्धानां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मानं मत्प्रसादेन तत्त्वतो वेत्ति तदेव मतिदुर्लभमपि मज्ज्ञानं तुभ्यमहं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्येदानीं प्रकृतिद्वारा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेनेश्वरत्वं प्रतिज्ञातं निरूपयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति द्वाभ्याम् भूम्यादिशब्दैः पंचगंधादितन्मात्राण्युच्यंते मनःशब्देन तत्कारणभूतोऽहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणभूतं महत्तत्त्वम् अहंकारशब्देन तत्कार

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः
खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

णमविद्या इत्येवं अष्टधा भिन्ना यद्वा भूम्यादिशब्दैः पंचमहाभूतानि सूक्ष्मैः सहैकीकृत्य गृह्यंते अहंकारशब्देनैवाहंकारस्तेनैव तत्कार्याणींन्द्रियाण्यपि गृह्यंते बुद्धिरिति महत्तत्त्वम् मनःशब्देन मनसैवोन्नेयमव्यक्तरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे प्रकृतिर्मायाख्याशक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं प्राप्ता चतुर्विंशतिभेदेन भिन्नैवेत्यष्टास्वेवांतर्भावविवक्षयाऽष्टधा भिन्नेत्युक्तम् तथा च वक्ष्यमाणक्षेत्राध्याये इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपंचयिष्यति महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंचचेंद्रियगोचरा इति ॥ ४ ॥

अपरामिमां प्रकृतिमुपसंहरन् परां प्रकृतिमाह अपरेति अष्टधोक्ताया प्रकृतिः इयमपरानि कृष्टा जडत्वात् परार्थत्वाच्च इतः सकाशात् परां प्रकृष्टां अन्यां जीवभूतां मे प्रकृतिं विद्धि जानीहि परत्वे हेतुः यया चेत्तनया क्षेत्रज्ञरूपया स्वकर्मद्वारेण दंजगद्धार्यते ॥ ५ ॥ अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्य तद्वारादिसृष्ट्यादिकारणत्वमाह एतदिति एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनीकारणभूते येषां तान्येतद्योनीनि स्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानि उपधारय बुद्ध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिणमते चेतना तु मदंशभूता भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स्वकर्मणा तानि धारयति ते च मदीये प्रकृ

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो यये दंधार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

तीमत्तः संभूते अतोऽहमेव कृत्स्नस्य सप्रकृतिकस्य जगतः प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परं कारणमहमित्यर्थः तथा प्रलीयतेऽनेनेति प्रलयः संहर्त्ताऽप्यहमेवेति भावः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मात् मत्तइति मत्तः सकाशात् परतरं श्रेष्ठं जगतः सृष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणं किंचिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयि सर्वमिदं प्रोतं ग्रथितमाश्रितमित्यर्थः दृष्टान्तः स्पष्टः ॥ ७ ॥ जगतः स्थितिहेतुत्वं प्रपंचयति रसोऽहमिति पंचभिः अप्सुरसोऽहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेनाप्सु स्थितोऽहमित्यर्थः तथा शशिसूर्ययोः प्रभाऽस्मि चंद्रैर्केच प्रकाशरूपया विभूत्या तदा

अ०
॥ ७ ॥

॥ ३९ ॥

गी०टी०
॥४०॥

श्रयत्वेनस्थितोऽहमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् सर्वेषुवेदेषुवैखरीरूपेषुतन्मूलभूतःप्रणवःओंकारोस्मि खेआकाशेशब्दतन्मात्ररूपोऽस्मि नृषुपुरुषेषुपौरुषंउद्यमोऽस्मि उद्यमेहिपुरुषास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥ किंच पुण्यइति पुण्योऽविकृतोगंधः गंधतन्मात्रंपृथिव्याआश्रयभूतमहमित्यर्थः यद्वा विभूतिरूपेणाश्रयत्वस्यविवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यैवोत्कृष्टतयाविभूतित्वात्पुण्योगंधइत्युक्तम् तथाविभावसावग्नौयत्तेजःसहजादीतिस्तदहम् सर्वभूतेषुजीवनंप्राणधारणंआयुरहमित्यर्थः तपस्विषुवानप्रस्थादिषुद्वंद्वसहनरूपंतपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किंच बीजमिति सर्वे

पुण्योगंधःपृथिव्यांचतेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनंसर्वभूतेषुतपश्चास्मितपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजंमांसर्वभूतानांविद्विपार्थसनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलंबलवतामस्मिकामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषुकामोऽस्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पांचराचराणांभूतानांबीजंसजातीयकार्योत्पादनसामर्थ्यसनातनमित्यम् उत्तरोत्तरसर्वकार्येष्वनुस्यूतंतदेवबीजंमद्विभूतिविद्धि नतुप्रतिव्यक्तिविनश्यत् तथाबुद्धिमतांबुद्धिःप्रज्ञाऽहमस्मि तेजस्विनांतेजःप्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥ किंच बलमिति कामाऽप्राप्तेवस्तुनिअभिलाषोराजसःरागःपुनरभिलषितेऽर्थेप्राप्तेऽपिपुनरधिकेऽर्थेचित्तरंजनात्मकस्तृष्णापरपर्यायस्तामसस्ताभ्यांविवर्जितंबलवतांबलमस्मि सात्त्विकंस्वधर्मानुष्ठा नसामर्थ्यमहमित्यर्थः स्वधर्मेणाविरुद्धःस्वदारेषुपुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगीकामोऽहम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच येचेति येचान्येऽपिसात्विकाभावाःशमदमादयःराजसाश्चद्वेषदर्पादयः तामसाश्चशोकमोहादयः प्राणिनांस्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्सर्वान्मत्तएवजातानितिविद्धि मदीयप्रकृतिगुणत्रयकार्यत्वात् एवमपितेष्वहंनवर्त्ते जीववत्तदधीनोऽहंनभवामीत्यर्थः तेतुमदधीनाःसंतोमयिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवंभूतत्वांपरमेश्वरमयंजनः किमितिनजानातीत्यतआह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिःपूर्वोक्तैः कामलोभादिभिर्गुणमयैः गुणविकारैर्भावैः स्वभावैर्मोहितमिदंजगत् अतोमांनाभिजानाति कथंभूत एभ्योभावेभ्यःपरम् एभिरसंस्पृष्टम् एतेषानियंतारम्

येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये ॥ मत्तएवेतितान्विद्धिनत्वहंतेषुतेमयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिःसर्वमिदंजगत् ॥ मोहितंनाभिजानातिमामेभ्यःपरमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवीह्येषागुणमयीमममायादुरत्यया ॥ मामेवयेप्रपद्यन्तेमायामेतांतरंतिते ॥ १४ ॥ नमांदुष्कृतिनोमूढाःप्रपद्यन्तेनराधमाः ॥ माययापहतज्ञानाआसुरंभावमाश्रिताः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतएवाव्ययंनिर्विकारमित्यर्थः ॥ १३ ॥ केतर्हित्वांजानंतीत्यतआह दैवीहीति दैवीअलौकिकीअत्यद्भुतेत्यर्थः गुणमयीसत्त्वादिगुणविकारात्मिकाममपरमेश्वरस्यशक्तिर्मायादुरत्ययादुस्तरा हिप्रसिद्धमेतत् तथाऽपियेमामेवेत्येवकारेणाव्यभिचारिण्याभक्त्याप्रपद्यन्तेभजन्ति तेमायामेतांदुस्तरामपितरन्ति ततोमांजानंतीतिभावः ॥ १४ ॥ किमितितर्हिंसर्वेत्वामेवनभजन्तितत्राह नमामिति नरेषुयेऽधमास्तेमांनप्रतिपद्यन्तेनभजन्ति अधमत्वेहेतुः मूढाः विवेकशून्याःतत्कुतःदुष्कृतिनः पापशीलाः अतोमाययाऽपहतंनिरस्तंशास्त्राचार्योपदेशाभ्यांजातमपि

अ०
॥७॥

॥४०॥

गी० टी०
॥४१॥

ज्ञानंयेषांतेतथा अतएवदंभोदोऽभिमानश्चक्रोधःपारुष्यमेवचेत्यादिनावक्ष्यमाणमासुरंस्वभावंप्राप्ताःसंतो नमांभजन्ति ॥ १५ ॥ सुकृतिन
स्तुमांभजन्तितेचसुकृततारतम्येनचतुर्विधाइत्याह चतुर्विधाइति पूर्वजन्मसुयेकतपुण्याजनास्तेमांभजन्ति तेचतुर्विधाः आर्त्तो रोगाद्यभि
भूतः सद्यदिपूर्वकृतपुण्यस्तर्हिमांभजति अन्यथाक्षुद्रदेवताभजनेनसंसरति एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थीअत्र
वापरत्रवाभोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानीचआत्मवित् ॥१६॥ एतेषांमध्येज्ञानीश्रेष्ठइत्याह तेषामिति तेषांमध्येज्ञानीविशिष्टः तत्रहेतवः

चतुर्विधाभजन्तेमांजनाःसुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ तेषांज्ञानीनित्ययु
क्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहिज्ञानिनोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ १७ ॥ उदाराःसर्वेएवैतेज्ञानीत्वात्मैवमेमत
म् ॥ आस्थितःसहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमांगतिम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

नित्ययुक्तःसदामन्निष्ठः एकस्मिन्मग्येवभक्तिर्यस्यसः ज्ञानिनोदेहाद्यभिमानाभावेनचित्तविक्षेपाभावात् नित्ययुक्तत्वमेकांतभक्तिश्चसंभवति
नान्यस्य अतएवहितस्याहमत्यंतप्रियःसचमम तस्मादेतैर्नित्ययुक्तत्वादिभिश्चतुर्भिर्हेतुभिः सउत्तमइत्यर्थः ॥१७॥ तर्हिकिमितरेत्रयस्त्वद्भ
क्ताःसंसरन्ति नहिनहीत्याह उदाराइति सर्वेप्येतेउदाराः महान्तः मोक्षभाजएवेत्यर्थः ज्ञानीपुनरात्मैवेतिमेमतंनिश्चयः हियस्मात्सज्ञानीयु
क्तात्मा मदेकचित्तः सन्नविद्यतेउत्तमायस्यास्तामनुत्तमांसर्वोत्तमांगतिंमामेवास्थितः आश्रितवान् मद्यतिरिक्तमन्यत्फलंनमन्यतइत्यर्थः १८

एवंभूतोमद्रकोऽतिदुर्लभइत्याह बहूनामिति बहूनांजन्मनांकिंचित्किंचित्पुण्योपचयेनअंतेचरमेजन्मनिज्ञानवान्सर्वमिदंचराचरंवासुदेवए
वेतिसर्वात्मद्रष्टव्यामांप्रपद्यते भजति अतःसमहात्माऽपरिच्छिन्नदृष्टिःसुदुर्लभः ॥१९॥ यद्येवंकामिनोऽपिसंतःकामप्राप्तयेपरमेश्वरंमामेवभ
जन्ति तेकामान्प्राप्यशनैर्मुच्यन्तइत्युक्तम् येत्वत्यंतराजसास्तामसाश्चकामाभिभूताः क्षुद्रदेवताःसेवन्ते तेसंसरन्तीत्याह कामैरितिचतुर्भिः
येतुतैस्तैःपुत्रकीर्तिशत्रुजयादिविषयैः कामैरपहतविवेकाः संतःअन्याःक्षुद्राः भूतप्रेतयक्षादिदेवताभजन्ति किंरुत्वातत्तदेवताराधनेयोयोनि

बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यते ॥ वासुदेवःसर्वमितिसमहात्मासुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाःप्र
पद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥ तंतंनियममास्थायप्रकृत्यानियताःस्वया ॥ २० ॥ योयोयांयांतनुंभक्तःश्रद्धयाऽर्चितुमिच्छ
ति ॥ तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभतेचततः
कामान्मयैवविहितान्हितान् ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

यमउपवासादिलक्षणः तंतंनियमंस्वीकृत्यतत्रापिस्वकीययाप्रकृत्यापूर्वाभ्यासवासनया नियताःसंतोदेवताविशेषंयेभजन्तितेषांमध्ये ॥२०॥
योयोयामिति योयोभक्तः यांयांतनुंदेवतारूपांमदीयामेवमूर्तिंश्रद्धयार्चितुंप्रवर्त्तते तस्यतस्यभक्तस्यतत्तन्मूर्तिविषयांतामेवश्रद्धामचलां
ढांअहमंतर्यामीविदधामिकरोमि ॥ २१ ॥ ततश्च सतयेति सभक्तस्तयादृढयाश्रद्धयातस्यास्तनोराधनमीहते करोति ततश्चयेसंकल्पिताः

अ०
॥७॥

॥४१॥

गी०टी०
॥४२॥

तान्कामान्ततोदेवताविशेषाहभते किंतु मयैवतत्तदेवतांतर्यामिणाविहितान्निर्मितान् हिस्फुटमेवतदेवतानामपिमदधीनत्वान्मममूर्तित्वा
ज्ञेत्यर्थः ॥२२॥ तदेवंयद्यपिसर्वाअपिदेवताममैवमूर्तयः अतस्तदाराधनमपिवस्तुतोमदाराधनमेव अहमेवचतत्रफलदाताऽपितथाऽपिसा
क्षान्मद्भक्तानांचतेषांचफलवैषम्यंभवतीत्याह अंतवत्त्विति अल्पमेधसांपरिच्छिन्नदृष्टीनामयावत्तमपितत्फलमंतवत् विनाशिभवति तदे
वाह देवान्यजंतीतिदेवयजः तेदेवानंतवंतोयांति मद्भक्तास्तुमांअनाद्यंतपरमानंदंप्राप्नुवन्ति ॥२३॥ ननुचसमानेप्रयासेमहतिचफलविशेषे
सतिसर्वेऽपिकिमितिदेवतांतरंहित्वात्वामेवनभजंतितत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रपंचातीतंमांव्यक्तिमनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावंप्राप्तमल्पबुद्ध

अंतवत्तुफलंतेषांतद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपि ॥२३॥ अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नंम
न्यंतेमामबुद्धयः ॥ परंभावमजानंतोममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥ नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः ॥ मूढोऽ
यंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययम् ॥२५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योमन्यंते तत्रहेतुः ममपरंभावंस्वरूपमजानंतः कथंभूतम् अव्ययंनित्यम् नविद्यतेउत्तमोयस्मात्तंभावम् अतो जगद्रक्षार्थंलीलयाविष्कृतना
नाविशुद्धोर्जितसत्त्वमूर्तिमांपरमेश्वरंचस्वकर्मनिर्मितभौतिकदेहंचदेवतांतरंसमंपश्यंतोमंदमतयोमांनातीवाद्विर्यंते प्रत्युतक्षिप्रफलदंदेवतांत
रमेवभजन्ति तेचोक्तप्रकारेणअंतवत्फलंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥२४॥ तेषांस्वाज्ञानेहेतुमाह नाहमिति सर्वस्यलोकस्यनाहंप्रकाशः प्रकटोनभवा
मि किंतुमद्भक्तानामेवयतोयोगमाययासमावृतः योगोयुक्तिः मदीयःकोऽप्यचित्यप्रज्ञाविलासः सएवमाया अघटमानघटनाचातुर्यंअन

यासंच्छन्नः अतएवमत्स्वरूपज्ञानेमूढःसन्नंअयंलोकः अजमव्ययंचमांनजानाति ॥२५॥ सर्वोत्तमंमत्स्वरूपंअजानंतइत्युक्तम् तदेवस्वस्यस
र्वोत्तमत्वमनावृतज्ञानशक्तित्वेनदर्शयन्नन्येषामज्ञानमाह वेदेति समतीतानिविनष्टानिवर्तमानानिभावीनिचत्रिकालवर्तीनिभूतानिस्थाव
रजंगमानिसर्वाण्यहंवेद जानामि मायाश्रयत्वात् ममतस्याः स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् इतिप्रसिद्धम् मांतुनकोपिवेत्ति मन्मायामो
हितत्वात् प्रसिद्धंहिलोकेमायायाः स्वाश्रयाधीनत्वमन्यमोहकत्वंच ॥२६॥ तदेवंमायाविषयत्वेनजीवानांपरमेश्वराज्ञानमुक्तम् तस्यैवाज्ञान

वेदाहंसमतीतानिवर्तमानानिचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥२६॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहे
नभारत ॥ सर्वभूतानिसंमोहंसर्गेयांतिपरंतप ॥२७॥ येषांत्वंतगतंपापंजनानांपुण्यकर्मणाम् ॥ तेद्वंद्वमोहनिर्मु
क्ताभजन्तेमांदृढव्रताः ॥२८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यदृढत्वेकारणमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति सृज्यतइतिसर्गः सर्गेस्थूलदेहोत्पत्तौसत्यांतदनुकूलेइच्छा तत्प्रतिकूलेचद्वेषः ताभ्यांसमुत्थः
समुद्भूतोयःशीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तोमोहोविवेकभ्रंशः तेनसर्वभूतानिसंमोहंचअहमेवसुखीदुःखीचेतिगाढतरमभिनिवेशंप्राप्नुवन्ति
अतस्तानिमज्ज्ञानाभावान्नमांजानंतीतिभावः ॥२७॥ कुतस्तर्हि केचनत्वांभजंतोदृश्यंतेतत्राह येषामिति येषांतुपुण्याचरणशीलानांसर्वप्र
तिबंधकंपापंअंतगतम् नष्टम् तेद्वंद्वनिमित्तेनमोहेननिर्मुक्ताः दृढव्रताएकांतिनःसंतोमांभजन्ते ॥२८॥ ॥ ॥

अ०
॥७॥

॥४२॥

गी० टी०
॥४३॥

एवंचमांभजंतः सर्वविज्ञेयविज्ञायकतार्थाभवंतीत्याह जरामरणेति जरामरणयोर्निरासार्थमामाश्रित्ययेप्रयतंतेतेमत्परंब्रह्मविदुःकृत्स्नमध्यात्मं च विदुः येन तत्प्राप्तव्यंतं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं च जानंतीत्यर्थः तत्साधनभूतमखिलं रहस्यं कर्म च जानंति ॥२९॥ नचैवंभूतानां योगभ्रंशशंकाऽपीत्याह साधिभूताधिदैवमिति अधिभूतादिशब्दानामर्थभगवानेवानंतराध्यायेव्याख्यास्यति अधिभूतेनाधिदैवेन च सहाधियज्ञेन च सहितं येमांभजंति तेषु कचेतसः मय्यासक्तमनसः प्रयाणकालेऽपि मरणसमयेऽपि मां विदुः न तु तदाऽपि व्याकुलीभूय मां विस्मरंति अ

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंतिये ॥ ते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगव० ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किंतु ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किं मुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

तो मद्भक्तानां न योगभ्रंशशंकेत्यर्थः ॥३०॥ कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते ॥ इति विज्ञानयोगारख्ये सप्तमे संप्रकाशितम् ॥१॥ इति सुबोधि न्यां टीकायां सप्त० ॥७॥ ब्रह्मकर्माधिभूतादिविदुः कृष्णैकचेतसः ॥ इत्युक्तं ब्रह्मकर्मादिस्पष्टमष्टममुच्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायांते भगवतोपक्षितानां ब्रह्माध्यात्मादिसप्तानां पदार्थानां तत्त्वजिज्ञासुरर्जुन उवाच किंतु ब्रह्मेति द्वाभ्याम् स्पष्टार्थः ॥१॥ किंच अधियज्ञ इति अत्र देहे यो यज्ञो निवर्तते तस्मिन् कोऽधियज्ञः अधिष्ठाता प्रयोजकः फलदाता च कइत्यर्थः स्वरूपं पृष्ट्वा अधिष्ठानप्रकारं पृच्छति कथं केन प्रकारेणासावस्मिन् देहे स्थितोऽ

यज्ञमधितिष्ठतीत्यर्थः यज्ञग्रहणं सर्वकर्मणामुपलक्षणार्थम् अंतकाले च नियतचित्तैः पुरुषैः कथं केनोपायेन ज्ञेयोऽसि ॥२॥ प्रश्नक्रमेणोत्तरं श्रीभगवानुवाच अक्षरमिति त्रिभिः नक्षरतिनचलतीत्यक्षरम् परमं यदक्षरं जगतः मूलकारणं तद्ब्रह्म एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंतीति श्रुतेः स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतो जीवरूपेण भवनं स्वभावः स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः भूतानां जरायुजादीनां भावउत्पत्तिः उद्भवश्च आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः इत्युक्तक्रमेण त्रिवृद्धिः तौ भावोद्भवौ करोतियो विसर्गः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञः सर्वकर्मणामुपलक्षणमेतत् सकर्मशब्दवाच्यः ॥३॥ किंच अधिभूतमिति क्षरोभावो विनश्वरो देहादिपदार्थो भूतं प्राणिमा

श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

त्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते पुरुषो वैराजः सूर्यमंडलमध्यवर्ती स्वांशभूतसर्वदेवतानामधिपतिरधिदैवतमुच्यते स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ॥ आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्ततेति श्रुतेः अत्रास्मिन् देहेऽतर्क्यामित्वेन स्थितोऽहमेवाधियज्ञः यज्ञादिकर्मप्रवर्तकस्तत्फलदाता च कथंचेत्यस्योत्तरमनेनैवोक्तं द्रष्टव्यम् अंतर्क्यामिणोऽसंगत्वादिभिर्गुणैर्जीववैलक्षण्येन देहांतवर्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानं वृक्षं परिपस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति देहभृतां मध्ये श्रेष्ठ इति संबोधयन् त्वमप्येवंभूतमंतर्क्यामिणं पराधीनं स्वप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बोद्धुमर्हसीति सूचयति ॥ ४ ॥

अ०
॥८॥

॥४३॥

गी० टी०
॥४४॥

प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोऽसीत्यनेनष्टमंतकालेज्ञानोपायंतत्फलंचदर्शयति अंतकालइति मामेवोक्तलक्षणमंतर्यामिरूपंपरमेश्वरंस्मरन्देहंत्य
क्त्वायःप्रकर्षेणार्चिरादिमार्गेणयाति समद्रूपतांयाति अत्रचसंशयोनास्ति स्मरणंज्ञानोपायोमद्भावापत्तिश्चफलमित्यर्थः ॥५॥ नकेवलंमां
स्मरन्मद्भावंप्राप्नोतीतिनियमःकिंतर्हि यंयमिति यंयंभावंदेवतांतरंवाऽन्यमपिवाअंतकालेस्मरन्देहंत्यजति तंतमेवस्मर्यमाणंभावंप्राप्नोति अं
तकालेभावविशेषस्मरणेहेतुःसर्वदातस्यभावोभावनाऽनुचितनंतंनभावितोवासितचित्तः ॥६॥ यस्मात्पूर्ववासनैवांतकालेस्मृतिहेतुः नतुत

अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्ताकलेवरम् ॥ यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयः ॥ ५ ॥ यंयंवापिस्मरन्भावंत्य
जत्यंतकलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ॥ ६ ॥ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुद्यच्च ॥ मय्यर्पि
तमनोबुद्धिर्मांमैवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगामिना ॥ परमंपुरुषंदिव्यंयातिपार्थानु
चितयन् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दाविवशस्यस्मरणोद्यमःसंभवति तस्मादिति तस्मात्सर्वदामामनुस्मरचितय सततस्मरणंचचित्तशुद्धिर्विनानभवति अतोयुध्यचयुध्यस्व
चित्तशुद्धयर्थयुद्धादिकंस्वधर्मचानुतिष्ठेत्यर्थः एवमय्यर्पितमनःसंकल्पात्मकंबुद्धिश्चव्यवसायात्मिकायेनत्वयासत्त्वंमामेवप्राप्त्यसि असंश
यःसंशयोऽत्रनास्ति ॥७॥ सततस्मरणस्यचाभ्यासोऽतरंगंसाधनमितिदर्शयन्नाह अभ्यासेति अभ्यासःसजातीयप्रत्ययप्रवाहः सएवयोग
उपायस्तेनयुक्तेनएकाग्रेण अतएवनान्यविषयंगंतुंशील्यस्यतेनचेतसादिव्यद्योतनात्मकंपरममनुचितयन्हेतुपार्थमेवयाति ॥ ८ ॥

अ०
॥ ८ ॥

॥४४॥

पुनरप्यनुचितनीयंपुरुषंविशिनष्टि कविमितिद्वाभ्याम् कविंसर्वज्ञम् सर्वविद्यानिर्मातारं पुराणमनादिसिद्धम् अनुशासितारंनियंतारम् अ
णोःसूक्ष्मादपिअणीयांसमत्तिसूक्ष्मम् आकाशकालदिग्भ्योप्यतिसूक्ष्मतरम् सर्वस्यधातारंपोषकम् अपरिमितमहिमत्वादचित्यरूपम् मली
मसयोर्मनोबुद्ध्योरगोचरं आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मकोवर्णःस्वरूपंयस्यतम् तमसःप्रकृतेःपरस्ताद्वर्तमानम् वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादि
त्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतेः ॥९॥ सप्रपंचप्रकृतिंभित्त्वायस्तिष्ठति एवंभूतंपुरुषंअंतकालेभक्तियुक्तोनिश्चलेनमनसायोऽनुस्मरेत् मनोनेश्च

कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमचित्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥९॥
प्रयाणकालेमनसाऽचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् ॥
॥१०॥ यदक्षरंवेदविदोवदंतिविशंतियद्यतयोवीतरागाः ॥ यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितत्तेपदंसंग्रहेणप्रवक्ष्ये ॥११॥

ल्येहेतुः योगबलेनसम्यक्सुषुप्तामार्गेणभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्येति सतंपरंपुरुषंपरात्मस्वरूपंदिव्यं द्योतनात्मकंप्राप्नोति ॥ १० ॥ केवलाद
भ्यासयोगादपिप्रणवाधारमभ्यासमंतरंगंविधित्सुःप्रतिजानीते यदक्षरमिति यदक्षरंवेदांतज्ञावदंति एतस्यवाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्या
चंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुतेः वीतोरगोयेभ्यस्तेयतयःप्रयत्नवंतोयद्विशंति यज्ज्ञातुमिच्छंतोगुरुकुलेब्रह्मचर्यंचरंति तत्तेतुभ्यंपदंपद्यतेग
म्यतेइतिपदंप्राप्यंसंक्षेपेणप्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायंकथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

25
20
15
10
5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी०टी०
॥४५॥

प्रतिज्ञातमुपायंसांगमाह सर्वेतिद्वाभ्याम् सर्वाणीन्द्रियद्वाराणिसंयम्यप्रत्याहृत्यचक्षुरादिभिर्वाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्चहृदिनिरुद्धचवाह्यविषयस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्ध्निभ्रुवोर्मध्येप्राणमाधाययोगस्यधारणास्थैर्यमास्थितः आश्रितवान्सन् ॥ १२ ॥ ओमित्येकंयदक्षरं तदेवंब्रह्मवाचकत्वाद्वाप्रतिमादिवत्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वाब्रह्मतद्व्याहरन्उच्चारयन्तद्वाच्यंचमामनुस्मरन्नेवदेहंत्यजन्यःप्रकर्षेणयाति अर्चिरादिमार्गेणसपरमांश्रेष्ठांमद्वतियातिप्राप्नोति ॥ १३ ॥ एवंचांतकालेधारणयामत्प्राप्तिर्नित्याभ्यासवतएवभवति नान्यस्येतिपूर्वोक्तमेवानुस्मारयति

सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुद्धच ॥ मूर्ध्याधायआत्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यःप्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिम् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरति नित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाप्नुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ १५ ॥

अनन्येति नास्त्यन्यस्मिन्चेतोयस्यतथाभूतःसन् योमांसततंनिरंतरंनित्यशःप्रतिदिनंस्मरति तस्यनित्ययुक्तस्यसमाहितस्याहंसुखेनलभ्यो नान्यस्य ॥ १४ ॥ यद्यप्येवंतुल्यभोऽसिततःकिमतआह मामिति उक्तलक्षणामहात्मानोमद्वक्ताः मांप्राप्यपुनर्दुःखाश्रयमनित्यंचजन्मनप्राप्नुवंतियतस्तेपरमांसम्यक्सिद्धिंमोक्षमेवप्राप्ताः पुनर्जन्मदुःखानांचालयंस्थानं तेमामुपेत्यनप्राप्नुवंतीतिवा ॥ १५ ॥

एतदेवसर्वेष्वपिलोकेषुपुनरावृत्तिर्दृश्यन्निर्धारयति आब्रह्मेति ब्रह्मणोभुवनंवासस्थानंब्रह्मलोकस्तमभिव्याप्यसर्वेलोकाःपुनरावर्तनशीलाःब्रह्मलोकस्यापिविनाशित्वात्तत्रत्यानामनुत्पन्नज्ञानानामवश्यंभाविपुनर्जन्म येएवंक्रममुक्तिफलाभिरुपासनाभिर्ब्रह्मलोकंप्राप्ताः तेषामेवतत्रोत्पन्नज्ञानानांब्रह्मणासहमोक्षोनान्येषाम् तथाच ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम् ॥ परस्य अंतंब्रह्मणःपरमायुषोतेकृतात्मानोब्रह्मभावापादितमनोवृत्तयःकर्मद्वारेणयेषांब्रह्मलोकप्राप्तिःतेषांनमोक्षइतिपरिनिष्ठितः मामुपेत्यवर्तमानानांतुपुनर्जन्मनास्त्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुच तपस्विनोदानशीलावीतरागास्तितिक्षवः ॥ त्रिलोक्याउपरिस्थानंलभंतेशोकवर्जितमित्यादि

आब्रह्मभुवनालोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्यतुकोंतेयपुनर्जन्मनविद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्ष्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रियुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः ॥ १७ ॥

पुराणवाक्यैस्त्रिलोक्याःसकाशान्महर्षीणांमुत्कृष्टत्वंगम्यते विनाशित्वेचसर्वेषामविशिष्टेकथमसौविशेषःस्यादित्याशंक्यबहुकल्पकालावस्थायित्वनिमित्तोऽसौविशेषइत्याशयेनस्वमानेनशतवर्षायुषोब्रह्मणोऽहन्यहनित्रिलोक्याउत्पत्तिर्निशिनिशिचलयोभवतीतिदर्शयिष्यन्ब्रह्मणोऽहोरात्रयोःप्रमाणमाह सहस्रेति सहस्रंयुगानिपर्यंतोऽवसानंयस्यतद्ब्रह्मणोयदहस्तयेविदुः युगसहस्रेअंतोयस्यास्तांरात्रिचयोंगवलेन येविदुस्तएवसर्वज्ञाजनाअहोरात्रविदः येषांतुकेवलंचंद्रार्कगत्यैवज्ञानंतेतथाअहोरात्रविदोनभवन्ति अल्पदर्शित्वात् युगशब्देनात्रचतुर्युगमभिप्रेतम् चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यतइत्यादिपुराणोक्तेः ब्रह्मणइतिचमहर्षीणांदिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् तत्रायंकाल

अ०
॥८॥

॥४५॥

गी० टी०
॥४६॥

गणनाप्रकारः मनुष्याणां यद्वर्षतदेवानामहोरात्रम् तादृशैः अहोरात्रैः पक्षमासादिकल्पनया द्वादशभिर्वर्षसहस्रैश्चतुर्युगं भवति चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनम् तावत्परिमाणैव रात्रिः तादृशैश्चाहोरात्रैः पक्षमासादिक्रमेण वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुरिति ॥ १७ ॥ ततः किमत आह अव्यक्तादिति कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणान्मात्मकं तस्मादव्यक्तात्कारणरूपात् व्यज्यंते अभिव्यज्यंते इति व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि प्रादुर्भवन्ति कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे तथा रात्रे रागमे ब्रह्मशयने तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञके कारणरूपे प्रलयं याति यद्वा तेहोरात्रविद्वेद इत्येतन्न विधीयते किंतु ते प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जनाः यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याह्नागमे अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्ति यांचरात्रिविदुस्तस्यारात्रे रागमे प्रलीयन्ते इति

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

द्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ तत्र च कृतनाशा कृताभ्यागमशंकां वारयन् वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयप्रवाहस्याविच्छेदं दर्शयति भूतेति भूतानां चराचरप्राणिनां ग्रामः समूहो यः प्रागासीत् स एवायं अहरागमे भूत्वा रात्रे रागमे प्रलीय पुनरप्यहरागमेऽवशः कर्मादिपरतंत्रः प्रभवति नान्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकानामनित्यत्वं प्रपंच्य परमेश्वरस्वरूपस्यानित्यत्वं प्रपंचयति पर इति द्वाभ्याम् तस्माच्चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः तस्यापि कारणभूतो योऽन्यस्तद्विलक्षणोऽव्यक्तः चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनः अनादिः स तु सर्वेषु कार्यकारणलक्षणे भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति ॥ २० ॥

अविनाशे प्रमाणं दर्शयन्नाह अव्यक्त इति यो भावः अव्यक्त अतीन्द्रियोऽक्षरः प्रदेशनाशशून्य इति तथा क्षरात्संभवतीदं विश्वमित्यादि श्रुतिष्वक्षर इत्युक्तः तं परमांगतिं गम्यं पुरुषार्थमाहुः पुरुषान्न परं किंचित्साक्षात्परागतिरित्यादि श्रुतयः परमगतित्वमेवाह यं प्राप्य पुनर्न निवर्त्तते इति तच्च ममैव धाम स्वरूपम् ममैवेत्युपचारे षष्ठी राहोः शिर इति वत् अतोऽहमेव परमागतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्प्राप्तौ च भक्तिरंतरंगोपाय इत्युक्तमेवाह पुरुष इति स चाहं परः पुरुषः अनन्ययान विद्यते अन्यः शरणत्वेन यस्यास्तथा एकांत भक्त्यैवलभ्यो नान्यथा परत्वमेवाह यस्य कारणभूतस्यांतर्मध्ये भूतानि स्थितानि येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्तत्तं व्याप्तम् ॥ २२ ॥ तदेवं परमेश्वरोपासकाः तत्पदं प्राप्य न निवर्त्तते

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमांगतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्त्तते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ॥ यस्यांतस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अन्येत्वावर्त्तते इत्युक्तम् तत्र केन मार्गे गतानां वर्त्तते केन वागताश्चावर्त्तते इत्यपेक्षायामाह यत्रेति यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यांति यस्मिन्काले प्रयाता आवृत्तिं यांति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः अत्र चर इत्यनुसारी अतश्चायनेऽपि दक्षिण इति सूचितन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्य विवक्षितत्वात् कालशब्देन कालाभिमानिनीभिरतिवाहिकीभिर्देवताभिः प्राप्यो मार्ग उपलक्ष्यते अतोऽयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिनी देवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिन उपपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रममनावृत्तिमावृत्तिं च यांति तं कालाभिमानिनी देवतोपल

अ०
॥ ८ ॥

॥ ४६ ॥

गी० टी०
॥४७॥

क्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निज्योतिषोः कालाभिमानित्वाभावेऽपि भूयसामहरादिशब्दोक्तानां कालाभिमानित्वात्तत्साहचर्यादाघवनमित्यादिवत्कालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धम् ॥ २३ ॥ तत्रानावृत्तिमार्गमाह अग्निरिति अग्निज्योतिःशब्दाभ्यांतेर्चिषमभिसंभवतीति श्रुत्युक्ताचिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानिनी शुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपा षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपलक्षणार्थम् एवं भूतोयोमार्गः तत्र प्रयातागताः भगवदुपासका जनाः ब्रह्म प्राप्नुवंति तथा च श्रुतिः तेर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषा हरह आपूर्यमाण पक्षमा पूर्यमाण पक्षाद्यान् षण्मासानुदङादित्यप्रतिमासेभ्यो देवलोकमित्यादि न हि स

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा
कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ॥ तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

यो मुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिर्वा किंचिदस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः ॥ २४ ॥ आवृत्तिमार्गमाह धूम इति धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यादिशब्दैश्च पूर्ववदेव रात्रि कृष्णपक्षदक्षिणायनरूप षण्मासाभिमानिन्यस्ति स्रोदेवता उपलक्ष्यते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गः तत्र प्रयातः कर्मयोगी चांद्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टा पूर्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्तते अत्रापि श्रुतिः ते धूममभिसंभवन्तीत्यादिः तदेवं निवृत्तकर्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानंतरमावृत्तिः क्षुद्रकर्मणां जंतूनामत्रैव पुनः पुनर्जन्मेति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

उक्तौ मार्गावुपसंहरति शुक्लेति शुक्लार्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः तमोमयत्वात् एते गती मार्गौ ज्ञानकर्माधिकारिणो जगतः शाश्वते अनादीसंमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकया शुक्लया निवृत्तिमोक्षं याति अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्तते ॥ २६ ॥ मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति नैतदिति एते सृती मार्गौ हे पार्थ मोक्षसंसारप्रापकौ ज्ञानकश्चिदपि योगी न मुह्यति सुखबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न कामयते किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णयं सफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेष्वध्ययनादि

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ ज्ञानन्योगी मुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुरुषयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ८
श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्य न सुयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानं सहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

भिः यज्ञेष्वनुष्ठानादिभिः तपस्सु कायशोषणादिभिः दानेषु सत्पात्रार्पणादिभिः यत्पुण्यफलं चोपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोऽपि श्रेष्ठं यो गैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णयेनोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमुत्कृष्टमाद्यं जगन्मूलभूतस्थानं विष्णोः परमं पदं प्राप्नोति ॥ २८ ॥ अष्टमेष्टविशिष्टेष्टसंष्टार्थाष्टनिर्णयैः ॥ अक्लिष्टमिष्टधामाप्तिः स्पष्टिताष्टमवर्त्मना ॥ १ ॥ इति सुबोधिण्यां टीकायामष्टमोऽध्यायः ८ ॥ परेशः प्राप्यते शुद्धभक्तैर्निश्चितमष्टमे ॥ नवमे तु तदैश्वर्यमस्याश्चर्यं प्रपंच्यते ॥ १ ॥ एवंप्रवत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वरं तत्त्वं भक्त्यै

अ०
॥ ८ ॥

॥ ४७ ॥

गी०टी०
॥४८॥

वसुलभं नान्यथेत्युक्त्वेदानीमचित्यस्वकीयमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणप्रभावं प्रपंचयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदं त्विति विशेषेण ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं उपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं अनसूयवे पुनः पुनः स्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय तुभ्यं वक्ष्यामि तु शब्दो वैशिष्ट्ये तदेवाह गुह्यतममित्यादिना गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं गुह्यतरम् ततोऽपि परमात्मज्ञानं अतिरहस्यत्वात् गुह्यतमम् यज्ज्ञात्वाऽशुभात्संसारत्सद्य एव मुक्तो भविष्यसि ॥१॥ किंच राजविद्येति इदं ज्ञानं राजविद्याविद्यानां राजेति राजविद्या च गुह्यानां राजेति राजगुह्यम् विद्यासु गोप्येषु च अतिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परत्वम् राज्ञां विद्याराज्ञां गुह्यमिति वा उत्तमं पवित्रम्

राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥ अप्राप्य मां निवर्त्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

मिदम् अत्यंतपावनमिदम् ज्ञानिनां प्रत्यक्षावगमं च प्रत्यक्षः स्पष्टो अवगमो बोधो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं च दृष्टफलम् धर्म्यं च धर्मादनपेतम् सर्वधर्मफलत्वात् कर्तुं सुसुखं च सुखेन कर्तुं शक्यमित्यर्थः अव्ययम् अक्षयफलत्वात् ॥ २ ॥ नन्वेवमस्यातिमुकरत्वे केनामसंसारिणः स्युस्तत्राह अश्रद्धधाना इति अस्य भक्तिलक्षणज्ञानसहितस्य धर्मस्येति कर्मणि षष्ठ्यौ इमं धर्ममश्रद्धधाना आस्तिक्येनास्वीकुर्वतः उपायांतरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निमित्ते निवर्त्तते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे परिभ्रमंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं कथ्यतया प्रस्तुतस्य ज्ञानस्य स्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति द्वाभ्याम् अव्यक्ता अतीन्द्रिया मूर्तिः स्वरूपं यस्य तादृशेन मया कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तम् तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः अतएव कारणभूते मयि तिष्ठंतीति मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि एवमपि घटपटादिषु सर्वकार्येषु मृत्तिके वतेषु भूतेषु नाहमवस्थितः असंगत्वात् ॥ ४ ॥ किंच नचेति न च मयि स्थितानि भूतानि असंगत्वादेव मम ननु तर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च पूर्वोक्तं विरुद्धमित्याशंक्याह मे ऐश्वर्यमसाधारणं योगं युक्तिं अघटितघटनाचातुर्यं पश्य मदीययोगमाया वैभवस्यावितर्क्यत्वाच्च विरुद्धं किंचिदित्यर्थः अन्यदप्याश्रयं पश्येत्याह भूतानि विभर्त्ति धारयतीति भूतभृत् भूतानि भावय

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सर्वं भूतानि न चाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥ यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

तिपालयतीति भूतभावनः एवं भूतोऽपि ममात्मा परं स्वरूपं भूतस्थो न भवति अयं भावः यथा जीवो देहं विभ्रत् पालयन् जीवश्चाहंकारेण तत्संश्लिष्टमिति एवमहं भूतानि धारयन् पालयन्नपि न तेषु तिष्ठामि निरहंकारत्वादिति ॥ ५ ॥ असंश्लिष्टयोरप्याधाराधेयभावं दृष्टान्तेनाह यथेति अकाशं विनाऽवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतोऽपि नाकाशेन संश्लिष्यते निरवयवत्वेन संश्लेषायोगात् तथा सति सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि ॥ ६ ॥

अ०
॥ ९ ॥

॥ ४८ ॥

गी० टी०
॥४९॥

तदेवमसंगस्ययोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तम् तयैवसृष्टिप्रलयहेतुत्वंचाह सर्वेति कल्पक्षयेप्रलयकालेसर्वाणिभूतानिमदीयांप्रकृतियांति
त्रिगुणात्मिकायांमायायांलीयंते पुनःकल्पादौसृष्टिकालेतानिविशेषेणसृजामि ॥ ७ ॥ नन्वसंगोनिर्विकारश्चत्वंकथंसृजसीत्यपेक्षायामाह प्र
कृतिमितिद्वाभ्याम् स्वांस्वाधीनांप्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठायप्रलयेलीनंसंतंचतुर्विधमिमंसर्वंभूतग्रामंकर्मादिपरवशंपुनःपुनर्विविधंसृजामि क
थं प्रकृतेर्वशात्प्राचीनकर्मनिमित्तंतत्त्वभावबलात् ॥ ८ ॥ ननुएवंनानाविधानिकर्माणिकुर्वतस्तवजीववद्वंधःकथंनस्यादित्याशंक्याह नचेति

सर्वभूतानिकौंतेयप्रकृतियांतिमामिकाम् ॥ कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिंस्वामवष्ट
भ्यविसृजामिपुनःपुनः ॥ भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ नचमांतानिकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय ॥
उदासीनवदासीनमसक्तंतेषुकर्मसु ॥ ९ ॥ मयाभ्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेनकौंतेयजगद्विपरि
वर्तते ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तानिसृष्ट्यादीनिकर्माणिमांननिबध्नंति कर्मासक्तिर्हिबंधहेतुः साचाप्तकामत्वान्ममनास्ति अतउदासीनवद्वर्तमानस्यमेबंधनंनापादयंति उ
दासीनत्वेकर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वेचोदासीनत्वानुपपत्तेः उदासीनवत्स्थितमित्युक्तम् ॥९॥ तदेवोपपादयति मयेति मयाऽधिष्ठात्रानिमित्त
भूतेनप्रकृतिःसचराचरंविश्वंसूयते जनयति अनेनमदधिष्ठानेनहेतुनाइदंजगद्विपरिवर्तते पुनःपुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठातृत्वात्कर्तृ
त्वमुदासीनत्वंचाविरुद्धमितिभावः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वेवंभूतंपरमेश्वरंत्वांकिमितिकेचिन्नाद्रियंतेतत्राह अवजानंतीतिद्वाभ्याम् सर्वभूतमहेश्वररूपंमदीयंपरंतत्त्वमजानंतोमूर्खाः मामवमन्यं
ते अवज्ञानेहेतुः शुद्धसत्वमयीमपितनुंभक्तेच्छावशान्मनुष्याकारामाश्रितवंतम् ॥११॥ किंच मोघाशाइति मत्तोऽन्यदेवतांतरंक्षिप्रंफलंदा
स्यतीत्येवंभूतामोघानिष्फलैवाशायेषांते अतएवमद्विमुखत्वान्मोघानिव्यर्थानिकर्माणियेषांते मोघमेवनानाकुतर्काश्रितंशास्त्रज्ञानंयेषांते
अतएवविचेतसोविक्षिप्तचित्ताः सर्वत्रहेतुः राक्षसीतामसींहिसादिप्रचुराम् आसुरींचराजसींकामदर्पादिबहुलाम् मोहिनींबुद्धिभ्रंशकरीं

अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितम् ॥ परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशामोघकर्माणो
मोघज्ञानाविचेतसः ॥ राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिमोहिनींश्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रि
ताः ॥ भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततंकीर्तयंतोमांयतंतश्चदृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्चमांभ
क्त्यानित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकृतिस्वभावमाश्रिताःसंतोमामवजानंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥१२॥ केतर्हित्वामाराधयंतीत्यतआह महात्मानस्त्विति महात्मानः कामाद्यन
भिभूतचित्ताः यतःअभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावक्ष्यमाणदैवींप्रकृतिंआश्रिताःअतएवमद्व्यतिरेकेणनास्त्यन्यस्मिन्मनोयेषांते भूतादि
जगत्कारणमव्ययंचमांज्ञात्वाभजंति ॥ १३ ॥ तेषांभजनप्रकारमाह सततमितिद्वाभ्याम् सर्वदास्तोत्रमंत्रादिभिःकीर्तयंतःकेचिन्मामुपास
तेसेवंते दृढानिव्रतानिनियमायेषांतादृशाःसंतोयतंतश्चेश्वरपूजादिषु पाठांतरेइंद्रियोपसंहारादिषुप्रयत्नंकुर्वंतश्चकेचिद्भक्त्यानमस्यंतःप्र

अ०
॥९॥

॥४९॥

गी०टी०
॥५०॥

णमंतश्चान्येनित्ययुक्ताः अवहिताःसर्वेसेवन्ते भक्तयेतिनित्ययुक्ताइतिचकीर्तनादिष्वपिद्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ किंच ज्ञानेति वासुदेवःसर्वमि
त्येवंसर्वात्मत्वदर्शनंज्ञानंतदेवयज्ञःतेनज्ञानयज्ञेनमांयजंतःपूजयंतोऽन्येऽप्युपासते तत्रापिकेचिदेकत्वेनाभेदभावनयाएकमेवपरंब्रह्मेतिपर
मार्थदर्शनेनयजंतउपासतइत्यभेदभावनया केचित्पृथक्त्वेनदासोऽहमिति केचितुविश्वतोमुखंसर्वात्मकंमांबहुधाब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपास
ते ॥ १५ ॥ सर्वात्मतांप्रपंचयति अहमितिचतुर्भिः क्रतुःश्रौतोऽग्निष्टोमादिः यज्ञस्तुस्मार्तःपंचयज्ञादिः स्वधापित्रर्थेश्राद्धादिः औषधमोषधि
प्रभवमन्नंभेषजंवा मंत्रोयाज्यापुरोनुवाक्यादिः आज्यंहोमादिसाधनम् अग्निराहवनीयादिः हुतंहोमः एतत्सर्वमहमेव ॥ १६ ॥ किंच पितेति

ज्ञानयज्ञेनचाप्यन्येयजंतोमामुपासते ॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनबहुधाविश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहंक्रतुरहंयज्ञःस्वधाऽहमहमौ
षधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतम् ॥ १६ ॥ पिताऽहमस्यजगतोमाताधातापितामहः ॥ वेद्यंपवित्रमोंकार
ऋक्सामयजुरेवच ॥ १७ ॥ गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासःशरणंसुहृत् ॥ प्रभवःप्रलयःस्थानंनिधानंबीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

धाताकर्मफलविधाता वेद्यंज्ञेयंवस्तु पवित्रंशोधकंप्रायश्चित्तात्मकंवा ओंकारःप्रणवः ऋग्वेदादयोवेदाश्चाहमेव स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥ किंच
गतिरिति गम्यतइतिगतिःफलम् भर्तापोषणकर्त्ता प्रभुःनियंता साक्षीशुभाशुभद्रष्टा निवासःभोगस्थानम् शरणंरक्षकः सुहृद्वितकर्त्ता प्रक
र्षणभवत्यनेनेतिप्रभवःस्वष्टा प्रलीयतेऽनेनेतिप्रलयःसंहर्त्ता तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थानमाधारः निधीयतेऽस्मिन्नितिनिधानंलयस्थानम् बीजंका
रणम् तथाप्यव्ययमविनाशि नतुब्रीह्यादिवीजवन्नश्वरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अ०
॥ ९ ॥

॥ ५० ॥

किंच तपामीति आदित्यात्मनास्थित्वानिदाघसमयेतपामि जगतस्तापंकरोमि वृष्टिसमयेचवर्षमुत्सृजामि विमुंचामि कदाचित्तुवर्षेनिगृह्ण
मिआकर्षामि अमृतंचजीवनम् मृत्युश्चनाशःसत्स्थूलंदृश्यम् असच्चसूक्ष्ममदृश्यम् एतत्सर्वमहमेवेतिमत्वामामेवबहुधाउपासतइतिपूर्वणे
वान्वयः ॥ १९ ॥ तदेवमवजानंतिमांमूढाइतिश्लोकद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतोमांनाद्रियंतइत्यभक्तादर्शिताः महात्मानस्तुमांपार्थे
त्यादिनाचभक्ताउक्ताः तत्रैकत्वेनवापृथक्त्वेनवापरमेश्वरंश्रीवासुदेवंयेनभजंति तेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याह त्रैविद्यामामिति ऋग्यजुः
सामलक्षणास्तिस्त्रोविद्यायेषांतेत्रिविद्याः त्रिविद्याएवत्रैविद्याः स्वार्थेतद्वितः तिस्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैविद्याः वेदत्रयोक्तकर्मतत्प

तपाम्यहमहंवर्षेनिगृह्णाम्युत्सृजामिच ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥ त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापा
यज्ञैरिष्टास्वर्गतिंप्रार्थयंते ॥ तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान् ॥ २० ॥ तेतंभुक्तास्वर्गलो
कंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति ॥ एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते ॥ २१ ॥

राइत्यर्थः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्टाममैवरूपंदेवतांतरमित्यजानंतोऽपिवस्तुतइंद्रादिरूपेणमामेवेष्टासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोम
पाः तेनैवपूतपापाः शोधितकल्मषाःसंतः स्वर्गतिंस्वर्गंप्रतिगतिंयेप्रार्थयंते तेपुण्यफलरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानु
त्तमान्देवानांभोगानश्नंति भुंजते ॥ २० ॥ ततश्च तेतंभुक्त्वेति तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेस
तिमर्त्यलोकंविशंति पुनरप्येवमेववेदत्रय्याविहितंधर्ममनुसृताःकामकामाःभोगान्कामयमानाः यातायातंलभंते ॥ २१ ॥

25
20
15
10
5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी० टी०
॥५१॥

मद्रक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवंतीत्याह अनन्याइति अनन्याः नास्तिमद्वयतिरेकेणान्यत्काम्यंभजनीयंदेवतांतरंयेषांतथाभूतायेजनाः मां
चित्तयंतःसेवंतेतेषानित्याभियुक्तानांसर्वदामदेकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षारख्यंचतैरप्रार्थितमप्यहमेववहामि प्रापयामि
॥ २२ ॥ ननुचत्वद्वयतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोऽपित्वद्रक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राह येपीति श्रद्धयोपेता
भक्ताः संतोयेऽपिजनाःयज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपाःभजंति तेऽपिमामेवयजंतीतिसत्यम् किंतु अविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिविनायजं
अनन्याश्चित्तयंतोमांयेजनाःपर्युपासते ॥ तेषानित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभ
कायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥ अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच ॥
नतुमामभिजानंतितत्त्वेनातश्चयंवंतिते ॥ २४ ॥ यांतिदेवव्रतादेवान्पितृन्यांतिपितृव्रताः ॥ भूतानियांतिभूते
ज्यायांतिमद्याजिनोऽपिमाम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति अतस्तेपुनरावर्त्तते ॥ २३ ॥ एतदेवविवृणोति अहंहीति सर्वेषांयज्ञानांतत्तदेवतारूपेणाहमेवभोक्ता प्रभुश्चस्वामी फलदाताऽपिचाहमे
वेत्यर्थः एवंभूतंमांतेतत्त्वेनयथावन्नाभिजानंतिअतश्चयंवन्तिप्रच्यवंते ॥ २४ ॥ येतुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंतितेतुनावर्त्तते त
देवोपपादयति यांतीति देवेषुइंद्रादिपुत्रतंनियमोयेषांतेअंतवतोदेवान्यांति पितृपुत्रतंयेषांश्राद्धादिक्रियापराणांतेपितृन्यांति भूतेषुविनाय
कमातृकादिषुइज्यापूजायेषांतेभूतानियांति मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेतुमामक्षयंपरमानंदरूपंनारायणंयांति ॥ २५ ॥

तदेवंस्वभक्तानामक्षयफलत्वमुक्तम् अनायासत्वंस्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपिमह्यंभक्त्याप्रीत्यायःप्रयच्छति तस्यप्रय
तात्मनः शुद्धचित्तस्यनिष्कामभक्तस्यतत्पत्रपुष्पादिकंतेनभक्त्याउपहृतंसमर्पितमहमश्रामिप्रीत्यागृह्णामि नहिमहाविभूतिपतेःपरमेश्वर
स्यभुद्रदेवतानामिवबहुवित्तसाध्ययागादिभिःपरितोषःस्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतोभक्तेनसमर्पितंयत्किंचित्पत्रादिमात्रमपितदनुग्रहार्थं
मेवाश्रामीतिभावः ॥ २६ ॥ नचपत्रपुष्पादिकमपियज्ञार्थंपशुसोमादिद्रव्यवन्मदर्थमेवोद्यमैरापाद्यसमर्पणीयम् यदिति स्वभावतोवाशा

पत्रपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्रामिप्रयतात्मनः ॥ २६ ॥ यत्करोषियदश्रासियज्जु
होषिददासियत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवंमोक्षयसेकर्मबंधनैः ॥ संन्या
सयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपैष्यसि ॥ २८ ॥ समोऽहंसर्वभूतेषुनमद्वेष्योऽस्तिनप्रियः ॥ येभजंतितुमांभक्त्याम
यितेतेषुचाप्यहम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वतोवायत्किंचित्कर्मकरोषि तथायदश्रासि यज्जुहोषि यददासि यत्तपस्यसितपःकरोषि तत्सर्वमप्यर्पितंयथाभवत्येवंकुरुष्व ॥ २७ ॥ ए
वंचयत्फलंप्राप्स्यसितच्छृणु शुभेति एवंकुर्वन्कर्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैःफलैर्मुक्तोभविष्यसि कर्मणांमयिसमर्पितत्वेनतवतत्फल
संबंधानुपपत्तेः तैश्चमुक्तःसन् संन्यासयोगयुक्तात्मासंन्यासःकर्मणांमदर्पणंसएवयोगस्तेनयुक्तःआत्माचित्तंयस्यतथाभूतस्त्वं मांप्राप्स्य
सि ॥ २८ ॥ यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासि नाभक्तेभ्यश्चतर्हितवापिकिंरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तिनेत्याह समइति समोऽहंसर्वेष्वपिभूतेषु

अ०
॥ ९ ॥

॥५१॥

गी०टी०
॥५२॥

अतोमेममप्रियश्चद्वेष्यश्चनास्त्येव एवंसत्यपियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्त्तते अहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्त्त अयंभावः यथाऽग्नेः स्वसेवकेष्वे
वतमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपिनवैषम्यम् यथावा कल्पवृक्षस्य तथैवभक्तपक्षपातिनोऽपिममनवैषम्यम् किंतु मद्भक्तेरेवंमहिमेति॥२९॥
अपिच मद्भक्तेरवितर्क्यःप्रभावइतिदर्शयन्नाह अपिचेदिति अत्यंतदुराचारोऽपियद्यप्यथक्त्वेनपृथक्देवताअपिवासुदेवएवेतिबुद्धयानरोदेव
तांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजते तर्हिसाधुःश्रेष्ठएवसमंतव्यः यतोऽसौसम्यक्व्यवसितः परमेश्वरभजनेनैवकृतार्थोभविष्यामी
तिशोभनमध्यवसायंकृतवान् ॥३०॥ ननुकथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणसाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोऽपिमांभजनशीघ्रंधर्मेचि
अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यःसम्यग्व्यवसितोहिसः ॥ ३० ॥ क्षिप्रंभवतिधर्मात्मा
शश्वच्छांतिंनिगच्छति ॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ॥ ३१ ॥ मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेऽपिस्थुःपाप
योनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेऽपियांतिपरांगतिम् ॥ ३२ ॥

तोभवति ततश्चशश्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंपरमेश्वरनिष्ठांनितरांगच्छतिप्राप्नोति कुतर्ककर्मकेशवादिनोनैतन्मन्येरन्नितिशंकाव्याकुलचित्त
मर्जुनंप्रोत्साहयति हेकौंतेय पटहकहलादिमहाघोषपूर्वकंविदमानानांसभागत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहि प्रतिज्ञांकुरु कथं मेप
रमेश्वरस्यभक्तोदुराचारोऽपिनप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीति ततश्चतेत्वत्प्रौढिविजृम्भविध्वंसितकुतर्कानिःसंशयंत्वामेवगुरुत्वेनआ
श्रयेरन् ॥३१॥ आचारभ्रष्टंमद्भक्तिःपवित्रीकरोतीतिकिमत्रचित्रम् यतोमद्भक्तिर्दुष्कुलानप्यनधिकारिणोऽपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांही

ति येऽपिपापयोनयःस्थुःनिरुष्टजन्मानोऽत्यजादयोभवेयुः येऽपिवैश्याःकेवलंरुप्यादिनिरताः स्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहिताः तेऽपिमां
व्यपाश्रित्यसेव्यपरांगतिंयांति हिनिश्चितम् ॥३२॥ यदेवंतदासत्कुलाःसदाचाराश्चमद्भक्ताःपरांगतिंयांतीतिकिवक्तव्यमित्याह किमिति पुण्याः
सुरुतिनोब्राह्मणाःतथाराजानश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः एवंभूताःपरांगतिंयांतीतिकिवक्तव्यम् अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वा
मांभजस्व किंच अनित्यमध्रुवंसुखरहितंचलोकंदेहंप्राप्यानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन्असुखत्वाच्चसुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमाम् ॥ ३३ ॥ मन्मनाभवमद्भ
क्तोमद्याजीमानमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसियुंक्तैवमात्मानंमत्परायणः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भग०राजविद्याराजगुह्य
योगोनामनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूयएवमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः ॥ यत्तेऽहंप्रीयमाणा
यवक्ष्यामिहितकाम्यया ॥ १ ॥

भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरति मन्मनाइति मय्येवमनोयस्यसमन्मनास्त्वंभव तथैवममैवभक्तःमत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभव
मामेवचनमस्कुरु एवमेभिःप्रकारैर्मत्परायणःसन्आत्मानंमनोमयि युंक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपमेष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ निजमै
श्वर्यमाश्रयंभक्तेश्चाद्भुतवैभवम्॥नवमेराजगुह्याख्येरूपयाऽवोचद्व्युतः ॥१॥ इतिसुबोधिण्यांटी०नवमोऽध्यायः ॥९॥ उक्ताःसंक्षेपतःपूर्व
सप्तमादौविभूतयः॥दशमेतावितन्यंतेसर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवंप्रतावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिर्ध्यायैर्भजनीयंपरमेश्वररूपंनिरूपितम् तद्विभूतय

अ०
॥९॥

॥५२॥

गी०टी०
॥५३॥

श्रुतसमेरसोऽहमप्सुकौंतेयेत्यादिनासंक्षेपतोदर्शिताः अष्टमेवअधियज्ञोहमेवात्रेत्यादिना नवमेवअहंक्रतुरहंयज्ञइत्यादिना अथेदानींता
एवविभूतीःप्रपंचयिष्यन्स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वंवर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच भूयएवेति महंतौयुद्धादिस्वधर्मानुष्ठानेमहत्परिचर्या
यांवाकुशलौवाहूयस्य हेमहाबाहोभूयएवपुनरपिमेवचःशृणु कथंभूतम् परमंपरमार्थनिष्ठम् मद्वचसाअमृतेनैवप्रीतिंप्राप्नुवतेतेतुभ्यंहित
काम्ययाहितेच्छयायदहंवक्ष्यामितत् ॥ १ ॥ उक्तस्यापिपुनर्वचनेदुर्ज्ञेयत्वहेतुमाह नमइति मेममप्रकृष्टंभवंजन्मरहितस्यापिनानाविभूति
भिराविर्भावंसुरगणाअपिमहर्षयोभृग्वादयोऽपिनजानंति तत्रहेतुः अहंहिदेवानांमहर्षीणांचादिः कारणम् सर्वशःसर्वप्रकारैःउत्पादकत्वेन
नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः ॥ अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः ॥ २ ॥ योमामजमनादिंचवेत्तिलो
कमहेश्वरम् ॥ असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः ॥ सुखंदुःखं
भवोभावोभयंचाभयमेवच ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेनवा अतोमदनुग्रहंविनामांकेऽपिनजानंतीत्यर्थः ॥२॥ एवंभूतात्मज्ञानेफलमाह योमामिति सर्वकारणत्वादेवनविद्य
तेआदिःकारणंयस्यतमनादिम् अतएवाजंजन्मशून्यम् लोकानांमहेश्वरंचमांयोवेत्ति समनुष्येषुअसंमूढःसंमोहरहितःसन्सर्वपापैःप्रमु
च्यते ॥३॥ लोकमहेश्वरतामेवस्फुटयति बुद्धिरितित्रिभिः बुद्धिःसारासारविवेकनैपुण्यम् ज्ञानमात्मविषयम् असंमोहः व्याकुलत्वाभा
वः क्षमासहिष्णुत्वम् सत्यंयथार्थभाषणम् दमोबाह्येन्द्रियसंयमः शमोऽतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयम् दुःखंतद्विपरीतम् भवउ

द्भवः अभावस्तद्विपरीतः भयंत्रासः अभयंतद्विपरीतम् अस्यश्लोकस्योत्तरेणमत्तएवभवन्तीत्यनेनान्वयः ॥४॥ किंच अहिंसेति अहिंसापर
पोडानिवृत्तिः समतारागद्वेषादिराहित्यम् मित्रामित्रतुल्यताच तुष्टिःदैवलब्धेनसंतोषः तपःशरीरादिवक्ष्यमाणम् दानंन्यायार्जितधनादेःस
त्पात्रार्पणम् यशःसत्कीर्तिः अयशोऽपकीर्तिः एतेबुद्धिर्ज्ञानमित्यादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयोनानाविधाभावाः प्राणिनांमत्तःसकाशादे
वभवन्ति ॥५॥ किंच महर्षयइति सप्तमहर्षयोभृग्वादयः सप्तब्राह्मणाइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताइत्यादिपुराणप्रसिद्धाः तेभ्योऽपिपूर्वेऽन्येचत्वा

अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः ॥ भवंतिभावाभूतानांमत्तएवपृथग्विधाः ॥ ५ ॥ महर्षयःसप्तपूर्वेचत्वा
रोमनवस्तथा ॥ मद्भावामानसाजातायेषांलोकइमाःप्रजाः ॥ ६ ॥ एतांविभूतियोंगंचममयोवेत्तितत्त्वतः ॥ सोऽवि
कंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रोमहर्षयः सनकादयः तथामनवःस्वायंभुवादयः मदीयोभावःप्रभावोयेषुते हिरण्यगर्भात्मनोममैवमनसःसंकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमे
वाह येषामिति येषांभृग्वादीनांचसनकादीनांचमनूनांचइमाब्राह्मणाद्यालोकेवर्तमानाःयथायथंपुत्रपौत्रादिरूपाःशिष्यादिरूपाश्चप्रजाजाता
वर्तन्ते ॥६॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्यफलमाह एतामिति एतांभृग्वादिलक्षणांममविभूतियोंगैश्वर्यलक्षणंतत्त्वतोयोवेत्तिसनिःसंशये
नयोगेनसम्यग्दर्शनेनयुक्तोभवति नास्त्यत्रसंशयः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१०॥

॥५३॥

गी० टी०
॥५४॥

यथाचविभूतियोगयोजनेनसम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्वर्तयति अहमितिचतुर्भिः अहंसर्वस्यजगतःप्रभवः भृग्वादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्प
त्तिहेतुः मत्तएवचास्यसर्वस्यबुद्धिज्ञानिमसंमोहइत्यादिसर्वप्रवर्ततइति एवमत्वाऽवबुध्यबुधाःविवेकिनोभावसमन्विताःप्रीतियुक्ताः मांभ
जंते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकंभजनमेवाह मच्चित्ताइति मध्येवचित्तंयेषांतेमच्चित्ताः मामेवगताःप्राप्ताःप्राणाइन्द्रियाणिषेपांतेमद्गतप्राणाः मद
र्पितजीवनाइतिवा एवभूतास्तेबुधाः अन्योन्यमांन्यायोपेतैःश्रुत्यादिप्रमाणैर्वोधयंतः बुध्वाचमांकथयंतःसंकीर्तयंतःसंतःतुष्यंति अनु

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वप्रवर्तते ॥ इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चितामद्गतप्राणाबोधयंतः
परस्परम् ॥ कथयंतश्चमांनित्यंतुष्यंतिचरमंतिच ॥ ९ ॥ तेषांसततयुक्तानांभजतांप्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामिबुद्धि
योगंतयेनमामुपयांतिते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभा
स्वता ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मोदनेनतुष्टियांति रमंतिच निवृत्तियांति ॥९॥ एवभूतानांचसम्यक्ज्ञानमहंदास्यामीत्याह तेषामिति एवसततयुक्तानांमय्यासक्तानांप्री
तिपूर्वकंभजतांतंबुद्धिरूपयोगमुपायंददामितेषाम् तमितिकम् येनतेभक्तामांप्राप्नुवंति ॥ १० ॥ बुद्धियोगंदत्वाचतस्यानुभवपर्यंततमापाद्या
विद्याकृतंसंसारंनाशयामीत्याह तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातंतमःसंसारारूपंनाशयामि कुत्रवास्थितःसन्केनसाध
नेनतमोनाशयसीत्यतआह आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौस्थितःसन् भास्वताविस्फुरताज्ञानलक्षणेनदीपेननाशयामि ॥ ११ ॥ ॥

अ०
॥१०॥

॥५४॥

संक्षेपेणोक्ताविभूतीर्विस्तरेणजिज्ञासुर्भगवंतस्तुवन् अर्जुनउवाच परंब्रह्मेतिसप्तभिः परंब्रह्मचपरंधामचआश्रयःपरमंचपवित्रंभवानेव कु
तइत्यतआह यतःशाश्वतंनित्यंपुरुषं तथादिव्यद्योतनात्मकंस्वप्रकाशंच आदिश्चासौदेवश्चतंदेवानामादिभूतमित्यर्थः तथाअजंअजन्मानं
विभुंव्यापकम् ॥१२॥ त्वामेवाहुःके ऋषयःभृग्वादयःसर्वे देवर्षिनरिदः असितश्चदेवलश्चव्यासश्च स्वयंत्वमेवसाक्षान्मेमहंब्रवीषि ॥१३॥
अतोममेदानींत्वदैश्वर्येअसंभावनानिवृत्तेत्याह सर्वमिति एतद्भवानेवपरंब्रह्मेत्यादिसर्वमपिकृतंसत्यमन्ये यन्मांप्रतित्वंकथयसि नमेवि

॥ अर्जुनउवाच परंब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवान् ॥ पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वा
मृषयःसर्वेदेवर्षिनरिदस्तथा ॥ असितोदेवलोव्यासःस्वयंचैवब्रवीषिमे ॥ १३ ॥ सर्वमेतद्वतमन्येयन्मांवदसिकेश
व ॥ नहितेभगवन्व्यक्तिविदुर्देवानदानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थत्वंपुरुषोत्तम ॥ भूतभावनभूतेशदे
वदेवजगत्पते ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुःसुरगणाइत्यादितदपिसत्यमेवमन्यइत्याह नहीति हेभगवन् तवव्यक्तिदेवानविदुः अस्मदनुग्रहार्थमियमभिव्यक्तिरितिनजानंति दानवा
श्चास्मन्निग्रहार्थमितिनविदुरेव ॥१४॥ किंतर्हि स्वयमिति स्वयमेवत्वमेवात्मानंवेत्थजानासिनान्यः तदप्यात्मनास्वेनैववेत्थ नसाधनांतरे
ण अत्यादरेणबहुधासंबोधयति हेपुरुषोत्तम पुरुषोत्तमत्वेहेतुगर्भाणिसंबोधनानि हेभूतभावनभूतोत्पादक भूतानामीशानियंतः देवानामा
दित्यादीनांदेवप्रकाशक जगत्पतेविश्वपालक ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

25
20
15
10
5

0

CMS

5

10

15

20

25

30

3

गी० टी०
॥५५॥

यस्मात्तवाभिव्यक्तित्वमेववेत्तिनदेवादयस्तस्मादकुमर्हसीति याआत्मनस्तवदिव्याअत्यद्भुताविभूतयस्ताःसर्वावक्तुंत्वमेवार्हसि योग्योभ
वसि याभिरिति विभूतीनां विशेषणम् स्पष्टार्थम् ॥१६॥ कथनप्रयोजनं दर्शयन् प्रार्थयते कथमिति द्वाभ्याम् हेयोगिन् कथं कैः विभूतिभेदैः
सदापरिचितयन्नहंत्वां विद्याम् जानीयाम् विभूतिभेदेन चित्योऽपित्वंकेषुकेषुपदार्थेषु मया चितनीयोऽसि ॥१७॥ तदेवं बहिर्मुखेऽपि चित्तत्र
तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चित्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह विस्तरेणेति आत्मनस्तवयोगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणयोगैश्वर्यविभूतिं

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ याभिर्विभूतिभिर्लोकानि मांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं विद्याम्
हं योगिंस्त्वांसदापरिचितयन् ॥ केषुकेषु च भावेषु चित्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च ज
नार्दन ॥ भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच हंत ते कथयिष्यामि दिव्या
ह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरु श्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥ ॥ ॥

च विस्तरेण पुनः कथय हियस्मात्त्वद्वाक्यं अमृतरूपं शृण्वतो मम तृप्तिः अलंबुद्धिर्नास्ति ॥१८॥ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच हंत तेति हंतेत्य
नुकंपासंबोधनं दिव्याममया विभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि यतोऽवांतरविभूतिविस्तरस्य मदीयस्यांतो नास्ति अतः प्रधानभूताः
कतिचिद्वर्णयिष्यामि ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र प्रथममैश्वरं रूपं कथयति अहमिति हेगुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितः परमात्माऽहम् आदिर्ज
न्म मध्यं स्थितिः अंतःसंहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं विभूतीः कथयति आदित्यानामित्यादिनायावदध्याय
समाप्ति आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् ज्योतिषां प्रकाशानां मध्येऽशुमान् विश्वव्यापकरश्मियुक्तोरविः सूर्योऽहम् मरुतां वा
यूनां मध्ये मरीचिर्नामाहमस्मि यद्वा सप्तमरुद्रणा देवविशेषास्तेषां मध्य इति ते च आवहः प्रवहः विवहः परावहः उद्वहः संवहः परिवह इति मरुद्र

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानां मंत एव च ॥ २० ॥ आदित्यानामहं विष्णु
ज्योतिषां रविं शुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वास
वः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पा
वकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णाः नक्षत्राणां मध्ये चंद्रोऽहम् अत्र च आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु प्रायशो निर्धारणेषु क्वचिच्च भूतानामस्मि चेतनेत्यादिना संबंधेषु क्व
तच्च तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः विष्णुरित्यादिष्ववतारेष्वपि प्रभावातिशयमात्रं विवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽ
पि क्वचित् किंचिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति वासव इन्द्रः भूतानां संबंधिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति यक्षरक्ष
सामिति राक्षसानामपि क्रूरत्वादिसाम्याद्यक्षैः सहैकीकृत्य निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि पावकोऽग्निः शिखरिणां शिखरवतामुच्छ्रि

अ०
॥१०॥

॥५५॥

गी०टी०
॥५६॥

तानामेरुः ॥२३॥ पुरोधसामिति पुरोधसांमध्येदेवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिमाविद्धि सेनानीनांमध्येदेवसेनापतिः स्कंदोऽहमस्मि सर
सांस्थिरजलाशयानांमध्येसमुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति गिरांवाचांपदात्मिकानांमध्ये एकमक्षरमोकाराख्यमहमस्मि यज्ञानांश्रौत
स्मार्त्तानांमध्येजपरूपोयज्ञोऽहम् ॥ २५ ॥ अश्वत्थइति देवाएवसंतोमंत्रदर्शनेनयेऋषित्वंप्राप्ताः तेषांमध्येनारदोऽस्मि सिद्धानांउत्पत्तिर

पुरोधसांचमुख्यंमांविद्धिपार्थबृहस्पतिम् ॥ सेनानीनामहंस्कंदःसरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणांभृगुरहं
गिरामस्म्येकमक्षरम् ॥ यज्ञानांजपयज्ञोऽस्मिस्थावराणांहिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थःसर्ववृक्षाणांदेवर्षीणांचना
रदः ॥ गंधर्वाणांचित्ररथःसिद्धानांकपिलोमुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानांविद्धिमाममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतंग
जेंद्राणांनराणांचनराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहंवज्रंधेनूनामस्मिकामधुक् ॥ प्रजनश्चास्मिकंदर्पःसर्पाणाम
स्मिवासुकिः ॥ २८ ॥

एवाधिगतपरमार्थानांकपिलाख्योमुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति अमृतार्थक्षीराब्धिर्मथनेउद्भूतमुच्चैःश्रवसंनामाश्वंमद्विभूतिविद्धि अ
मृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपिसंबध्यते नराधिपंराजानंमांविद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति आयुधानांमध्येवज्रम् कामान्दोग्धीतिकामधुक् प्र
जनः प्रजोत्पत्तिहेतुःकंदर्पःकामोऽस्मि नकेवलंसंभोगप्रधानः कामोमद्विभूतिः अशास्त्रीयत्वात् सर्पाणांसविषाणाराजावासुकिरस्मि ॥ २८ ॥

अनंतइति नागानानिर्विषाणाराजाअनंतःशेषोऽस्मि यादसांजलचराणाराजावरुणोऽस्मि पितृणाराजाअर्यमाऽस्मि संयमतांनियमंकुर्वतां
मध्येयमोऽस्मि ॥ २९ ॥ प्रन्हादइति कलयतांवशीकुर्वतांगणयतांवामध्येकालोऽहम् मृगेंद्रःसिंहः ॥ ३० ॥ पवनइति पवतांपावयितृणांवे
गवतांवायुरस्मि शस्त्रभृतांवीराणारामोदाशरथिः यद्वा परशुरामः झपाणांमत्स्यानांमकरः मत्स्यविशेषस्तिमिंगिलः स्रोतसांप्रवाहोदका
नांमध्येभागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति सृज्यंतइतिसर्गाः आकाशादयः तेषामादिरंतश्चमध्यंचैवाहम् अहमादिश्चमध्यंचेत्यत्रसृष्ट्यादिक

अनंतश्चास्मिनागानांवरुणोयादसामहम् ॥ पितृणामर्यमाचास्मियमःसंयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रन्हादश्चास्मिदै
त्यानांकालःकलयतामहम् ॥ मृगाणांचमृगेंद्रोऽहंवैनतेयश्चपक्षिणाम् ॥ ३० ॥ पवनःपवतामस्मिरामःशस्त्रभृ
तामहम् ॥ झपाणांमकरश्चास्मिस्रोतसामस्मिजान्हवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन ॥ अध्या
त्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

तृत्वंपारमैश्वर्यमुक्तम् अत्रतुत्पत्तिस्थितिलयामद्विभूतित्वेनध्येयाइत्युच्यतेइतिविशेषः अध्यात्मविद्याआत्मविद्या प्रवदतांवादिनांसंब
धिन्योवादजल्पवितंडाख्यास्तिस्रःकथाःप्रसिद्धाः तासांमध्येवादोऽहम् यत्रद्वाभ्यामपिप्रमाणतस्तर्कतश्चस्वपक्षःस्थाप्यते परपक्षःछलजा
तिनिग्रहस्थानैर्दूष्यतेसजल्पोनाम यत्रत्वेकःस्वपक्षंस्थापयति अन्यस्तुछलजातिग्रहस्थानैस्तत्पक्षंदूषयति नतुस्वपक्षंसाधयतिसावितंडाना
मकथा तत्रजल्पवितंडेविजिगीषमाणयोर्वादिनोःशक्तिपरीक्षामात्रफले वादस्तुवीतरागयोःशिष्याचार्ययोरन्वयोर्वातत्रनिर्णयफलश्चातोऽ

अ०
॥१०॥

॥५६॥

गी०टी०
॥५७॥

सौश्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः ॥३२॥ अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोऽस्मि तस्य सर्ववाञ्छयत्वेन श्रेष्ठत्वात् तथाच श्रुतिः अकारो हि सर्वावाक्यस्य
पास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बहीनाना रूपा भवतीति सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वंद्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि उभयपदप्रधान
त्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव कालः कलयतामित्यत्र आयुर्गणनात्मकः संवत्सरशताद्यायुष्यरूपः काल उक्तः स च तस्मि
न्नायुषिक्षीणे सति क्षीयते अत्र तु प्रवाहात्मकः अक्षयः काल उच्यत इति विशेषः कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्वतो मुखो धाता सर्वकर्मफलविधा

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहर
श्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक् नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम्नां गाय
त्री छंदसामहम् ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

ताऽहमित्यर्थः ॥३३॥ मृत्युरिति संहारकारिणां मध्ये सर्वसंहर्ता मृत्युरहम् भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवः अभ्युदयोऽहम् नारी
णां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियोऽहम् यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्विभूतीः ॥३४॥
बृहत्सामेति त्वामिद्विहवामह इत्यस्या मृचिगीयमानं बृहत्साम तेन चेंद्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रेष्ठ्यं दर्शितम् छंदो विशिष्टानां मंत्राणां म
ध्ये गायत्री मंत्रोऽहम् द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरो वसंतः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

द्यूतमिति छलयतामन्योन्यवंचनपराणां संबन्धि द्यूतमस्मि तेजस्विनां प्रभाववतां तेजः प्रभावोऽस्मि जेतृणां जयोऽस्मि व्यवसायिनामुद्यमव
तां व्यवसायोऽस्मि सत्त्ववतां सात्विकानां सत्त्वमहम् ॥३६॥ वृष्णीनामिति वासुदेवो योऽहं त्वामुपदिशामि धनं जयस्त्वमेवमद्विभूतिः मुनी
नां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि कवीनां काव्यदर्शिनां मध्ये उशनानामकविः शुक्रः ॥३७॥ दंड इति दमयतां दमनकर्तृणां संबन्धि
दंडोऽस्मि येन असंयता अपि संयता भवन्ति स दंडो मद्विभूतिः जेतुमिच्छतां संबन्धिनी सामाद्युपायरूपानीतिरस्मि गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतु

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनां वा
सुदेवोऽस्मि पांडवानां धनं जयः ॥ मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ॥ ३७ ॥ दंडो दमयतामस्मि नीतिर
स्मि जिगीषताम् ॥ मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥ न
तदस्ति विनायत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥ नांतोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ॥ एष तूद्देशतः प्रोक्तो
विभूतेर्विस्तरमया ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मौनमवचनमहमस्मि न हि वृष्णीं स्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते ज्ञानवतां तत्त्वज्ञानिनां यत् ज्ञानं तदहम् ॥३८॥ यदिति यदपि च सर्वभूतानां बीजं प्र
रोहकारणं तदहम् तत्र हेतुः मया विनायत्स्यात् भवेत् तच्चराचरं भूतं नास्त्येवेति ॥३९॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति नांत इति अनंतत्वाद्विभूतीना
मंतः साकल्येन वक्तुं न शक्यते एष तु विभूतेर्विस्तरः उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥३०॥

॥५७॥

गी० टी०
॥५८॥

पुनश्चसाक्षात्प्रतिकथंचित्साकल्येनकथयति यद्यदिति विभूतिमत्प्रेष्वर्थयुक्तम् श्रीमत्संपत्तिरुक्तम् ऊर्जितंकेनचित्प्रभावबलादिनागुणे
नातिशयितंयद्यत्सत्त्वंस्तुमात्रंतत्तदेवममतेजसःप्रभावस्यांशेनसंभूतंजानीहि ॥ ४१ ॥ अथवाकिमनेनपरिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्रमदृष्टिमेव
कुर्वित्याह अथवेति बहुनापृथक्पृथक्ज्ञातेनकिंकार्यम् यदिदंसर्वजगत्एकांशेनएकदेशमात्रेणविष्टमभूत्वा व्याप्येतिवा अहमेवस्थितः
नमद्वयतिरिक्तंकिंचिदस्ति पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ इन्द्रियद्वारतश्चित्तेबहिर्धावतिसत्यपि ॥ ईशदृष्टिविधानायविभूतीर्दशमेऽत्र

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥ अथवाबहुनैतेनकिंज्ञा
तेनतवाञ्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमद्भग० विभूतियोगोनामदशमोऽध्या
यः ॥१०॥ अञ्जुनउवाच ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमभ्यात्मसंज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम ॥१॥

वीत् ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांदशमोऽध्यायः ॥१०॥ विभूतिवैभवंप्रोच्यरूपयापरयाहरिः ॥ दिदृक्षोरञ्जुनस्याथविश्वरूपमदर्शयत् ॥१॥
पूर्वाध्यायांतेविष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति विश्वात्मकंपारमेश्वरंरूपमुपक्षितं तत्दिदृक्षुःपूर्वोक्तमभिनंदन्नञ्जुनउवाच मदनुग्र
हायेतिचतुर्भिः ममानुग्रहायशोकनिवृत्तयेपरमंपरमार्थनिष्ठंगुह्यंगोप्यमपिअध्यात्ममितिसंज्ञितम्आत्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तंव
चः अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिषष्ठाध्यायपर्यंतंयद्वाक्यं तेनममार्थमोहोऽहंहंताएतेहन्यंतइत्यादिलक्षणोभ्रमोविगतः विनष्टः आत्मनः

कर्तृत्वाद्यभावोक्तेः ॥१॥ किंच भवाप्ययाविति भूतानांभवाप्ययौसृष्टिप्रलयौत्वत्तःसकाशादेवभवतइतिश्रुतौमया अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभ
वःप्रलयस्तथाइत्यादौविस्तरशःपुनःपुनः कमलस्यपत्रेइवसुप्रसन्नेविशालेअक्षिणीयस्यसः हेकमलपत्राक्ष माहात्म्यमपिचाव्ययम्श्रुतम्
विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपिशुभाशुभकर्मकारयितृत्वेऽपिबंधमोक्षादिविचित्रफलदातृत्वेऽपिअविकारावैषम्यासंगौदासीन्यादिलक्षणमपरिमितंम
हत्त्वंचश्रुतम् अव्यक्तंव्यक्तिमापन्नमन्यंते मयाततमिदंसर्वं नचमांतानिकर्माणिनिवध्नंति समोऽहंसर्वभूतेषुइत्यादिना अतस्त्वत्परतंत्रत्वा

भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वत्तःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्व
मात्मानंपरमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमेश्वरंपुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो ॥ योगेश्व
रततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

दपिजीवानामहंकर्तेत्यादिर्मदीयोमोहोविगतइतिभावः ॥२॥ किंच एवमिति भवाप्ययौहिभूतानामित्यादिमयाश्रुतम् यथाचेदानीमात्मा
नंत्वमात्थ विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमित्येवंकथयसि हेपरमेश्वर एवमेतत्अत्राप्यविश्वासोममनास्तीत्यर्थः तथाऽपिहेपुरुषोत्तम तवैश्वरंज्ञानैश्वर्य
शक्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नं त्वद्रूपंकौतूहलादहंद्रष्टुमिच्छामि ॥३॥ नचाहंद्रष्टुमिच्छामीत्येतावतैवत्वयातद्रूपंदर्शयितव्यम् किंतर्हिमन्य
सइति योगिनएवयोगास्तेषामीश्वर मयाअञ्जुनेनतद्रूपंद्रष्टुंशक्यंयदिमन्यसे ततस्तर्हितद्रूपवंतमात्मानंअव्ययंनित्यंममदर्शय ॥ ४ ॥

अ०
॥११॥

॥५८॥

गी० टी०
॥५९॥

एवंप्रार्थितः सन् अत्यद्भुतरूपं दर्शयिष्यन् सावधानो भवेत्येवमर्जुनमभिमुखीकरोति श्रीभगवानुवाच पश्येति चतुर्भिः रूपस्यैकत्वेऽपि नानावि-
धत्वाद्द्रूपाणीति बहुवचनम् अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि अलौकिकानि मम रूपाणि पश्य वर्णाः शुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशे-
षाः नाना अनेकवर्णाः आकृतयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि ॥ ५ ॥ तान्येवाह पश्येति आदित्यादीन् मम देहे पश्य मरुत एकोनपञ्चाशदेव
विशेषाः अदृष्टपूर्वाणि त्वया वा अन्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याणि अत्यद्भुतानि ॥ ६ ॥ किंच इहेति तत्र तत्र परिभ्रमता वर्षकोटिभिर

श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥
पश्यादित्यान् वसून् रुद्रान् श्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥ इहेकस्थं जगत्कृत्स्नं
पश्याद्यसचराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं द-
दामिते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

पि द्रष्टुमशक्यं कृत्स्नमपि चराचरसहितं जगत् इहास्मिन् मम देहे अवयवरूपेणैकत्रैव स्थितमद्याधुनैव पश्य यच्चान्यज्जगत् आश्रयभूतं कारणस्वरू-
पम् जगत् आवस्थाविशेषादिकम् जयपराजयादिकंच यदप्यन्यत् द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वं पश्य ॥ ७ ॥ यदुक्तमर्जुनेन मन्यसे यदि तच्छक्यमिति तत्रा-
ह न त्विति अनेनैव तु स्वीयेन चर्मचक्षुषामां द्रष्टुं न शक्यसे शक्नो न भविष्यसि अतोऽहं दिव्यमलौकिकं ज्ञानात्मकं चक्षुस्तुभ्यं ददामि ममैश्वरम्
साधारणं योगं युक्तिमघटितघटनासामर्थ्यं पश्य ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवान् इतीममर्थमेवमुक्त्वेत्यादिभिः पदभिः श्लोकैः धृतराष्ट्रं प्र-
ति संजय उवाच हे राजन् धृतराष्ट्र महान् आसौ योगेश्वरश्च हरिः परमं ऐश्वर्यं रूपं दर्शितवान् ॥ ९ ॥ कथं भूतं तदित्यत आह अनेकेति अनेकानि व-
क्राणि नयनानि च यस्मिन् तत् अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तत् अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिन् तत् दिव्यान्यनेकानि उद्यतानि आयु-
धानि च यस्मिन् तत् ॥ १० ॥ किंच दिव्येति दिव्यानि माल्यांबराणि धारयतीति तथा दिव्यो गंधो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तत् सर्वाश्चर्यम-

संजय उवाच ॥ एवमुक्ता ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकव-
क्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधा-
नुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृ-
शी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

यमनेकाश्चर्यप्रायम् देवं द्योतनात्मकम् अनंतमपरिच्छिन्नम् विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥ विश्वरूपदीप्तेः निरुपमत्वमाह दिवी-
ति दिवि आकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा भवेत् तर्हि सा तदामहात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथंचित्सदृ-
शी स्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः तथा भूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥

अ०
॥११॥

॥५९॥

गी० टी०
॥६०॥

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह संजयः तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगद्देवदेवस्य शरीरे तदवयवत्वेनैकत्रैव स्थितं तदा पांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥ एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह तत इति ततो दर्शनानंतरं विस्मयेनाविष्टो व्यासः सन् हृष्टानि उत्पुलकिता निरोमाणि यस्य सधनं जयो देवं तमेव शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः संपुटीकृतहस्तो भूत्वा अभाषत उक्तवान् ॥ १४ ॥ भाषणमेवाह पश्यामीति सप्तदशभिः हे देव तव देहे देवान् आदित्यादीन् पश्यामि तथा सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजांडजादीनां संघांश्च तथा दिव्यान् ऋषीन् वसिष्ठादीन्

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततः सविस्मया विष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलि रभाषत ॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देहे सर्वान् तथा भूतविशेषसंघान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

उरगांश्च तक्षकादीन् तथा देवानामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं च कथं भूतम् कमलासनस्थम् पृथ्वीपद्मकर्णिकायामे रौ स्थितम् यद्वा त्वन्नाभिपद्मासनस्थम् ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति अनेकानि बाह्यादीनि यस्य तादृशं पश्यामि अनंतानि रूपाणि यस्य तत्त्वां सर्वतः पश्यामि तव तु अंतं मध्यं आदिं च न पश्यामि सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंच किरीटिनमिति किरीटिनं मुकुटवंतं च गदिनं गदावंतं च चक्रिणं चक्रवंतं च सर्वतो दीप्तिमंतं तेजः पुंजरूपम् तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यम् तत्र हेतुः दीप्तयोरनलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तम् अत एवाप्रमेयम् एवं भूत इति निश्चेतुमशक्यम् त्वां समंततः पश्यामि ॥ १७ ॥ यस्मा देवं तवा तत्कर्षमैश्वर्यं तस्मात् त्वमिति त्वमेवाक्षरं परमं ब्रह्म कथं भूतं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यम् त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानम् निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रकृष्टमाश्रयः अत एव त्वं अव्ययः नित्यः शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्तापालकः सनातनः चिरंतनः पुरुषो मम समंततोऽसि ॥ १८ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजो राशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥ द्यावा पृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाऽद्भुतरूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

किंच अनादीति अनादिमध्यांतं उत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितम् अनंतं वीर्यं प्रभावो यस्य तम् अनंतबाहुं अनंताः वीर्यवंतो बाहवो यस्य तम् शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तम् तादृशं त्वां पश्यामि तथा दीप्तो हुताशो वक्रेण यस्य तम् स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं संतापयंतं पश्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावा पृथिव्योरिति द्यावा पृथिव्योरिदमंतरं हि अंतरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तम् दिशश्च सर्वाः व्याप्ताः अद्भुतं अद्भुतपूर्वं त्वदीयमिदमुग्रं धोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं अतिभीतं पश्यामि इति पूर्वस्यैवानुपंगः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥११॥

॥६०॥

गी०टी०
॥६१॥

किंच अमीहीति अमीसुरसंघाः भीताः संतः त्वां विशंति शरणं प्रविशंति तेषां मध्ये केचिदतिभीताः दूरत एव स्थित्वा कृतसंपुटकरयुगुलाः संतो
गृणंति जयजयरक्षरक्षेति प्रार्थयन्ते स्पष्टमन्यत् ॥२१॥ किंच रुद्रेति रुद्राश्चादित्याश्च वसवश्च ये च साध्यानाम देवाः विश्वे देवाः अश्विनौ देवौ
मरुतो मरुद्गणाः ऊष्माणं पितरं त्वष्टां पितरः ऊष्मभागा हि पितर इत्यादि श्रुतेः स्मृतिश्च यावदुष्णं भवेदन्नं यावदन्नं ति वाग्यताः ॥ पितर
स्तावदन्नं तियावन्नोक्ता हविर्गुणा इति गंधर्वाश्च यक्षाश्चासुराश्च विरोचनादयः सिद्धानां संघाश्च ते सर्व एव हि विस्मिताः संतः त्वां वीक्षन्त इत्यन्वयः

अमीहित्वां सुरसंघा विशंतिकेचिद्वीताः प्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्ता महर्षि सिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पु
ष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षं
ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥ रूपं महत्ते बहुवक्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू रूपादम् ॥ बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लो
काः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हित्वां प्रव्यथि
तां तरात्मा धृतिं न विंदामि शमंच विष्णो ॥ २४ ॥

॥२२॥ किंच रूपमिति हे महाबाहो महत् अत्यूर्जितं तव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिताः अतिभीताः तथा अहं प्रव्यथितोऽस्मि कीदृशं रूपं
दृष्ट्वा बहुनिवक्राणि च यस्मिन् तत् बहुवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तत् बहुनि उदराणि यस्मिन् तत् बहुभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं रौद्रमि
त्यर्थः ॥२३॥ न केवलं भीतोऽहमित्येवं तावदेव अपितु नभः स्पृशामिति नभः स्पृशतीति नभः स्पृक्तं अंतरिक्षव्यापिनमित्यर्थः दीप्तं तेजो युक्त

म् अनेके वर्णाः यस्य तमनेकवर्णम् व्यात्तानि विवृतानि आननानि यस्य तम् दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तम् एवं भूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितं अं
तरात्मा मनो यस्य सोऽहम् धृतिं धैर्यं उपशमंच न लभे ॥२४॥ किंच दंष्ट्रेति भो देवेश तव मुखानि दृष्ट्वा भयावेशेन दिशो न जानामि शर्मच सुखं
न लभे भोजगन्निवास प्रसन्नो भव कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः करालानि कालानलः प्रलयाग्निः तत्सदृशानि ॥ २५ ॥ यच्चान्यद्गुप्तिच्छ
सीत्यनेनास्मिन् संग्रामे भाविजयपराजयादिकंच मम देहे पश्येति यद्भवतोक्तं दिदानीं पश्यन्नाह अमीचेति पंचभिः अमीधृतराष्ट्रस्य पुत्राः

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२६॥
अमीचत्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः
॥ २६ ॥ वक्राणिते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्त
मांगैः ॥ २७ ॥

दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सहैव तव वक्राणि विशंतीत्युत्तरेणान्वयः तथा भीष्मश्च द्रोणश्चासौ सूतपुत्रः कर्णश्च
न केवलं त एव विशंति अपितु प्रतियोद्धारो येऽस्मदीया योधमुख्याः शिखंडी धृष्टद्युम्नादयः तैः सह ॥ २६ ॥ वक्राणीति एते सर्वे त्वरमाणाः धावं
त इव दंष्ट्राभिः विकृतानि भयंकराणि वक्राणि विशंति तेषां मध्ये केचिन्मूर्णीकृतैः शिरोभिः उपलक्षिताः दंतसंधिषु संश्लिष्टा दृश्यंते ॥ २७ ॥

अ०
॥११॥

॥६१॥

गी० टी०
॥६२॥

प्रवेशमेवदृष्टान्तेनाह यथेति नदीनामनेकमार्गप्रवृत्तानांबहवःअंबुनांवारिणांवेगाःप्रवाहाःसमुद्राभिमुखाःसंतोयथासमुद्रमेवद्रवन्ति प्रवि
शन्ति तथाअमोयेनरलोकवीराःतेअभिविज्वलन्ति सर्वतःप्रदीप्यमानानिवक्राणिप्रविशन्ति ॥ २८ ॥ अवशत्वेनप्रवेशेनदीवेगोदृष्टान्तउक्तः
बुद्धिपूर्वकप्रवेशोदृष्टान्तमाह यथेति प्रदीप्तज्वलनमग्निपतंगाःसूक्ष्मपक्षिविशेषाःबुद्धिपूर्वकंसमृद्धोवेगोयेषांतेयथानाशायमरणायैवविशन्ति
तथैवलोकाएतेजनाश्चापितवमुखानिप्रविशन्ति ॥ २९ ॥ ततःकिमतआह असमानोगिलनसमग्रान् लोकान्सर्वानेतान्वीरान् आसमन्तात्स

यथानदीनांबहवोंबुवेगाःसमुद्रमेवाभिमुखाद्रवन्ति ॥ तथातवामीनरलोकवीराविशन्तिवक्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥
यथाप्रदीप्तज्वलनपतंगाविशन्तिनाशायसमृद्धवेगाः ॥ तथैवनाशायविशन्तिलोकास्तवापिवक्राणिसमृद्धवेगाः ॥
॥ २९ ॥ लेलिह्यसेग्रसमानःसमन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रंभासस्तवोग्राःप्रत
पन्तिविष्णो ॥ ३० ॥ आरूयाहिमेकोभवानुग्ररूपोनमोऽस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामिभवंतमाद्यंनहि
प्रजानामितवप्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

वर्तोलेलिह्यसे अतिशयेनभक्षयसि कैःज्वलद्भिर्वदनैः किंच हेविष्णो तवभासोदीप्तयस्तेजोभिःविस्फुरणैःसमस्तंजगद्व्याप्यतीव्राःसत्यः
प्रतपन्ति संतापयन्ति ॥ ३० ॥ यतएवंतस्मादाख्याहीति भवानुग्ररूपःकइत्याख्याहिकथय तुभ्यंनमोऽस्तु हेदेववर प्रसन्नोभव भवंतमाद्यंपुरुषं
विशेषेणज्ञातुमिच्छामि यतस्तवप्रवृत्तिचेष्टाकिमर्थमेवंप्रवृत्तोऽसीतिनजानामि एवंभूतस्यतवप्रवृत्तिवार्तामपिनजानामीतिवा ॥ ३१ ॥

एवंप्रार्थितःसन्श्रीभगवानुवाच कालोऽस्मीतित्रिभिः लोकानाक्षयकर्त्ताप्रवृद्धोऽत्युग्रःकालोऽस्मि लोकान्प्राणिनःसंहर्तुमिहप्रवृत्तोऽस्मि
अतःऋतेऽपित्वांइति त्वांहंतारविनाऽपिनभविष्यन्ति नजीविष्यन्ति यद्यपित्वयानहंतव्याएतेतथाऽपिमयाकालात्मनाग्रस्ताःसंतोमरिष्यन्त्येव
केते प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानिप्रतिभीष्मद्रोणादीनांसर्वासुसेनासुयेयोद्धारोऽवस्थितास्तेसर्वेऽपि ॥ ३२ ॥ यस्मादेवंतस्मादिति तस्मा
त्त्वयुद्धायोत्तिष्ठ देवैरपिदुर्जयाःभीष्मद्रोणादयोऽर्जुनेननिर्जिताइतिएवंभूतंयशोलभस्व प्राप्नुहि अयत्नेनशत्रून्जित्वासमृद्धंराज्यंभुंक्ष्व एते

श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धोलोकान्समाहर्तुमिहप्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वांनभविष्यन्तिसर्वे
येऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषुयोधाः ॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठयशोलभस्वजित्वाशत्रून्भुंक्ष्वराज्यंसमृद्धम् ॥ मयैवैते
निहताःपूर्वमेवनिमित्तमात्रंभवसव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणंचभीष्मंचजयद्रथंचकर्णंतथाऽन्यानपियोधवीरान् ॥
मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुद्यस्वजेताऽसिरणेसपत्नान् ॥ ३४ ॥

चतवशत्रवः त्वदीययुद्धात्पूर्वमेवमयैवकालात्मनानिहतप्रायाः तथाऽपित्वंनिमित्तमात्रंभव हेसव्यसाचिन् सव्येनवामहस्तेनसाचितुंसं
धातुंशीलंयस्येतिव्युत्पत्त्यावामेनापिवाणक्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यते ॥ ३३ ॥ नचैतद्विद्वःकतरन्नोगरीयइत्यादिशंकासाऽपिनकार्येत्याह
द्रोणंचेति येभ्यस्त्वंशंकसेतान्द्रोणादीन्मयैवहतान्त्वंजहि घातय माव्यथिष्ठाः शोकंमाकर्षीः सपत्नान्शत्रून् रणयुद्धेनिश्चितंजेताऽसि
जेप्यसि ॥ ३४ ॥

अ०
॥११॥

॥६२॥

गी० टी०
॥६३॥

ततोयदृत्तंतदृतराष्ट्रप्रतिसंजयउवाच एतदिति एतत्पूर्वश्लोकत्रयात्मकंकेशवस्यवचनंश्रुत्वावेपमानःकंपमानःकिरीटीअर्जुनःकृतांजलिः
संपुटीकृतहस्तःकृष्णंनमस्कृत्यपुनरप्याहउक्तवान् कथमाह भयहर्षाद्यावेशात्गद्गदेनकंठकंपनेनसहवर्त्ततइतिसगद्गदंयथाभवतितथा किंच
भीतादपिभीतःसन्प्रणम्यअवनतोभूत्वा ॥ ३५ ॥ स्थानइत्येकादशभिरर्जुनस्योक्तिः स्थानइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थे हेहपीकेश यतएवं
त्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्च अतस्तवप्रकीर्त्यामाहात्म्यसंकीर्त्तनेननकेवलमहमेवप्रहृष्यामि किंतु जगत्सर्वंप्रहृष्यति प्रकर्षेणहर्षंप्राप्नोति

संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वावचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी ॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभी
तःप्रणम्य ॥ ३५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ स्थानेहपीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच ॥ रक्षांसिभीतानिदिशो
द्रवंतिसर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंधाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन्गरीयसेब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंतदेवे
शजगन्निवासत्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतत्तुस्थानेयुक्तमित्यर्थः तथाजगत् अनुरज्यतेअनुरागंचोपैतिइतियत् तथारक्षांसिभीतानिसंतिदिशःप्रतिद्रवंतिपलायंतइतियत् सर्वेयो
गतपोमंत्रादिसिद्धानांसंधानमस्यंति प्रणमंतिइतियत् एतच्चस्थानेयुक्तमेव नचित्रमित्यर्थः ॥३६॥ तत्रहेतुमाह कस्मादिति हेमहात्मन् हे
अनंत हेदेवेश हेजगन्निवास कस्माद्धेतोस्तेतुभ्यंनमेरन् नमस्कारंनकुर्युः कथंभूतायब्रह्मणोऽपिगरीयसेगुरुतराय आदिकर्त्रेचब्रह्मणोऽपि
जनकाय किंच सत्त्व्यक्तंअसत्अव्यक्तंचताभ्यांपरंमूलकारणंयदक्षरंब्रह्मतत्त्वमेव एतैर्नवभिर्हेतुभिस्त्वासर्वेनमस्यंतीतिनचित्रमित्यर्थः ३७

किंच त्वमिति त्वमादिदेवः देवानामादिः यतःपुराणःअनादिः आदिपुरुषस्त्वम् अतएवत्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् लयस्थानम् तथावि
श्वस्यवेत्तावेदिताज्ञाताचत्वम् यच्चवेद्यंवस्तुजातं परंचधामवैष्णवंपदंतदपित्वमेवासि अतएव अनंतरूपत्वयैवविश्वमिदंतंतव्याप्तम् एतैश्च
सप्तभिर्हेतुभिः त्वमेवनमस्कार्यइतिभावः ॥ ३८ ॥ इतश्चत्वमेवसर्वैर्नमस्कार्यः सर्वदेवात्मकत्वादितिस्तुवन्स्वयमपिनमस्करोति वायुरिति
वाय्वादिरूपस्त्वमिति सर्वदेवतात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तम् प्रजापतिः पितामहः तस्यापिजनकत्वात्प्रपितामहस्त्वमतस्तेतुभ्यंसहस्रकृ

त्वमादिदेवःपुरुषःपुराणस्त्वमस्यविश्वस्यपरंनिधानम् ॥ वेत्ताऽसिवेद्यंचपरंचधामत्वयातंतंविश्वमनंतरूप ॥३८॥

वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेस्तुसहस्रकृत्वःपुनश्चभूयोऽपिनमोनमस्ते

॥३९॥ नमःपुरस्तादथष्टतस्तेनमोस्तुतेसर्वतएवसर्व ॥ अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वंसर्वसमाप्नोषिततोऽसिसर्वः

॥४०॥ सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेकृष्णहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवाऽपि ४१

त्वः सहस्रशोनमोऽस्तु भूयोऽपिपुनरपिसहस्रकृत्वोनमोनमइति भक्तिश्रद्धाभारातिरेकेणनमस्कारेषुतृप्तिमनधिगच्छन्बहुशःप्रणमति॥ ३९॥
किंच नमइति हेसर्वसर्वात्मन् सर्वास्वपिदिक्षुतुभ्यंनमोस्तु सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह अनंतवीर्यसामर्थ्यस्य तथापि अमितोविक्रमःप
राक्रमोयस्यसएवंभूतः त्वंसर्वविश्वंसम्यगंतर्बहिश्चसमाप्नोषि व्याप्नोषि सुवर्णमिवकटककुंडलादिस्वकार्यव्याप्यवर्त्तसे ततःसर्वरूपोऽसि
॥४०॥ इदानींभगवंतंक्षमापयति सखेतिद्वाभ्याम् त्वांप्राकृतःसखेतिमत्वाप्रसभंहठेनतिरस्कारेणयदुक्तंतत्क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः

अ०
॥११॥

॥६३॥

॥४०॥

॥४०॥

गी० टी०
॥६४॥

किंतु हेरुणहेयादवहेसखेति संधिरार्षः प्रसभोक्तौ हेतुः तव महिमानमिदं च विश्वरूपमजानतामया प्रमादात् प्रणयेन स्नेहेनापि वायदुक्तमि
ति ॥४१॥ किंच यच्चेति हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृतोऽसि एकः एकलः सखीन्विनारहसि स्थित इत्यर्थः अथवा तत्समक्षं ते
पां परिहसतां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि तत्सर्वमपराधजातं त्वां अप्रमेयमचित्य प्रभावं क्षामये क्षमां कारयामि ॥४२॥ अचित्य प्रभावमेवाह
पितेति न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सः अप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तव हे अप्रतिम प्रभाव त्वमस्य चराचरस्य पिता जनकोऽसि अतए

यच्चावहासार्थं मसत्कृतोसि विहारशय्याऽसनभोजनेषु ॥ एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ४२
पितासिलोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥ न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिम
प्रभाव ॥४३॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रि
यायार्हसि देवसोऽदुम् ॥४४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व पूज्यश्च गुरुश्च गुरोरपि गरीयान् गुरुतरः अतः लोकत्रयेऽपि त्वत्सम एव तावदन्यो नास्ति परमेश्वरस्यान्यस्याभावात् त्वत्तोभ्यधिकः पुनः कुतः
स्यात् ॥४३॥ यस्मादेवं तस्मादिति तथा त्वामीशं जगतः स्वामिनं ईड्यंस्तु त्वं प्रसादये प्रसादयामि कथं कायं प्रणिधाय दंडवन्निपात्य प्रणम्य
नत्वा अतस्त्वं ममापराधं सोऽदुं क्षंतुमर्हसि कस्य कइव पुत्रस्यापराधं कृपया पिता यथा सहते सख्युर्मित्रस्यापराधं सखानिरुपाधिवंधुर्यथा प्रि
यश्च प्रियाया अपराधं तत्प्रियार्थं यथा तद्वत् ॥४४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं क्षमापयित्वा प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्याम् हे देव पूर्वमदृष्टं तवरूपं दृष्ट्वा हपितोऽस्मि तथाभयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रचलितम् तस्मा
त्तममव्यथानिवृत्तये तदेवरूपं दर्शय हे देवेश प्रसन्नो भव ॥४५॥ तदेवरूपं विशेष्यन्नाह किरीटिनमिति किरीटिनं च गदावंतं च क्रहस्तं त्वां द्रष्टु
मिच्छामि पूर्वयथा दृष्टोऽसितथैव अतो हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते इदं विश्वरूपं संहृत्य ते नैव किरीटादियुक्तेन चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव त
दनेन श्रीरुणमर्जुनः पूर्वमपि किरीटादियुक्तमेव पश्यतीति गम्यते यत्तु पूर्वमुक्तं विश्वरूपदर्शने किरीटिनं गदिनं च क्रिणं च पश्यामीति तत्तु बहुकिरी

अदृष्टपूर्वं हपितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥ तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥ कि
रीटिनं गदिनं च क्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहंतथैव ॥ तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥ श्रीभ
गवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुने दं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्ट
पूर्वं ॥४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टाद्यभिप्रायेण यद्वा एतावंतं कालं यं त्वां किरीटिनं च क्रिणं च सुप्रसन्नमपश्यंत मे व इदानीं तेजोराशिं दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्येवं तत्र बहुवचनव्यक्ति
रित्यविरोधः ॥४६॥ एवं प्रार्थितः सन् तमाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन किमिति विभेषि यतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परं
उत्तमं रूपं दर्शितम् आत्मनो मम योगाद्योगमाया सामर्थ्यात् परत्वमेवाह तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकमनंतं आद्यं च यत्तममरूपं त्वदन्येन त्वाह
शास्त्रादप्येन न पूर्वमदृष्टं तत् ॥४७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥११॥

॥६४॥

गी० टी०
॥६५॥

एतद्वर्तमानमतिदुर्लभं लब्धत्वं कृतार्थोऽसीत्याह नेति वेदाध्ययनातिरेकेण यज्ञाध्ययनस्याभावात् यज्ञशब्देन यज्ञविद्याः कल्पसूत्राद्यालक्ष्यं ते
वेदानां यज्ञविद्यानां वाऽध्ययनैरित्यर्थः न च दानैर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः न चोग्रैस्तपोभिश्चांद्रायणादिभिः एव रूपोऽहंत्वदन्येन मनुष्यलो
के द्रष्टुमशक्यः अपितु त्वमेव केवलं मत्प्रसादेन दृष्टा कृतार्थोऽसि ॥४८॥ एवमपि चेत्तदेवं रूपं घोरं दृष्ट्वा व्यथा भवति तर्हि तदेवं रूपं दर्शयामीत्याह
मात इति ईदृक् ईदृशं मदीयं घोरं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथामास्तु विमूढभावो विमूढत्वं च मास्तु व्यपगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनस्त्वं तदेवं रूपं प्रक
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥ एवंप्रपञ्चः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥
माते व्यथामा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरं मीदृक् मेदम् ॥ व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥
संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥ आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौ
म्यवपुर्महात्मा ॥५०॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥ इदानीं मस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृ
तिं गतः ॥५१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रेण पश्य ॥४९॥ एवमुक्त्वा प्राक्तनमेव रूपं दर्शितवानिति संजय उवाच इतीति श्रीवासुदेवोऽर्जुनमेव मुक्त्वा यथा पूर्वमासीत् तथैव किरीटादियुक्तं
चतुर्भुजं स्वीयं रूपं पुनर्दर्शयामास एनमर्जुनं भीतमेव प्रसन्नवपुर्भूत्वा पुनरप्याश्वासितवान् महात्मा विश्वरूपः कृपालुरिति वा ॥५०॥ ततो नि
र्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेति सचेताः प्रसन्नचित्त इदानीं संवृत्तः जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यं च प्राप्तोऽस्मि शेषं स्पष्टम् ॥५१॥ ॥

स्वरूपस्यानुग्रहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति यन्मम विश्वरूपं त्वं दृष्टवानसि इदं सुदुर्दर्शमत्यंतं द्रष्टुमशक्यम् यतो
देवा अप्यस्य रूपस्य सर्वदा दर्शनमिच्छन्ति न केवलं पुनरिदं पश्यन्ति ॥५२॥ तत्र हेतुः नाहमिति स्पष्टार्थः ॥५३॥ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्य इ
तितत्राह भक्तयेति अनन्ययामदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवं भूतो विश्वरूपोऽहं तत्त्वेन परमार्थतः ज्ञातुं शक्यः शास्त्रतः द्रष्टुं च प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं च ता

श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥ देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनं कांक्षिणः ॥५२॥ नाहं
वेदैर्न तपसान दानेन न चैज्यया ॥ शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमे
वं विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥ मत्कर्म कृत्स्नं परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ॥ निर्वैरः सर्वभू
तेषु यः समा मेति पांडव ॥५५॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे वि
श्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दात्म्येन शक्यः नान्यैरुपायैः ॥५४॥ अतः सर्वशास्त्रसारं परमं रहस्यं शृण्वित्याह मत्कर्म कृदिति मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्म कृत् अहमेव पर
मः पुरुषार्थो यस्य सः ममेव भक्तिमाश्रितः पुत्रादिषु संगवर्जितः निर्वैरश्च सर्वभूतेषु एवं भूतो यः समां प्राप्नोति नान्य इति ॥५५॥ देवैरपि सुदुर्
दर्शितो ज्ञानादिकोऽपि ॥ भक्ताय भगवानेवं विश्वरूपमदर्शयत् ॥११॥ इति सुबोधिण्यां टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥

अ०
॥११॥

॥६५॥

गी० टी०
॥६६॥

निर्गुणोपासनस्यैवंसगुणोपासनस्यच ॥ श्रेयःकतरदित्येवंनिर्णेतुंद्वादशोद्यमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्येवंभक्तिनिष्ठस्यश्रेष्ठ
त्वमुक्तम् कौंतेयप्रतिजानीहीत्यादिनातत्रतस्यैवश्रेष्ठत्वंवर्णितम् तथातेषांज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यतइत्यादिनासर्वज्ञानलवेनैववृ
जिनंसंतरिष्यसीत्यादिनाचज्ञाननिष्ठस्यश्रेष्ठत्वमुक्तम् एवमुभयोःश्रेष्ठयेऽपिविशेषजिज्ञासयाभगवंतंप्रति अर्जुनउवाच एवमिति एवंसर्वक
र्मर्पणादिनासततयुक्तास्त्वन्निष्ठाःसंतोयेभक्ताःत्वांविश्वरूपंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंपर्युपासतेध्यायंति येचाप्यक्षरंब्रह्मअव्यक्तंनिर्विशेषंउपासते ते
षांउभयेषांमध्येअतिशयेनकेयोगविदःश्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रप्रथमाःश्रेष्ठाइत्युत्तरंश्रीभगवानुवाच मयीति मयिपरमेश्वरेसर्वज्ञत्वादियुग
अर्जुनउवाच ॥ एवंसततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः ॥ १ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्धयापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः ॥ २ ॥ येत्वक्षरमनि
र्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचित्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ॥ ३ ॥

विशिष्टेमनःआवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ताःमदर्थकर्मनुष्ठानादिनामन्निष्ठाःसंतःश्रेष्ठयाश्रद्धयायुक्तायेमामाराधयंति तेयुक्ततमामभिमा
ताः ॥ २ ॥ तर्हिइतरेकिनश्रेष्ठाइत्यतआह येत्वितिद्वाभ्याम् येत्वक्षरंपर्युपासतेध्यायंतितेपिमामेवप्राप्नुवंतीतिद्वयोरन्वयः अक्षरस्यलक्षण
मनिर्देश्यमित्यादि अनिर्देश्यंशब्देनव्यपदेष्टुमशक्यम् अतोऽव्यक्तरूपादिहीनंसर्वत्रगंसर्वव्यापि अव्यक्तत्वादेवाचित्यं कूटस्थंकूटेमायाप्रपं
चेस्थितम् अधिष्ठानत्वेनस्थितं अचलंवृत्त्यादिरहितम् अतएवध्रुवंनित्यम् ॥ ३ ॥

अ०
॥१२॥

॥६६॥

संनियम्येति स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥ ननुचतेऽपित्वामेवप्राप्नुवंति तर्हिइतरेषांयुक्ततमत्वंकुतइत्यपेक्षायांक्लेशाक्लेशकृतंविशेषमाह क्लेशइतित्रिभिः
अव्यक्तेनिर्विशेषेअक्षरेआसक्तंचेतोयेषांतेषांक्लेशोऽधिकतरः हियस्मादव्यक्तविषयागतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिःदुःखंयथाभवत्येवमवाप्य
ते देहाभिमानिनानित्यंप्रत्यक्प्रवणत्वस्यदुर्घटत्वादितिभावः ॥ ५ ॥ मद्भक्तानांमत्प्रसादादनायासतएवसिद्धिर्भवतीत्याह येत्वितिद्वाभ्या
म् मयिपरमेश्वरेसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्यसमर्प्यमत्पराभूत्वामाध्यायंतः अनन्येननविद्यतेअन्योभजनीयोयस्मिन्तेनैव एकांतभक्तियोगे
सन्नियम्येन्द्रियग्रामंसर्वत्रसमबुद्धयः ॥ तेप्राप्नुवंतिमामेवसर्वभूतहितेरताः ॥ ४ ॥ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तास
क्तचेतसाम् ॥ अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः ॥ अन
न्येनैवयोगेनमाध्यायंतउपासते ॥ ६ ॥ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशि
तचेतसाम् ॥ ७ ॥ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिनिवेशय ॥ निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ॥ ८ ॥

नोपासतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तेषामिति एवंमयिआवेशितंचेतोयैस्तेषांमृत्युयुक्तात्संसारसागरादहंसम्यगुद्धर्ताअचिरेणैवभवामि ॥ ७ ॥ यस्मा
देवंतस्मात्मय्येवेति मय्येवसंकल्पविकल्पात्मकंमनआधत्स्व स्थिरीकुरु बुद्धिमपिअध्यवसायात्मिकांमय्येवप्रवेशय एवंकुर्वन्मत्प्रसादे
नलब्धज्ञानःसन्नतऊर्ध्वंदेहांतेस्मरणानंतरंमय्येवनिवसिष्यसि निवत्स्यसि मदात्मनावासंकरिष्यसिनात्रसंशयः तथाचश्रुतिः देहांतेदेव
स्तारकंपरब्रह्मव्याचष्टइति ॥ ८ ॥

गी० टी०
॥६७॥

अत्राशक्तं प्रतिसुगमोपायमाह अथेति स्थिरं यथा भवत्येवं मयि चित्तं धारयितुं यदि शक्तो न भवसि तर्हि विक्षिप्तचित्तं पुनः प्रत्याहृत्य ममानुस्मर
णलक्षणो योगाभ्यासस्तेन मां प्राप्नुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥ यदि पुनः अभ्यास इति अभ्यासेऽपि यद्यशक्तोऽसि तर्हि मत्प्रीत्यर्थं नित्यानि कर्माणि
एकादशयुपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यस्य तादृशो भव एवं भूतानि कर्माणि यपि मदर्थं कुर्वन्मोक्षं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥ अ
त्यंत भगवद्दर्शपरिनिष्ठाया मशक्तस्य पक्षांतरमाह अथैतदपीति अथैतदपि कर्तुं मशक्तोऽसि तर्हि मद्योगं मदकशरणत्वमाश्रितः सर्वेषां दृष्टार्थां

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छास्तु धनं जय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थो
ऽसि मत्कर्म परमो भव ॥ मदर्थं मपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिं मवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमा
श्रितः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते ॥ ध्याना
त्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥

नामावश्यकानां चाग्निहोत्रादिकर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज एतदुक्तं भवति मया तावदीश्वराज्ञया यथा शक्तिकर्माणि कर्तव्यानि
फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति ॥ ११ ॥ तमिमं फ
लत्यागं स्तौति श्रेयो हीति सम्यक्ज्ञानरहिता दभ्यासात् युक्तिसहितोपदेशपूर्वकं ज्ञानं श्रेष्ठं तस्मादपि तत्पूर्वकं ध्यानं श्रेष्ठम् ततस्तु तं पश्यति नि
ष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः तस्मादपि उक्तलक्षणः कर्मफलत्यागः श्रेष्ठः तस्मादेवं भूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु तत्फलेषु चासक्तिनिवृत्त्या मत्प्र

सादेन च समनंतरमेव संसारशांतिर्भवति ॥ १२ ॥ एवं भूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतु न धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः सर्वभूतानां यथाय
थमद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च उत्तमेषु द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तत इति मैत्रः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्यैः सह समेदुः
खसुखेयस्य सः क्षमी क्षमावान् ॥ १३ ॥ संतुष्ट इति सततं लाभे अलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तः यतात्मा संयतस्वभावः दृढो मद्रिषयो
निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनो बुद्धी येन एवं भूतो यो मद्भक्तः समेप्रियः ॥ १४ ॥ किंच यस्मादिति यस्मात्सकाशा लोको जनो नो द्विजते भयशंकया

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा
दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मद्भक्तः समेप्रियः ॥ १४ ॥ यस्मान्नो द्विजते लोको लोकान्नो द्विजते च यः ॥ हर्षा
मर्षभयो द्वेर्गैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः
स मे प्रियः ॥ १६ ॥

संक्षोभं न प्राप्नोति यश्च लोकान्नो द्विजते यश्च स्वाभाविकैर्हर्षादिभिर्मुक्तः तत्र हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभे उत्साहः अमर्षः परस्य लाभेऽसहनम् भयं त्रा
सः उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो यो मद्भक्तः समेप्रियः ॥ १५ ॥ किंच अनपेक्ष इति यद्वच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निःस्पृहः शुचिः बाह्या
भ्यंतरशौचसंपन्नः दक्ष अनलसः उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथः आदिशून्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमानपरित्यक्तुं शीलं यस्य सः ए
वं भूतः सन् यो मद्भक्तः समेप्रियः ॥ १६ ॥

अ०
॥१२॥

॥६७॥

गी० टी०
॥६८॥

किंच योनेति प्रियंप्राप्ययोनहृष्यतिअप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टार्थनाशेसतिनशोचति अप्राप्तमर्थनकांक्षति शुभाशुभपरित्यक्तुंशीलएवंभूतो
भूत्वा योमद्भक्तिमान्समेप्रियः ॥ १७ ॥ किंच समइति शत्रौचमित्रेचसमःएकरूपः मानापमानयोरपितथासमएव हर्षविषादशून्यइत्यर्थः
शीतोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥१८॥ तुल्यइति तुल्येनिंदास्तुतीचयस्य मौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथा
लब्धेनसंतुष्टः अनिकेतोनियतवासशून्यः स्थिरमतिःव्यवस्थितचित्तः एवंभूतोभक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ उक्तधर्मज्ञानमुपसंहरति ये
योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः ॥ १७ ॥ समःशत्रौचमित्रेच
तथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिमौनीसंतुष्टोयेनकेनचि
त् ॥ अनिकेतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः ॥ १९ ॥ येतुधर्मांमृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्धधानामत्पर
माभक्तास्तेऽतीवमेप्रियाः ॥ २० ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेभ
क्तियोगोनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्विति यथोक्तंउक्तप्रकारंधर्मएवामृतममृतत्वसाधनत्वात् धर्मांमृतमिदमितिकेचित्पठंति तत्तयेउपासतेअनुतिष्ठंति श्रद्धांकुर्वंतोमत्परमा
श्रंसंतोमद्भक्ताः तेऽतीवमेप्रियाइति ॥२०॥ दुःखमव्यक्तवर्त्मतद्बहुविघ्नमतोबुधः॥ सुखंरुष्णपदांभोजभक्तिसत्पथमाभजेत् ॥१॥ इतिसुबो
धिन्यांटीकायांद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अ०
॥१२॥

॥६८॥

भक्तानामहमुद्धर्त्तासंसाराल्यवादिद्यत् ॥ त्रयोदशोऽथतत्सिद्धयैतत्त्वज्ञानमुदीर्यते ॥१॥ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात् भवामीतिपूर्वं
प्रतिज्ञातम् तन्नचात्मज्ञानंविनासंसारदुद्धरणंसंभवति इतितत्त्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकार्थमध्यायआरभ्यते तत्रयत्सप्तमेऽध्याये
अपराचपराचेतिप्रकृतिद्वयमुक्तम् तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः याभ्यांचजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्त्तते
तदेवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं परस्परंविविक्तंतत्त्वतोनिरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच इदमिति इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयते
संसारस्यप्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेत्ति अहंममेतिमन्यतेतंक्षेत्रज्ञंप्राहुःरुषीवलवत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥१॥ तदे

श्रीभगवानुवाच ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञमितितद्विदः ॥ १ ॥ क्षे
त्रज्ञंचापिमांविद्विसर्वक्षेत्रेषुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम ॥ २ ॥ तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्कयद्विकारिय
तश्चयत् ॥ सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ॥ ३ ॥

वसंसारिस्वरूपमुक्तम् इदानींतस्यैवपारमार्थिकसंसारिस्वरूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्वि
तत्त्वमसीतिश्रुत्यालक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वात् आदरार्थमेवतज्ज्ञानंस्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्देववैलक्षण्येनज्ञानंतदेवमोक्षहेतुत्वान्मम
ज्ञानंमतम् अन्यतुवृथापांडित्यंबंधहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तम् तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपु
णमिति ॥ २ ॥ अत्रचतुर्विंशतिभेदैर्भिन्नाप्रकृतिःक्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथादेहरूपेणपरिणतायामेवतस्यामहंभावेनाविवेकःस्फुटइतितद्विवेका

गी०टी०
॥६९॥

र्थमिदंशरीरक्षेत्रमित्याद्युक्तम् तदेतत्प्रपञ्चयिष्यन्प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति यदुक्तंमयाक्षेत्रंतच्चक्षेत्रम् यत्स्वरूपतोजडं यत्तदृश्यादिस्वभाव
म् यादृक्यादृशंचइच्छादिधर्मकम् यद्विकारिषैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तम् यतश्चप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदिति यैःस्थावरजंगमादिभेदैर्भि
न्नमित्यर्थः सचक्षेत्रज्ञोयःस्वरूपतोयत्प्रभावतश्चअचित्तैश्वर्ययोगेनयैःप्रभावैःसंपन्नः तत्सर्वसंक्षेपतोमत्तःशृणु ॥ ३ ॥ कैर्विस्तरेणोक्तस्या
यंसंक्षेपइत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषुध्यानधारणविषयत्वेनवैराजादिरूपेणबहुधागीतंनिरूपितम् विविधै
श्चनित्यनैमित्तिककाम्यविषयैः छंदोभिर्वेदैर्नानाजनीयदेवतादिरूपेणगीतम् ब्रह्मणःसूत्रैःपदैश्च ब्रह्मसूत्रयतेसूच्यतेएभिरितिब्रह्मसूत्राणि
यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादीनितटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथाचब्रह्मपद्यतेगम्यतेसाक्षात्ज्ञायतेएभिरितिपदानिस्वरूप

ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ॥ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

लक्षणपराणि सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चबहुधागीतम् किंच हेतुमद्भिः सदेवसौम्येदमग्रआसीत्कथमसतःसदजायतेति तथाकोह्ये
वान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् एषह्येवानंदयतीत्यादियुक्तिमद्भिः अन्यात्अपानचेष्टांकःकुर्यात् प्राण्यात्प्राणानांव्यापारं
कोवाकुर्यादितिश्रुतिपदयोरर्थः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तंबहुदुःसंग्र
हंसंक्षेपतःतुभ्यंकथयिष्यामिशृण्वित्यर्थः यद्वा अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनिब्रह्मसूत्राणिगृह्यंतेतान्येवब्रह्मपद्यतेनिश्चीयतेएभिरितिपदा
नि तैर्हेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशब्दंआनंदमयोभ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः शेषंसमानम् ॥ ४ ॥

तत्रक्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीतिद्वाभ्याम् महाभूतानिभूम्यादीनि अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञानात्मकंमहत्तत्त्वम् अव्यक्तंमूलप्रकृ
तिः इंद्रियाणिबाह्यानिदश श्रोत्रत्वक्घ्राणदृक्जिह्वावाक्दोर्मेढ्रमंघ्रीपायुः एकंचमनः इंद्रियगोचराश्चपंचतन्मात्ररूपाएवशब्दादयः आका
शादिविशेषगुणतयाव्यक्ताःसंतोइंद्रियविषयाःपंच ॥ ५ ॥ तदेवंचतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि इच्छेति इच्छादयःप्रसिद्धाः संघातःशरीरं चेत
नाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिःधैर्यम् एतेइच्छादयोदृश्यत्वान्नात्मधर्माःअपितुमनोधर्माएव अतःक्षेत्रांतःपातिनएवउपलक्षणंचैतत्संकल्पा
दीनाम् तथाचश्रुतिः कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वमनएवेति अनेनचयादृगितिप्रतिज्ञाताःक्षेत्रधर्माद

महाभूतान्यहंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचपंचचेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥ इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघात
श्चेतनाधृतिः ॥ एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतम् ॥६॥ अमानित्वमदंभित्वमाहिंसाक्षांतिरार्जवम् ॥ आचार्यो
पासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

र्जिताः एतत्क्षेत्रंसविकारंइंद्रियादिविकारसहितंसंक्षेपेणतुभ्यंमयोक्तमितिक्षेत्रोपसंहारः ॥६॥ इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्रात्विविक्ततयाज्ञेयंशुद्धं
क्षेत्रज्ञंविस्तरेणवर्णयिष्यन्तज्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमितिपंचभिः अमानित्वंस्वगुणश्लाघाराहित्यम् अदंभित्वंदंभराहित्यम् अहिंसाप
रपीडावर्जनम् क्षांतिःसहिष्णुत्वम् आर्जवमवक्रता आचार्योपासनंसद्गुरुसेवा शौचंबाह्याभ्यंतरंच तत्रबाह्यंमृज्जलादिनाआभ्यंतरंचरागादि
मलक्षालनम् तथाचस्मृतिः शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरमिति स्थैर्यसन्मार्गंप्रवृत्तस्य

अ०
॥१३॥

॥६९॥

गी० टी०
॥७०॥

तदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ॥ ७ ॥ किंच इन्द्रियार्थेष्विति जन्मादिषु दुःखदोषयोरनु-
दर्शनम् पुनः पुनरालोचनम् दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ किंच असक्तिरिति असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीतित्यागः
अनभिष्वंगः पुत्रादीनां सुखे दुःखे वा अहमेव सुखो दुःखो चेत्यध्यासातिरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥
किंच मयि चेति मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकांतभक्तिः विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरः तद्देशं सेवितुं शीलं य-
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदा-
रगृहादिषु ॥ नित्यंच समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥ विविक्त-
देशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं य-
दतोऽन्यथा ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य तस्य भावस्तत्त्वम् प्राकृतानां जनानां संसदिसभायां अरतिः रत्यभावः ॥ १० ॥ किंच अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानं अध्यात्म-
ज्ञानम् तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचन-
मित्यर्थः एतत् अमानित्वमदंभित्वमित्यादि विंशतिसंख्यात्मकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम् ज्ञानसाधनत्वात् अतोऽन्यथाऽस्माद्विपरीतमा-
नित्वादियदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं वसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति यत्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षं प्राप्नोति किंतत्
अनादिमत् आदिमन्नभवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादित्वे सिद्धेऽपि पुनर्मनुष्यः प्रयोगः छांदसः
यद्वा अनादीति मत्परमिति च पदद्वयं मम विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः तदेवाह न सत् न चासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छ-
ब्देनोच्यते निषेधस्य विषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते इदं तु तदुभयविलक्षणं अविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति स-
र्वस्वत्वं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादि श्रुतिभिर्विरुद्धे तेत्याशंक्य परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्यादि श्रुतिप्रसिद्ध-
ज्ञेयं यत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्स-
र्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

याऽचित्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पंचभिः सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्व-
तः श्रुतिमत् श्रवणेंद्रियैर्युक्तं सल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वतः प्राणिवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वं न तिष्ठतीत्य-
र्थः ॥ १३ ॥ किंच सर्वेन्द्रियेति सर्वेषां च भूरादीनां इंद्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वाणीन्द्रियाणि गुणांश्च
तत्तद्विषयानाभासयतीति वा सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं च तथा च श्रुतिः अपाणिपादो जवनो गृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्ण इत्यादि असक्तं संग-

अ०
॥१३॥

॥७०॥

गी० टी०
॥७१॥

शून्यम् तथाऽपि सर्वविभर्त्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम् तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृचपालकम् ॥१४॥ किंच
बहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिःश्रान्तश्च तदेव सुवर्णमिव कटककुंडलादीनाम् अचरं स्थावरं चरं जंगमं यद्भूतजातं तदेव कारणात्मक
त्वात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद्द्रुपादिहीनत्वात् तदविज्ञेयमिदं तदिति स्पष्टं ज्ञानार्हेन भवति अतएव अविदुषां योजनलक्षांतरितमिव दूरस्थं च स
विकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादंतिके च तन्नित्यं सन्निहितम् तथा च मंत्रः यदेजतितन्नैजतितदूरे तदंतिके तदंतरस्य सर्वस्य
तदुसर्वस्यास्य बाह्यतइति एजतिचलति नैजतिनचलति तत्तत्तु अंतिके इति च्छेदः ॥ १५॥ किंच अविभक्तमिति भूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अ

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥ सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमि
व च स्थितम् ॥ भूतभर्तृचतज्ज्ञेयं ग्रसिष्णुप्रभविष्णु च ॥ १६॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विभक्तं कारणात्मना अभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं च भिन्नमिवावस्थितं च तत्पूर्वोक्तं च ज्ञेयम् भूतानां भर्तृचपोषकं स्थितिकाले प्रलयकाले च ग्रसि
ष्णु ग्रसनशीलम् सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलम् ॥ १६॥ किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषां चंद्रादित्यादीनामपि त
ज्ज्योतिः प्रकाशकं ततो येन सूर्यस्तपतितेजसेद्भः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतेः अतएव तमसोऽज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादि श्रुतिभिः ज्ञानं च तदेव बु

द्विवृत्तावभिच्यक्तं तदेवरूपाद्याकारेण ज्ञेयं च ज्ञानेन गम्यं च अमानित्वमदंभित्वमित्यादिलक्षणेन पूर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानग
म्यं विशिनष्टि सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदिविष्ठितं विशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेण नियंतृतया स्थितम् विष्ठितमिति पाठेऽधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ १७॥
उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिभृत्यंतं तथा ज्ञानं च अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतम् ज्ञेयं
च अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि विष्ठितमित्यंतम् वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संक्षेपेणोक्तम् एतच्च पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्तो विज्ञाय
मद्भावाय ब्रह्मत्वाय उपपद्यते योग्यो भवति ॥ १८॥ तदेवं तत्क्षेत्रं यच्च यादृकेत्येतावत्प्रपंचितम् इदानीं तु यद्विकारियतश्च यत् सच यो यत्प्र

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी
उभावपि ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्वि प्रकृतिं संभवान् ॥ १९॥ ॥ ॥ ॥

भावश्चेत्येतत्पूर्वं प्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृतिमिति पंचभिः तत्र प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वे तयोरपि प्रकृ
त्यंतरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यात् अतस्तावुभावनादी विद्वि अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वाद् अनादिरेव अ
त्र च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनां चानादित्वम् नित्यत्वं च श्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरतिप्रबंधेनोपपादितमिति नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्च देहे
द्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभवान् संभूतान् विद्वि ॥ १९॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१३॥

॥७१॥

गी० टी०
॥७२॥

विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्यकारणेति कार्यशरीरम् कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणितेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अयं भावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथाऽपि कर्तृत्वं नाम क्रियानिवर्तकत्वम् नन्वचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशात् संभवति यथा बन्हे रूध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गमनम् वत्सादृष्टवशात् स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुषसन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं च सुखदुःखसंवेदनम् तच्चेतनधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्यत इति ॥ २० ॥ तथाऽप्यविकारिणो जन्मरहित

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥ कारणं गुणसंगो यस्य सदस्यो निजन्मसु ॥ २१ ॥ उपद्रष्टाऽनुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

स्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत आह पुरुष इति हियस्मात् प्रकृतिस्थः तत्कार्यदेहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितां सुखादीन् भुंक्ते अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः संगः कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥ तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात् पुरुषस्य संसारः न तु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्यदेहे च वर्तमानोऽपि पुरुषः परः भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतवः यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थित्वा द्रष्टा साक्षीत्यर्थः तथाऽनुमंता अनुमोदितेव

सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादि श्रुतेः तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च महंश्चासा वीश्वरश्च स ब्रह्मादीनामधिपतिरिति च परमात्मा अंतर्यामीति चोक्तः श्रुत्या तथा च श्रुतिः एष भूताधिपतिरेकलोकेश्वर एष लोकपाल इत्यादि ॥ २२ ॥ एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति य एवमिति एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमतिलंघ्यवर्त्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं भूतविविक्तात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह ध्यानेनेति द्वाभ्याम् ध्यानेन आत्माकारप्रत्ययवृत्त्या आत्मनि देहे आत्मना मनसा एनमात्मानं केचित्पश्यन्ति अन्येतुसांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्ष

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥ अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपपासते ॥ तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

प्यालोचनेन योगेनाष्टांगेन अपरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वत्रानुषंगः एतेषां च ध्यानादीनां यथा योग्यं क्रममुच्चये सत्यपि तत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥ अतिमंदाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्य इति अन्येतुसांख्ययोगादिमार्गेणैवं भूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुं मजानंतोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वा उपपासते ध्यायन्ति ते च श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः संतो मृत्युं संसारं शनैरतितरंत्येव ॥ २५ ॥

अ०
॥१३॥

॥७२॥

गी०टी०
॥७३॥

तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थपंचमेषुप्रपंचितत्वात् ध्यानस्यचयोगस्यचषष्ठाष्टमयोःप्रपंचितत्वात् ध्यानादेश्वसांख्यविविक्तात्मविषयत्वात्सां
ख्यमेवप्रपंचयन्नाह यावदित्यादियावत्सामाप्ति यावत्किंचित्त्वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते तत्सर्वक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात् अविवेककृतात्तादात्म्या
ध्यासाद्भवतीतिजानीहि ॥२६॥ अविवेककृतंसंसारोद्भवमुक्तातन्निवृत्तयेविविक्तात्मविषयंसम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषु
भूतेषुनिर्विशेषंसद्रूपेणसमंयथाभवत्येवंतिष्ठंतं परमात्मानंयःपश्यति अतएवतेषुविनश्यत्स्वपिअविनश्यंतंयःपश्यतिसएवसम्यक्पश्यति

यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्विभरतर्पभ ॥ २६ ॥ समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतं
रमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति ॥२७॥ समंपश्यन्निहिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरम् ॥ नहिन
स्त्यात्मनात्मानंततोयातिपरांगतिम् ॥ २८ ॥ प्रकृत्यैवचकर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः ॥ यःपश्यतितथात्मानमक
र्तारंसपश्यति ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नान्यः ॥२७॥ कुतइत्यतआह सममिति सर्वत्रभूतमात्रेसमंसम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानंपश्यन् हियस्मात् आत्मनास्वेनैवा
त्मानंनहिनस्ति अविद्ययासञ्चिदानंदरूपमात्मानंतिरस्कृत्यनविनाशयति ततश्चपरांगतिंमोक्षमाप्नोति यस्त्वेवंनपश्यति सहिदेहात्मदर्शी
देहेनसहात्मानंहिनस्ति तथाचश्रुतिः असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति ॥ २८ ॥ ननु
शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनवैषम्येदृश्यमानेकथमात्मनःसमत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैवदेहेन्द्रियाकारेणपरिणतया सर्वशःसर्वैःप्र

कारैःक्रियमाणानिकर्माणियःपश्यति तथाऽत्मानंचाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनःकर्तृत्वं नस्वतः इत्येवंयःपश्यति सएवसम्यक्पश्यति
नान्यइत्यर्थः ॥ २९ ॥ इदानींतुभूतानांप्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनोऽभेदमपश्यन्ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदाभू
तानांस्थावरजंगमानांपृथग्भावंभेदंपृथक्कम् एकस्थंएकस्थामेवेश्वरशक्तिरूपायांप्रकृतौस्थितं प्रलयेअनुपश्यति आलोचयति ततएवचतस्या
एवप्रकृतेःसकाशाद्भूतानांविस्तारंसृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदाप्रकृतितावन्मात्रत्वेनभूतानामप्यभेदंपश्यन्परिपूर्णब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैवभवती
त्यर्थः ॥ ३० ॥ तथापिपरमेश्वरस्यसंसारावस्थायांदेहकर्मसंबंधनिमित्तैःकर्मभिस्तत्फलैश्चसुखदुःखादिभिश्चवैषम्यंदुःपरिहरमितिकुतःसमद

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३० ॥ अनादित्वाग्निगुणत्वात्परमा
त्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपिकौंतेयनकरोतिनलिप्यते ॥ ३१ ॥ यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते ॥ स
र्वत्रावस्थितोदेहेतथाऽत्मानोपलिप्यते ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्शनंतत्राह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमत् तदेवहिष्येति विनाशमेति यच्चगुणवद्वस्तुतस्यगुणनाशेव्ययोभवति अयंतुपरमात्मा अनादि
निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः तस्माच्छरीरेस्थितोऽपिकिंचिन्नकरोति नचकर्मफलैर्लिप्यतइति ॥ ३१ ॥ तत्रदृष्टांतमाह यथेति य
थासर्वत्रपंकादिष्वपिस्थितमाकाशंसौक्ष्म्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रउत्तमेऽधमेवादेहेअवस्थितोऽप्यात्मानोपलिप्यते
दैहिकैर्गुणदोषैर्नयुज्यतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥७३॥

॥७३॥

गी० टी०
॥७४॥

असंगत्वाह्येपोनास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तम् प्रकाशकत्वाच्चप्रकाशयधर्मैर्नयुज्यतइतिरविदृष्टान्तेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥३३॥ अध्यायार्थमु
पसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति एवमुक्तप्रकारेणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरंभेदंविद्विक्तज्ञानलक्षणेनचक्षुषायेविदुः तथाचेयमुक्ताभूतानांप्रकृतिस्तस्याः
सकाशान्मोक्षंमोक्षोपायंध्यानादिकंचयेविदुः तेपरंपदंयांति ॥३४॥ विविक्तौयेनतत्त्वेनमिश्रौप्रकृतिपुरुषौ ॥ तंवंदेपरमानंदंनंदनंनंदनमीश्वर
म् ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ पुंप्रकृत्योःस्वतंत्रत्वंवारयन्गुणसंगतः ॥ प्राहसंसारवैचित्र्यंविस्तरेणचतुर्दशे ॥१॥

यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः ॥ क्षेत्रक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ॥३३॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञा
नचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग
शास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेप्रकृतिपुरुषनिर्देशयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयःप्र
वक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वामुनयःसर्वेपरांसिद्धिमितोगताः ॥ १ ॥ ॥ ॥

यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्विभरतर्षभेत्युक्तम् सचक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोनिरीश्वरसांख्यानामिवनस्वा
तंत्र्येणकिंत्वीश्वरेच्छयैवेतिकथनपूर्वकं कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मस्वित्यनेनोक्तंसत्त्वादिगुणकृतंसंसारवैचित्र्यंप्रपंचयिष्यन्एवंभूतं
वक्ष्यमाणमर्थस्तौति श्रीभगवानुवाच परंभूयइतिद्वाभ्याम् परंपरमार्थनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमुपदेशं भूयोऽपितुभ्यंप्रकर्षेणवक्ष्यामिकथं
भूतम् ज्ञानानांतपःकर्मादिविषयाणांमध्येउत्तमम् मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह यज्ज्ञात्वाप्राप्यमुनयोमननशीलाःसर्वेइतोदेहबंधनात्परांसि

द्धिगताःप्राप्ताः ॥१॥ किंच इदमिति इदंवक्ष्यमाणंज्ञानमुपाश्रित्यइदंज्ञानसाधनमनुष्ठायममसाधर्म्यमद्रूपत्वंप्राप्ताःसंतःसर्गेऽपिब्रह्मादिषू
त्पद्यमानेष्वपिनोत्पद्यंते तथाप्रलयेनव्यथंति प्रलयेदुःखानिनानुभवन्ति पुनर्नावर्त्ततइत्यर्थः ॥२॥ तदेवंप्रशंसयाश्रोतारमभिमुखीकृत्यप
रमेश्वराधीनयोःप्रकृतिपुरुषयोःसर्वभूतोत्पत्तिप्रतिहेतुत्वम् नतुस्वतंत्रयोरितिमीमंविद्विक्तमर्थकथयति ममेति देशतःकालतश्चानवच्छिन्नत्वा
न्महत्त्वंहणत्वाच्चस्वकार्याणांवृद्धिहेतुत्वात्ब्रह्मप्रकृतिरित्यर्थः तन्महत्ब्रह्ममपरमेश्वरस्ययोनिः गर्भाधानस्थानं तस्मिन्नहंगर्भजगद्विस्ता

इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिच ॥ २ ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्ग
र्भेदधाम्यहम् ॥ संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषुकौंतेयमूर्तयःसंभवंतियाः ॥ तासांब्रह्मम
हद्योनिरहंबीजप्रदःपिता ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रहेतुंचिदाभासंदधामि निक्षिपामि प्रलयेमयिलीनंसंतमविद्याकामकर्मानुशयवतंक्षेत्रज्ञसृष्टिसमयेभोग्येनक्षेत्रेणसंयोजयामीत्यर्थः ततो
गर्भाधानात्सर्वभूतानांब्रह्मादीनांसंभवउत्पत्तिर्भवति ॥३॥ नकेवलंसृष्ट्युपक्रमएवमदधिष्ठिताभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यामयंभूतोत्पत्तिप्रकारः अ
पितुसर्वदेवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासुयोनिषुमनुष्यादियोनिषुयामूर्तयःस्थावरजंगमात्मिकाउत्पद्यंते तासामूर्तीनामहद्ब्रह्मप्रकृतिः यो
निर्मातृस्थानीया अहंचबीजप्रदः गर्भाधानादिकर्त्तापिता ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१४॥

॥७४॥

गी० टी०
॥७५॥

तदेवंपरमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपंचयति सत्त्वमित्यादिचतुर्दशभिः सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः प्रकृतितः संभव उद्भवो येषां ते तथोक्ताः गुणसाम्यं प्रकृतिः तस्याः सकाशात् पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः संतः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव संतं निबध्नाति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बंधकप्रकारं चाह तत्रेति तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् स्फटिकवत् भास्वरम् अनामयं च निरुपद्रवं शांतं

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नाति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं विद्वितृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

मित्यर्थः अतः शांतत्वात् स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन बध्नाति प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण ज्ञानेन यः संगस्तेन बध्नाति हे अनघ निःपाप अहं सुखी ज्ञानी चेति मनो धर्मास्तदभिमानि निक्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ रजसोलक्षणं बंधकत्वं चाह रजो रागेति रजः संज्ञकं गुणं रागात्मकमनुरंजनरूपं विद्वि अतएव तृष्णासंगसमुद्भवम् तृष्णा अप्राप्तेरर्थेऽभिलाषः संगः प्राप्तेरर्थे प्रीतिः विशेषेणासक्तिः तयोस्तृष्णासंगयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजः देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेनासक्त्या नितरां बध्नाति तृष्णासंगाभ्यां हि कर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥

तमसोलक्षणं बंधकत्वं चाह तमस्त्विति तमस्तु अज्ञानाज्जातम् आवरणशक्तिप्रधानात् प्रकृत्यंशाद्भूतं विद्वीत्यर्थः अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रांतिजनकम् अतएव प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो देहिनं निबध्नाति तत्र प्रमादो न बधानम् आलस्यमनुद्यमः निद्रा चित्तस्यावसादः लयः ॥ ८ ॥ सत्त्वादीनामेवं स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह सत्त्वमिति सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति सुखदुःखशोकादिकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः एवं सुखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव संयोजयति तमस्तु महत्संगेनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे संजयति महद्भिरुपदिश्यमानस्यार्थस्यानवधानेन योजयति उत अपि आलस्यादावपि संयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्र हेतुमाह रज इति रजस्तमश्चे

तमस्त्वज्ञानजं विद्विमोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

तिगुणद्वयमभिभूयति रस्कृत्य सत्त्वं भवति अदृष्टवशाद्भवति ततः स्वकार्ये सुखे ज्ञानादौ संयोजयतीत्यर्थः एवंपि सत्त्वं तमश्च गुणद्वयमभिभूयोद्भवति ततः स्वकार्ये तृष्णाकर्मदौ संयोजयति एवंतमोऽपि सत्त्वं रजश्चाभिभूयोद्भवति ततश्च स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीं सत्त्वादीनां वृद्धानां लिङ्गान्याह त्रिभिः सर्वद्वारेष्विति अस्मिन् आत्मनो भोगाय तने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादि ज्ञानात्मकः प्रकाश उत्पद्यते तदा अनेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं विद्यात् जानीयात् उत शब्दात् सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

अ०
॥११॥

॥७५॥

गी० टी०
॥७६॥

किंच लोभइति लोभः धनागमेबहुधाजायमानेपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः प्रवृत्तिः नित्यं कुर्वद्रूपता कर्मणामारंभः गृहादिषु कर्मोद्यमः इदं कृत्वा इदं करिष्यामीत्यादिसंकल्पविकल्पानुपरमः अशमः स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुष्वितस्ततो जिघृक्षा रजसि प्रवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते एतैर्लिङ्गैरजोगुणस्य वृद्धिर्विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ किंच अप्रकाशइति अप्रकाशो विवेकभ्रंशः अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम् मोहो मिथ्याऽभिनिवेशः तमसि प्रवृद्धे एतानि लिङ्गानि चिन्हानि जायन्ते एतैः तमसो वृद्धिर्जायनीयात् ॥ १३ ॥ मरणसमय एव लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥ अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तम विदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयंगत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजसस्तु फलंदुःखमज्ञानंतमसः फलम् ॥ १६ ॥ ॥

द्वानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह यदेति द्वाभ्याम् सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विंदति उपासत इत्युत्तमविदः तेषां ये अमलाः प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषाः तान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ किंच रजसीति रजसि प्रवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्यादिषु जायते ॥ १५ ॥ इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मण इति सुकृतस्य सात्त्विककर्मणः सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः रजस इति

राजसस्य कर्मण इत्यर्थः कर्मफलकथनस्य प्राकृतत्वात् तस्य दुःखं फलमाहुः तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतसंगरहितमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति ॥ १६ ॥ तत्रैव हेतुमाह सत्त्वादिति सत्त्वाज्ज्ञानं संजायते अतः सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो जायते तस्य च दुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति ततस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानप्रापकं फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इदानीं सत्त्वादिवृत्तिशीलानां फलमाह ऊर्ध्वमिति सत्त्वस्थाः सत्त्वप्रवृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वगच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान् मनुष्यगंधर्वपितृदेवादिलोकान्सत्यलोकपर्यंतान् प्राप्नुवं सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतो ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वगच्छन्ति सत्त्वस्थामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥ नान्यंगुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोधि गच्छति ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तीत्यर्थः राजसास्तु तृष्णाद्याकुलामध्ये तिष्ठन्ति मनुष्यलोके एवोत्पद्यन्ते जघन्यो निरुष्टस्तमोगुणः तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिस्तत्र स्थिताः अधोगच्छन्ति तमो वृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरयेषु त्यज्यन्ते ॥ १८ ॥ तदेवं प्रकृतिगुणसंगतं संसारं संप्रपंचमुक्त्वा इदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति नान्यमिति यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपितु गुणा एव कर्माणि कुर्वतीति पश्यति गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वं अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१४॥

॥७६॥

गी० टी०
॥७७॥

ततश्च गुणरुतसर्वानर्थनिवृत्त्याकृतार्थो भवतीत्याह गुणानिति देहाकारः समुद्रवः परिणामो येषां ते देहसमुद्रवाः तानेतां स्त्रीनपि गुणानतीत्य
अतिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्मुक्तः सन् अमृतमश्नुते ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्ष
णमाचारं च गुणात्ययोपायं च सम्यक् बुभुत्सुर्जुन उवाच कैलिंगैरिति हे प्रभो कैलिंगैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिह्नैर्गुणातीतो देही भवतीति लक्षण
प्रश्नः कः आचारो यस्येति किमाचारः कथं वर्तत इत्यर्थः कथंच केनोपायेनैतां स्त्रीनपि गुणानतीत्य वर्तते तत्कथयेति ॥ २१ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्रवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो मृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कै
लिंगैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथंचैतां स्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥ ॥ ॥

भाषेत्यादिना द्वितीयाध्यायेष्टमपि दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच प्रकाशं
चेत्यादिषुभिः तत्र एकेन लक्षणमाह प्रकाशं चेति प्रकाशं च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तसत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यम् मोहं च तमसः का
र्यम् उपलक्षणमेतत् सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथा यथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्नानि संति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि निवृत्तानि च संति सुखबुद्ध्या
नकांक्षति गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्ता परसंवेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनवदिति त्रिभिः उदासीनवत्साक्षितया
आसीनः स्थितः सन् गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्योनविचाल्यते स्वरूपान्नप्रचाल्यते अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्तते एतैर्मम संबंध एव ना
स्तीति विवेकज्ञानेन यः तूष्णीमवतिष्ठति परस्मैपदमार्षम् नैंगते न चलति ॥ २३ ॥ अपि च समेति समे सुखदुःखेयस्य यतः स्वस्थः स्वरूप ए
व स्थितः अतएव समानिलोष्ठाश्मकांचनानियस्य तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरोधीमान् तुल्ये निंदा च आत्मस्तुतिश्च यस्य ॥ २४ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणा वर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नैंगते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः स्वस्थः स
मलोष्ठाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारि
पक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्सम
तीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपि च मानापमानयोरिति माने अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्वान्दृष्टादृष्टार्थानारंभानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य एवंभूता
चारयुक्तो गुणातीत उच्यते ॥ २५ ॥ कथंचैतान् गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मां चेति च शब्दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरं श्रीनारा
यणमव्यभिचारेण एकांतभक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान्समतीत्य सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति ॥ २६ ॥

अ०
॥१४॥

॥७७॥

गी० टी०
॥७८॥

तत्रहेतुमाह ब्रह्मणोहीति हियस्माद्ब्रह्मणोऽहंप्रतिष्ठाप्रतिमाधनीभूतंब्रह्मैवाहम् यथाधनीभूतःप्रकाशएवसूर्यमंडलंतद्वदेवेत्यर्थः तथाऽव्य-
यस्यनित्यस्यअमृतस्यमोक्षस्यच नित्यमुक्तत्वात् तथातत्साधनस्यशाश्वतस्यचधर्मस्यशुद्धसत्वात्मकत्वात् तथाएकांतिकस्यअखंडितस्यसु-
खस्यचप्रतिष्ठाऽहम् परमानंदैकरूपत्वात् अतोमत्सेविनोमद्भावस्यावश्यंभाविताद्युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभूयायकल्पतइति ॥२७॥ कृष्णाधीन-
गुणासंगप्रसंजितभवांबुधिम् ॥ सुखंतरतितद्रक्तइत्यभाणिचतुर्दशे ॥१॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ वैराग्येणविनाज्ञा-
नंचभक्तिरतःस्फुटम् ॥ वैराग्योपस्कृतंज्ञानमीशःपंचदशोदिशत् ॥१॥ पूर्वाद्ध्यायांतेमांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतइत्यादिनापरमे-
ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्यच ॥ शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच ॥२७॥ इतिश्रीमद्भगव-
गुणत्रयविभागयोगोनामचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्रादुरव्य-
यम् ॥ छंदांसियस्यपर्णानिदयस्तंवेदसवेदवित् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्वरमेकांतभक्त्याभजतस्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनब्रह्मभावोभवतीत्युक्तम् नचैकांतभक्तिज्ञानिंचाविरक्तस्यसंभवतीतिवैराग्यपूर्वकंज्ञानमुपदेष्टुका-
मः प्रथमंतावत्सार्द्धश्लोकाभ्यांसंसारस्वरूपंवृक्षरूपकालंकारेणवर्णयन् श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वउत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः
पुरुषोत्तमोमूलंयस्यतम् अधइतिततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयोहिरण्यगर्भादियोगृह्यन्ते तेतेशाखाइवशाखायस्यतम् विनश्वरत्वेनश्वःश्वःप्र-
भातपर्यंतमपिस्थास्यतीतिविश्वासानर्हत्वादश्वत्थंप्राहुः प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययंप्राहुः ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाखएषोऽश्वत्थः सनातनइ-

त्याद्याःश्रुतयः छंदांसिवेदाःयस्यपर्णानि धर्माधर्मप्रतिपादनद्वारेणछायास्थानीयैःकर्मफलैःसंसारवृक्षस्यसर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात्प-
र्णस्थानीयावेदाः यस्तमेवंभूतमश्वत्थंवेद सएववेदार्थवित् संसारस्यमूलमीश्वरःश्रीनारायणः ब्रह्मादयस्तदंशाःशाखास्थानीयाः सचसं-
सारवृक्षोविनश्वरःप्रवाहरूपेणनित्यश्च वेदोक्तैःकर्मभिःसेव्यतामापादितश्चेत्येतावानिहवेदार्थः अतएवविद्वान्वेदविदितिस्तूयते ॥१॥ किंच
अधश्चेति हिरण्यगर्भादयःकार्योपाधयोजीवाःशाखास्थानीयत्वेनोक्ताः तेषुचयेदुष्कृतिनस्तेअधःपश्वादियोनिषुप्रसृताः विस्तारंगताः सु-
कृतिनःऊर्ध्वदेवादियोनिषुप्रसृतास्तस्यसंसारवृक्षस्यशाखाः किंच गुणैःसत्त्वादिवृत्तिभिःजलसेचनैरिवयथायथंप्रवृद्धाःवृद्धिंप्राप्ताः किंच वि-

अधश्चोर्ध्वंप्रसृतास्तस्यशाखागुणप्रवृद्धाविषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानिकर्मानुबन्धीनिमनुष्यलोके ॥
॥ २ ॥ नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ॥३॥

पयाःरूपादयःप्रवालाःपल्लवस्थानीयाःयासांताः प्रशाखास्थानीयाभिःइंद्रियवृत्तिभिःसंयुक्तत्वात् किंचअधश्चशब्दादूर्ध्वचमूलानिअ-
नुसंततानिविरूढानि मुख्यमूलंईश्वरएकएव इमानित्ववांतरमूलानितत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषांकार्यमाह मनुष्यलोकेकर्मानुबन्धीनि
कर्मानुबन्धः अनंतरंभावीयेपांतानि ऊर्ध्वाधोलोकेषुयदुपभुक्तंतत्तद्भोगवासनादिभिर्हिकर्मक्षयेणमनुष्यलोकंप्राप्तानांतत्तदनुरूपेषुकर्मसुप्र-
वृत्तिर्भवति एतस्मिन्नेवहिकर्माधिकारोनान्येषुलोकेषु ततोमनुष्यलोकेइत्युक्तम् ॥२॥ किंच नरूपमस्येति इहसंसारेस्थितैः प्राणिभिःअस्य

अ०
॥१५॥

॥७८॥

गी० टी०
॥७९॥

संसारवृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते न चांतः अवसानम् अपर्यंतत्वात् न चादिअनादित्वात् न च संप्रतिष्ठास्थितिः कथं
तिष्ठतीति न चोपलभ्यते यस्मादेवं भूतत्वादयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः अनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्वा तत्त्वज्ञानेयतेत्याह अथ
तथमेवमिति सार्द्धेन एनमथ त्वं सुविहृष्टमूलमत्यंतं बद्धमूलं संतम् असंगः संगराहित्यं अहंममतात्यागस्तेन दृढेन शस्त्रेण सम्यग्विचारवता
छित्वा पृथक्कृत्य ॥३॥ ततस्तस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यं अन्वेष्टव्यम् कीदृशम् यस्मिन् गताः यत्पदं प्राप्ताः संतो भूयो
न निवर्त्तन्ति न आवर्त्तन्ति इत्यर्थः अन्वेषणप्रकारमाह यतः एषा पुराणी चिरंतनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतान निवर्त्तन्ति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥
निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं
तत् ॥ ५ ॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्त्तते तद्दाम परमं मम ॥ ६ ॥

जामीत्येवमेकांतभक्त्याऽन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तत्प्राप्तौ साधनांतराणि दर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ
येभ्यस्ते जितः पुत्रादिसंगरूपो दोषो यैः अध्यात्मे आत्मज्ञानेनित्याः परिनिष्ठिताः विशेषेण निवृत्तः कामो येभ्यस्ते सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुः
खसंज्ञानिशीतोष्णादीनि द्वंद्वानितैर्विमुक्ताः अतएवामूढाः निवृत्ता विद्याः संतस्तदव्ययं पदं वैष्णवं गच्छन्ति ॥ ५ ॥ तदेव गंतव्यं पदं विशिनष्टि
नतदिति यत्पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति यत्प्राप्य न निवर्त्तते योगिनः तद्दाम स्वरूपं परमं मम सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोष

प्रसंगो निरस्तः ॥ ६ ॥ ननु च त्वदीयं धाम प्राप्ताः संतो यदि न निवर्त्तन्ते तर्हि सति संपद्यन् विदुः सति संपद्यामह इत्यादि श्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये त्व
त्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशंक्य संसारिणं दर्शयति ममेति पंचभिः ममैवांशो योऽयमविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्व
दा संसारित्वेन प्रसिद्धः असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनःषष्ठ्येषां तानींद्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति
एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थम् अयं भावः सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि मदं शत्वा तत्सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि लयादस्त्येव मत्प्राप्तिः त
थाऽप्यविद्यया वृत्तस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयि लयोननुशुद्धे तदुक्तम् अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना अतश्च पुनः संसाराय निर्ग

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति य
च्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानि वा शयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुःस्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

छन्नविद्वान्प्रकृतौ स्थितानि स्वोपाधिभूतानींद्रियाण्यकर्षति विदुषां तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ॥ ७ ॥ तान्याकृष्य किं करोतीत्यत्राह शरीर
मिति यदा शरीरांतरं कर्मवशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्माच्छरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरांतरं सम्य
ग्याति शरीरे सत्ये वैन्द्रियग्रहणे दृष्टांतः आशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानं शान् गृहीत्वा यथा वायुर्गच्छति त
द्वत् ॥ ८ ॥ तान्ये वैन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनि बाह्येन्द्रियाणि मनश्चांतःकरणमधिष्ठाय श्रित्यशब्दा

अ०
॥७९॥

॥७९॥

गी० टी०
॥८०॥

निषयानयंजीवउपभुंके ॥९॥ ननुचकार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानं सर्वेपि किंनपश्यंतितत्राह उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं देहादे
हांतरंगच्छंतं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयानभुंजानं वा गुणान्वितमिन्द्रियादियुक्तं जीवं विमूढानानुपश्यंति नालोकयंति ज्ञानमेव चक्षुर्येषां
तेविवेकिनः पश्यंति ॥१०॥ दुर्ज्ञेयश्चायं यतो विवेकिष्वपि केचिदेव पश्यंतिकेचिन्नपश्यंतीत्याह यतंतइति यतंतः स्थानादिभिः प्रयतमाना योगि
नः केचिदेनमात्मानं आत्मनि देहेऽवस्थितं विविकं पश्यंति शास्त्राभ्यासादिभिः प्रयत्नं कुर्वाणा अपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अतए

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥ यतंतो योगिनश्चैनं प
श्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलम् ॥
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्विमामकम् ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चोषधीः स
र्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाचेतसो मंदमतयः एनं पश्यंति ॥ ११ ॥ तदेवं तद्भासयते सूर्य इत्यनेन पारमेश्वरं धामोक्तम् तत्प्राप्तानां चापुनरावृत्तिरुक्ता तत्र च संसारि
णोऽभावमाशंक्य संसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितम् इदानीं तदेव पारमेश्वरं रूपं अनंतशक्तित्वेन निरूपयति यदेत्यादिचतुर्भिः आदि
त्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाशयति तत्सर्वं तेजो मदीयमेव जानीहि ॥१२॥ किंच गामाविश्येति गां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठा
य अहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि अहमेव रसमयः सोमो भूत्वा ब्रीह्याद्यौषधीः संवर्धयामि ॥ १३ ॥ ॥ ॥

किंच अहमिति वैश्वानरो जाठरो भूत्वा प्राणिनां देहस्यांतः प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां सहितः प्राणिनां भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं
चेति चतुर्विधमन्नं पचामि तत्र यदंतैरवखंड्यावखंड्यं भक्ष्यतेऽपूपादितद्भक्ष्यम् यत्तु केवलं जिह्वया विलोडयन्निगीर्यते पायसादितद्भोज्यम् य
त्तु जिह्वया निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते यद्द्रवीभूतं गुडादितलेह्यम् यत्तु दंष्ट्रादिभिः रसं निष्पीडय सारांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यत इक्षुदंडादितच्चो
प्यमिति भेदः ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्येति सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदिसम्यगंतर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहम् अतश्च मत्त एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वा
नुभूतार्थविषयस्मृतिर्भवति ज्ञानं विषयेंद्रियसंयोगजं भवति अपोहनं च तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तदेवतादिरूपेणाहमेव वेद्यः वेदां

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदिस
न्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके
क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ ॥ ॥

तत्तत् प्रदाय प्रवर्त्तकश्च ज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥ इदानीं तद्वामपरमं ममेति यदुक्तं तत्स्वकीयं सर्वोत्तमत्वं दर्शयति
द्वाविमाविति त्रिभिः क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतानि शरीरा
णि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः कूटः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थः चेतनो भोक्ता
स तु अक्षरः पुरुष इत्युच्यते विवेकिभिः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१५॥

॥८०॥

गी० टी०
॥८१॥

यदर्थमेतौलक्षितौतमाह उत्तमइति एताभ्यांक्षराक्षराभ्यामन्योविलक्षणस्तुत्तमः पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमश्चासावात्मेतिचोदाहृतः उक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षणः परमत्वेनाक्षरात्चेतनात्भोक्तुः विलक्षणइत्यर्थः परमात्मत्वमेवदर्शयति योलोकत्रयमिति यईश्वरः ईशानशीलः अव्ययश्चनिर्विकारएवसन् योलोकत्रयंकृत्स्नमाविश्यविभर्त्ति पालयति ॥ १७ ॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वं आत्मनीनामनिर्वचने नदर्शयति यस्मादिति यस्मात्क्षरंजडवर्गमतिक्रान्तोऽहम् नित्यमुक्तत्वात् अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्चनियंतृत्वात् अतोलोकेवेदेचपुरुषोत्तमः

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमम् ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभावेनभारत ॥ १९ ॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ एतद्बुध्वाबुद्धिमान्त्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥ २० ॥

प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि तथाचश्रुतिः सवाअयमात्मा सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदंप्रशास्तीत्यादि ॥ १८ ॥ एवंभूतेश्वरस्यज्ञातुः फलमाह योमामिति एवमुक्तप्रकारेणासंमूढोनिश्चितमतिः सन् योमांपुरुषोत्तमंजानाति सः सर्वभावेनसर्वप्रकारेणमामेवभजति ततः सर्ववित्सर्वज्ञोभवति ॥ १९ ॥ अथायार्थमुपसंहरति इतीति इत्यनेनप्रकारेणगुह्यतमं अतिरहस्यंसंपूर्णंशास्त्रमेवमयोक्तम् नपुनर्विशतिश्लोकमध्यायमात्रम् हेअनघ व्यसनशून्य अतएतन्मदुक्तंशास्त्रंबुध्वाबुद्धिमान्सम्यक्जानीस्यात् कृतकृत्यश्चस्याद्योऽपि कोऽपिहेभारत

त्वंकृतकृत्योऽसीति किंवक्तव्यमितिभावः ॥ २० ॥ संसारशाखिनंछित्वास्पष्टंपंचदशोप्रभुः ॥ पुरुषोत्तमयोगारख्येपरंपदमुपादिशत् ॥ १ ॥ इतिसुबोधिन्यांटीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ आसुरींसंपदंत्यक्तादैवीमेवाश्रितानराः ॥ मुच्यंतइतिनिर्णेतुंतद्विवेकोऽथषोडशो ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायांते एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतेत्युक्तम् तत्रकएतत्तत्त्वंबुद्ध्यतेकोवानबुद्ध्यतइत्यपेक्षायांतत्त्वज्ञानेधिकारिणोऽनधिकारिणश्चविवेकार्थेषोडशाऽध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेधिकारिजिज्ञासाभवति तदुक्तंभट्टैः भारोयोयेनवोढव्यः सप्रागात्तोलितोयदा ॥ तदाकस्तस्यवोढेति शक्यंकर्तुंनिरूपणमिति तत्राधिकारिविशेषेणभूतादैवींसंपदमाह श्रीभगवानुवाच अभयमितित्रिभिः अभयंभयाभावः चित्तस्यसंशुद्धिः सुप्र

इतिश्रीम०पुरुषोत्तमयोगोनामपंचदशोऽध्यायः १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानंदमश्नयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् ॥ दयाभूतेष्वलोलुप्त्वंमार्दवंहीरचापलम् ॥ २ ॥

सन्नता ज्ञानयोगेआत्मज्ञानोपायेव्यवस्थितिः परिनिष्ठा दानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितंसंविभागः दमोबाह्येन्द्रियसंयमः यज्ञोयथाऽधिकारं दर्शपूर्णमासादिः स्वाध्यायोब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञः तपउत्तराध्यायेवक्ष्यमाणंशारीरादि आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥ किंच अहिंसेति अहिंसापरपोडावर्जनम् सत्यंयथार्थभाषणं अक्रोधः ताडितस्यापिचित्तेक्षोभानुत्पत्तिः त्यागः औदार्यम् शांतिश्चित्तोपरतिः पैशुनंपरोक्षेपरदोषप्रकाशनम् तद्वर्जनमपैशुनम् भूतेषुदीनेषुदया अलोलुप्त्वं अलोलुप्त्वं वर्णलोपआर्षः मार्दवंमृदुत्वमक्रूरता हीः अकार्यप्रवृत्तौलोकल

अ०
॥१५॥

॥८१॥

गी० टी०
॥८२॥

ज्जा अचापलंव्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥२॥ किंच तेजइति तेजःप्रागल्भ्यं क्षमापरिभवादिपूत्यमानेषु क्रोधप्रतिबंधः धृतिः दुःखादिभिरवसीद
तश्चित्तस्थिरीकरणम् शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहो जिघांसा राहित्यं अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता एता
न्यभयादीनि प्रद्विंशतिः दैवी संपदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यांसा त्विर्की संपदमभिलक्ष्य तदाभिमुखेन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो भवन्ती
त्यर्थः ॥३॥ आसुरी संपदमाह दंभइति दंभो धर्मध्वजित्वम् दर्पो धनविद्यादिनिमित्तचित्तस्योत्सेकः अभिमानो व्याख्यातः क्रोधः प्रसिद्धः पारु

तेजःक्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रो
धः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरीमता ॥ मा
शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आ
सुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

प्यनिष्ठुरत्वम् अज्ञानमविवेकः आसुरीमित्युपलक्षणम् असुराणां राक्षसानां च या संपत् तामासुरीमभिलक्ष्य जातस्यैतानि दंभादीनि भवन्ती
त्यर्थः ॥ ४ ॥ एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवी संपदिति दैवीया संपत्तया युक्तो मयोक्त तत्त्वज्ञानेऽधिकारी आसुर्या संपदा युक्तस्तु नित्यं संसा
रीत्यर्थः एतत् श्रुत्वा किमहमत्राधिकारी न वेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव माशुचः शोकं मा कार्षीः यतस्त्वं दैवी संपदमभि
जातोऽसि ॥५॥ सर्वात्मनावर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरी संपदं प्रपंचयितुमाह द्वाविति द्वौ द्विः प्रकारौ भूतानां सर्गौ मेमद्वचनात् शृणु असुरराक्ष

सप्रकृत्योरेकीकरणेन द्वावित्युक्तम् अतो राक्षसीमासुरींचैव प्रकृतिमोहिनीं श्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविद्येनाविरोधः स्पष्टम
न्यत् ॥६॥ आसुरीं विस्तरतो निरूपयति प्रवृत्तिंचेत्यादि द्वादशभिः धर्मे प्रवृत्ति अधर्मान्निवृत्तिंच आसुरस्वभावाजनानजानन्ति अतः शौच
माचारः सत्यं तेषु नास्ति ॥ ७ ॥ ननु वेदोक्तयोः धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिंच कथं न विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरनंगीकारे जगतः सुखदुःखादिव्य
वस्था स्यात् कथं शौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञां अतिवर्त्तेरन् ईश्वरानंगीकारे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादत आह असत्यमिति नास्ति सत्यं वे
दपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यत इत्यर्थः तदुक्तम् त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभंडानि शाचरा इत्यादि अ

प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच जनानविदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदा
हुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवं
त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतो हिताः ॥ ९ ॥

तएव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुर्यस्य तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः अतएव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्य ता
दृशं जगदाहुः तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिवदंतीत्याह अपरस्परसंभूतम् अपरश्च परश्चेत्यपरस्परं अपरस्परतः अन्योन्यतः स्त्रीपुरुषमिथु
नात् संभूतं जगत् किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत् किंचित् किंतु कामहेतुकम् स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहुरित्यर्थः ॥८॥
किंच एतामिति एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलिनचिन्ताः संतोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अतएव उग्रं हिंस्रं क

अ०
॥१६॥

॥८२॥

गी० टी०
॥८३॥

मेयेषांतेऽहितावैरिणोभूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपिच काममिति दुष्पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभिर्गु-
काः संतः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते कथम् असद्ग्राहान् गृहीत्वाऽनेन मंत्रेणैतां देवतामाराध्य महाविधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहान्मा-
हमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानियेषांते ॥ १० ॥ किंच चिंतामिति प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्ताम् अपरिमे-
यां परिमातुमशक्यां चिंतामाश्रिताः नित्यचिंतापरायणा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषांते एतावदितिकामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो ना-

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तन्ते शुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिंतामपरिमेयां च प्र-
लयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥
ईहंते कामभोगार्थं मन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥ इदमद्यमया लब्धमिमं प्राप्स्येमनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भवि-
ष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

न्यदस्तीति कृतनिश्चयाः अर्थसंचयानीहंते इत्युत्तरेणान्वयः तथाच बार्हस्पत्यं सूत्रम् काम एवैकः पुरुषार्थ इति चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुष इति
॥ ११ ॥ अतएव आशेति आशा एव पाशास्तेषां शतानि तैर्बद्धाः इतस्तत आकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परमायनमाश्रयो येषांते कामभोगार्थं
मन्यायेन चौर्यादिनाऽर्थानां संचयान् राशीनीहंते इच्छन्ति ॥ १२ ॥ तेषां मनोराज्यं कथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिः प्राप्स्ये प्राप्स्यामि
मनोरथं मनसः प्रियम् शेषं स्पष्टम् एषां त्रयाणां शेषाणां इत्यज्ञानविमोहिताः संतो नरके पतन्तीति चतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥

किंच असाविति सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥ किंच अढ्य इति आढ्यो धनादिसंपन्नः अभिजनवान् कुलीनः यक्ष्ये यागाद्यनुष्ठानेना-
पि दीक्षितांतरेभ्यः सकाशान्महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामि दास्यामि स्तावकेभ्यः मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिताः मिथ्याभिनिवेशं
प्रापिताः ॥ १५ ॥ एवं भूताः यत्प्राप्नुवन्ति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन विभ्रंताः विक्षिप्ताः तेनैव मोहमयेन
जालेन समावृताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यंत्रिताः एवमभोगेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः संतो अद्य चोक्तमलेन रके पतन्ति ॥ १६ ॥ यक्ष्य-

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचित्तविभ्रंता मोहजाल-
समावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेशु च ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजं-
ते नाम यज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

इति च यस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दंभाहंकारादि प्रधान एव न तु सात्विक इत्यभिनयेनाह आत्मसंभाविता इति द्वाभ्याम् आत्मनैव संभावि-
ताः पूज्यतां नीताः न तु साधुभिः कैश्चित् अतएव स्तब्धा अनद्याः धनेन योमानः मदश्च ताभ्यामन्विताः संतः तेनाममात्रेण ये यज्ञाः तेनामय-
ज्ञाः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिना नाममात्रसिद्धये यज्ञास्तैर्यजन्ते कथम् दंभेन न तु श्रद्धया अविधिपूर्वकं च यथा भवति तथा ॥ १७ ॥

अ०
॥ १६ ॥

॥ ८३ ॥

गी० टी०
॥८४॥

अविधिपूर्वकत्वमेवप्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादिसंश्रिताः संतः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषंतो यजंते
दंभयज्ञेषु श्रद्धाया अभावात् आत्मनो वृथैव पीडा भवति तथापश्वादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यत इति प्रद्विषंत इ
त्युक्तम् अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः ॥१८॥ तेषां कदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह तानिति द्वाभ्याम् तानहं
मां द्विषतः क्रूरान्संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेव अतिक्रूरानुव्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतं क्षिपामि तेषां पापकर्मणां तादृ

अहंकारं वलंदर्पकामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसा
रेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥ आसुरीं योनिमापन्नामूढा जन्मनि जन्मनि ॥
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥२०॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामक्रोधस्तथालोभ
स्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥२१॥

शंफलं ददामीत्यर्थः ॥१९॥ किंच आसुरीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंकाकुतस्तेषाम् मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्यप्राप्यततोऽप्य
धमाम् कृमिकीटादयो निगतिं च यांतीत्युक्तम् शेषं स्पष्टम् ॥२०॥ उक्तानामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमि
त्याह त्रिविधमिति कामः क्रोधः लोभ इदं त्रिविधं नरकस्य द्वारम् अतएवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्रयं सर्वात्मना त्यजेत् ॥२१॥

त्यागे च विशिष्टफलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्मुक्तो नरः आत्मनः श्रेयःसाधनं तपो योगादिकर्माचरति त
तश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥२२॥ कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह य इति शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारतो यथेच्छं
वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न च सुखं न च उपशमं न च परांगतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥२३॥ फलितमाह तस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यमित्य
स्यां व्यवस्थायां तव शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणम् अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाऽधिकारं कर्म कर्तुं

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिम् ॥२२॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृ
ज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिम् ॥२३॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुं मिहार्हसि ॥२४॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा
दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ अर्जुन उवाच ॥ येशास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्ध
याऽन्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण स त्वमाहोरजस्तमः ॥१॥

महर्हसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसम्यक्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः ॥२४॥ देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेन षोडशे ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्विकस्येति द
र्शितम् ॥१॥ इति सुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धामुख्या तु सात्विकी ॥ इति सप्त
दशे गौणश्रद्धां भेदस्त्रिधोच्यते ॥१॥ पूर्वाध्यायां तेयः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य

अ०
॥१६॥

॥८४॥

गी०टी०
॥८५॥

कामकारेणवर्तमानस्यज्ञानेअधिकारोनास्तीत्युक्तं तत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्यकामकारंविनाश्रद्धयावर्तमानानांकिमधिकारोऽस्तिनास्तिवेतिबुभु
त्सया अर्जुनउवाच यइति अत्रशास्त्रविधिमुत्सृज्ययजंतेइत्यनेनशास्त्रार्थबुद्ध्यातमुलंघ्यवर्तमानाःनगृह्यंते तेषांश्रद्धयायजनानुपपत्तेःआ
स्तिक्यबुद्धिर्हिश्रद्धा नचासौशास्त्रज्ञानवतांशास्त्रविरुद्धेर्धेसंभवति तानेवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिश्रद्धा यजंतेसात्विकादेवानित्याद्युत्तरानुपप
त्तेश्च अतोनात्रशास्त्रातिलंघिनोगृह्यंते अपितुकेशबुद्ध्याआलस्याद्वाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमाचारपरंपरावशेनश्रद्धयाक्वचिदेवता
राधनादौप्रवर्तमानागृह्यंते अतोयमर्थः येशास्त्रविधिमुत्सृज्यदुःखबुद्ध्याआलस्याद्वाअनादृत्यकेवलमाचारप्रामाण्येनश्रद्धान्विताःसंतोय
जंते तेषांतुकानिष्ठाकास्थितिःकआश्रयःतामेवविशेषेणपृच्छति किंसत्वम् आहोकिंवारजः अथवातमइति तेषांतादृशीदेवपूजादिप्रवृत्तिः

श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु ॥ २ ॥

किंसत्वसंश्रितारजःसंश्रितावातमःसंश्रितावेत्यर्थः श्रद्धायाःसात्विकत्वात् क्लेशबुद्ध्याआलस्येनचशास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात् त्रे
धासंदेहः यदिसत्वभावसंश्रितास्तर्हितेषामपिसात्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारःस्यात् अन्यथानेतिप्रश्रुतात्यर्थः ॥१॥ अत्रोत्तरंश्रीभग
वानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रतत्त्वज्ञानतःप्रवर्तमानानांपरमेश्वरपूजाविषयासात्विकीएकविधैवश्रद्धा लोकाचारमात्रेणतुप्रवर्तमा
नानांदेहिनांयाश्रद्धासातुसात्विकीराजसीतामसीचेतित्रिविधाभवति तत्रहेतुः स्वभावजास्वभावःपूर्वकर्मसंस्कारःतस्माज्जातास्वभावजा स्व
भावमन्यथाकर्तुंसमर्थहिशास्त्रोक्तंविवेकज्ञानंतनुतेषांनास्ति अतःकेवलंस्वभावेनैवभवतीतिश्रद्धात्रिविधाभवति तामिमांत्रिविधांश्रद्धांशृणु

तदुक्तम् व्यवसायात्मिकाबुद्धिरेकेहकुरुनंदनेत्यादिना ॥ २ ॥ ननुचश्रद्धासात्विक्येवसत्वकार्यत्वेनैवत्वयैवभगवताउद्धवंप्रतिनिर्दिष्टत्वात्
यथोक्तम् शमोदमस्तिक्षेत्रेज्यातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽष्टहाश्रद्धाह्रीर्दयानिर्वृतिर्धृतिः इत्येताःसत्वस्यवृत्तयइति अतःकथंतस्या
स्त्रैविध्यमुच्यते सत्यम् तथाऽपिरजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रयत्वेनरजस्तमोमिश्रत्वेनसत्वस्यत्रैविध्यत्वात् श्रद्धयाअपित्रैविध्यंघटतइत्याह सत्वानु
रूपेति सत्वानुरूपासत्वतारतम्यानुसारिणीसर्वस्यविवेकिनोऽविवेकिनोवा लोकस्यश्रद्धाभवति तस्मादयंपुरुषः लौकिकः श्रद्धामयःश्रद्धा
विकारः त्रिविधयाश्रद्धयाविक्रियतइत्यर्थः तदेवाह योयच्छूदः यादृशीश्रद्धायस्यसएवसः तादृश्याश्रद्धयायुक्तएवसः यःपूर्वसत्वोत्कर्षेण

सत्वानुरूपासर्वस्यश्रद्धाभवतिभारत ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छूदःसएवसः ॥३॥ यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षां
सिराजसाः ॥ प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः ॥ ४ ॥

सात्विकश्रद्धयायुक्तःपुरुषःसपुनस्तादृशसत्वसंस्कारेणसात्विकश्रद्धयायुक्तएवभवति यस्तुरजसउत्कर्षेणराजसश्रद्धायुक्तःसपुनस्तादृशएव
भवति यस्तुतमसउत्कर्षेणतामसश्रद्धयायुक्तःसपुनस्तादृशएवभवति इतिलोकाचारमात्रेणप्रवर्तमानेष्वेवंसात्विकराजसतामसश्रद्धाव्यव
स्था शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानांतुस्वभावविजयेनसात्विक्येकैवश्रद्धेतिप्रकरणार्थः ॥ ३ ॥ सात्विकादिभेदमेवकार्यभेदेनप्रपंचयति यजं
तइति सात्विकाजनाःसत्वप्रकृतीन्देवानेवयजंते पूजयंति राजसास्तुरजःप्रकृतीन्यक्षानराक्षसांश्चयजंते एतेभ्योन्येतुविलक्षणास्तामसाज
नास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंते सत्वादिप्रकृतीनांतत्तदेवतानांतुपूजारुचिभिस्तत्तत्पूजकानांसात्विकत्वादिज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अ०
॥१७॥

॥८५॥

गी० टी०
॥८६॥

राजसतामसेषु पुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् शास्त्रविधिमजानंतोपिकेचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेण सात्विका एव भवन्ति केचित्तु मध्यमाराजसा भवन्ति अधमास्तु तामसा भवन्ति ये पुनरत्यंतमंदभाग्याः गतानुगत्यापाखंडसंगेन तदाचारानुवर्तिनः संतः अशास्त्रविहितं घोरं भूतभयं करंतपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति तत्र हेतवः दंभाहंकाराभ्यां संयुक्ताः तथा कामोऽभिलाषः रागः आसक्तिः बलमाग्रहः एतैरन्विताः संतः तानासुरनिश्चयान् विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥९॥ किंच कर्षयंत इति शरीरस्थं प्रारंभकत्वेन देहे स्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां ग्रामं समूहं कर्षयंतः वृथैवोप

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥ दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मांचैवांतः शरीरस्थं तान्विद्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथादानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

वासादिभिः कृशं कुर्वतोऽचेतसोऽविवेकिनः मांच अंतर्यामितया अंतः शरीरस्थं देहमध्ये स्थितं मदाज्ञालंघनेनैव कर्षयंतः संत एव तपश्चरन्ति ये तानासुरनिश्चयानासुरोऽतिकूरो निश्चयो येषां तान् विद्धि ॥ ६ ॥ आहारादिभेदादपि सात्विकादिभेदं दर्शयितुमाह आहारस्त्वित्यादि त्रयोदशभिः सर्वस्यापि जनस्य आहारोन्नादिः स तु यथा यथं त्रिविधः प्रियो भवति तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि भवन्ति तेषां च वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु एतच्च राजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्ववृद्धौ यत्नः कर्तव्य इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवितम् सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यम् सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनां विवर्धनाः विवृद्धिकराः ते च रस्याः रसवंतः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिराः देहे रसांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्याः दृष्टमात्रा एव हृदयंगमाः एवं भूता आहाराभक्ष्यभोज्यादयः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ तथा कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते अतिकटुः निंबादिः अत्यम्लोऽति लवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः अति तीक्ष्णो मरीचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः अतिकट्वादय आहाराराजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं ता

आयुः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहाराराजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो यज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

त्कालिकम् हृदयसंतापादिः शोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयोरोगः एतानि प्रददति प्रयच्छन्ति ॥९॥ तथा यातयाममिति यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्तथा तयामं शैत्यावस्थां प्राप्तमित्यर्थः गतरसं निष्पीडितसारम् पूतिदुर्गंधं पर्युषितं दिनांतरपक्वम् उच्छिष्टं अन्यभुक्तावशिष्टम् अमेध्यं अभक्ष्यं कलंजादि एवं भूतं भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् ॥ १० ॥ यज्ञोऽपि त्रिविधः तत्र सात्विकं यज्ञमाह अफलाकांक्षिभिरिति त्रिभिः फलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिना दृष्टः आवश्यकतया विहितो यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्विको यज्ञः कथमिज्यते यष्टव्यमेवेति य

अ०
॥१७॥

॥८६॥

गी० टी०
॥८७॥

ज्ञानुष्ठानमेवकार्येनान्यत्फलंसाधनीयमित्येवंमनःसमाधायएकाग्रं कृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ राजसंयज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायउ
दिश्यतुयत्इज्यते यज्ञःक्रियते दंभार्थंचमहत्त्वख्यापनार्थंयज्ञंराजसंविद्धि ॥१२॥ तामसंयज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिंशू
न्यम् असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्योनसृष्टंननिष्पादितमन्नंयस्मिंस्तम् मंत्रहीनंयथोक्तदक्षिणारहितंच श्रद्धाशून्यंयज्ञंतामसंपरिचक्षते कथयंतिशि
ष्टाः ॥ १३ ॥ तपसःसात्विकादिभेदंदर्शयितुंप्रथमंतावच्छरीरादिभेदेनतस्यत्रैविध्यमाह देवद्विजेतित्रिभिः प्राज्ञागुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपित
अभिसंधायतुफलंदंभार्थमपिचैवयत् ॥ इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धिराजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नमंत्रही
नमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिं
साचशारीरंतपउच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्य
ते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादःसौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥ ॥

त्वविदःदेवब्राह्मणादिपूजनंशौचादिकंशारीरंशरीरनिर्वर्त्यंतपउच्यते ॥१४॥ वाचिकंतपआह अनुद्वेगेति उद्वेगंभयंनकरोतीत्यनुद्वेगकरंवा
क्यं सत्यंच श्रोतुःप्रियंच हितंचपरिणामेसुखकरम् स्वाध्यायाभ्यसनंचेदाभ्यासश्च वाचानिर्वर्त्यंतपःवाङ्मयम् ॥१५॥ मानसंतपआह मनः
प्रसादइति मनसःप्रसादःस्वस्थता सौम्यत्वमकूरता मौनंमुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनोविनिग्रहःविषयेभ्यःप्रत्याहारः भावसंशुद्धिः
व्यवहारेमायाराहित्यम् इत्येतन्मानसंतपः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदेवंशरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यत्रिविधंतपोदर्शितम् त्रिविधस्यापितपसःसात्विकादिभेदेनत्रैविध्यमाह श्रद्धयेतित्रिभिः त्रिविधमपितपः श्रेष्ठ
याश्रद्धयाफलाकांक्षाशून्यैर्युक्तैःएकाग्रचित्तेनैस्तप्तं तत्सात्विकम् ॥ १७ ॥ राजसंतपआह सत्कारेति सत्कारःसाधुकारःसाधुरयमितिताप
सइत्यादिवाक्पूजा मानःप्रत्युत्थानाभिवादनादिदैहिकीपूजाऽर्थलाभादिःएतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियते अतएवचलंअनियतंअध्रुवंचक्षणिकं
यदेवंभूतंतपःतदिहराजसंप्रोक्तम् ॥१८॥ तामसंतपआह मूढेति मूढग्राहेणाविवेकरूतेनदुराग्रहेणात्मनःपीडयायत्तपःक्रियते परस्योत्सा

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्रिविधंनरैः ॥ अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते ॥१७॥ सत्कारमानपूजार्थंतपोदं
भेनचैवयत् ॥ क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः ॥ परस्योत्सा
दनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमितियद्दानंदीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकं
स्मृतम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दनार्थंवाऽन्यस्यविनाशार्थंआभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतम् कथितम् ॥१९॥ पूर्वंप्रतिज्ञातमेवदानस्यत्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमि
त्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते अनुपकारिणेप्रत्युपकारासमर्थाय देशेकुरुक्षेत्रादौ कालेग्रहणादौ पात्रेचेति देशकालादिसाहचर्यात्सप्तमीप्र
युक्ता पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नायब्राह्मणायेत्यर्थः यद्वा पात्रइति चतुर्थ्येवैषापात्रेरक्षकायेत्यर्थः सहिसर्वस्मादापद्रुणादातारंपाती
ति यदेवंभूतंदानंतत्सात्विकम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१७॥

॥८७॥

गी० टी०
॥८८॥

राजसंदानमाह यत्त्विति कालांतरेऽयं मांप्रत्युपकारं करिष्यतीत्येवमर्थम् फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं दीयते परिक्लिष्टं चित्तकेशयुक्तं यथाभवत्येवंभूतं तदानं राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥ तामसंदानमाह अदेशेति अदेशे अशुचिस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो विटनटनर्तकादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम् अवज्ञातं तिरस्कारयुक्तम् एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ननु चैवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादिराजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थं यज्ञादिप्रयास इत्याशंक्य तथाविधस्यापि सात्त्विकत्वापादानप्रकारं दर्शयितुमाह ॐ मिति ॐ तत्सदित्येवं त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नाम व्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः तत्र तावदोमिति ब्र

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्येत्यादि श्रुतिप्रसिद्धे रोमिति ब्रह्मणो नाम जगत्कारणत्वेनातिप्रसिद्धत्वात् अविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दो ब्रह्मणो नाम अयं त्रिविधोऽपि नाम निर्देशो विगुणमपि सगुणीकर्तुं समर्थ इत्याशयेन स्तौति तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च पूर्वसृष्ट्यादौ विहिताः विधात्रा निर्मिताः सगुणीकृता वा यद्वा यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयः पवित्रतमाः सृष्टाः तस्मात्तस्यायं त्रिविधो निर्देशोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं प्रत्येकमोकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन् ओंकारस्य तावदाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा अंगवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ किंच द्वितीयं नाम प्रस्तौति तदिति तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानुपगमः तदित्युदाहृत्य शुद्धचित्तैर्मोक्षकांक्षिभिः पुरुषैः फलाभिसंधिमकृत्वा यदियज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते ततश्चित्तशोधनद्वारेण फलसंकल्पत्याजनेन मुमुक्षुत्वसंपादकत्वाच्चच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति द्वाभ्याम् स तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्मैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादि श्रेष्ठ्यमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगलिके विवाहादिकर्मणि च सदित्येकं कर्म तिसच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते संगच्छत इति वा ॥ २६ ॥ किंच यज्ञ इति यज्ञादिषु या स्थितिः तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते यस्य चेदं नाम त्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहारगृहांगणपरिमार्जनोपलेप रंगमालिकादि क्रियातत्सिद्धये वदन्यत्कर्म क्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्म तदर्थीयं तच्चातिव्यवहितमपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादेवम

अ०
॥१७॥

॥८८॥

गी० टी०
॥८९॥

तिप्रशस्तमेतन्नामत्रयंतस्मादेतत्सर्वकर्मसाधुप्यार्थकीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः अत्र चार्थवादानुपपत्त्याविधिः कल्प्यते विधेयं स्तूयते वस्त्वितिन्या
यात् अपरे तु प्रवर्तते विधानोक्ताः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिरित्यादिवर्तमानोपदेशः समिधो यजंतीत्यादिविधितया परिणमनीय इत्याहुः तनुस
द्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वात् न संगच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव ज्यायसी ॥ २७ ॥ इदानीं सर्वकर्मसु श्रद्धयैव प्रवृत्त्यर्थं अश्र
द्धाकृतं सर्वं निंदति अश्रद्धयेति अश्रद्धया हुतं हवनं दत्तदानं तप्तं निर्वर्तितं तपः यच्चान्यदपि कृतं कर्म तत्सर्वं असदित्युच्यते यतस्तत्प्रेत्यलोकां
तरेन फलति गुणत्वात् नो इह न चास्मिन्लोके फलति अयं शस्करत्वात् ॥ २८ ॥ रजस्तमो मयीत्यक्ता श्रद्धां सत्वमयीं श्रितः ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिका

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्यनो इह ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगव० श्रद्धात्रय
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥
त्यागस्य च त्वृषी केश पृथक् केशिनि पूदन ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रीत्यादिति सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ इति सुबोधि न्यां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहम् ॥ स्पष्टमष्टादशे
प्राह परमार्थविनिर्णये ॥ १७ ॥ अत्र च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी संन्यासयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टः तथा त्यक्त्वा
कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरुयतात्मवानित्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् न च परस्परं विरु
द्धं सर्वज्ञः परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारं बुभुत्सु रर्जुन उवाच संन्यासस्येति भो हृषीकेश

सर्वेन्द्रियनियामक हे केशिनि पूदन केशिनाम्नो हि महतो हयाकृतेर्देवस्य युद्धे मुखं व्यादाय भक्षयितुमागच्छतोऽत्यंतं व्याप्ते मुखे वामबाहुं प्रवेश्य
तत्क्षणमेव विवृद्धेन तेनैव बाहुना कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निपूदितवान् अतएव हे महाबाहो इति संबोधनम् संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक्
विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥ १७ ॥ तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेत तेत्येवमादिकामोपबन्धेन विहितानां
काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक्फलैः सह सर्वकर्मणामपिन्यासं संन्यासं पंडिता विदुः जानंतीत्यर्थः सर्वेषां काम्या
नानित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः न तु स्वरूपतः कर्मत्यागम् न नु नित्यनैमित्तिकानां फलाश्रवणादविद्यमा
नस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् न हि वंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिव दहरहः संन्यासमुपासीत यावज्जी

श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

वमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षावंतं प्रवर्तयितुं मशक्नुवन् विधिर्विश्वजिता यजेतेत्यादिष्विव सामा
न्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव न चातीव गुरुमतः श्रद्धया स्वसिद्धिरेवं विधेः प्रयोजनमिति मंतव्यम् पुरुषप्रवृत्त्यानुपपत्तेः दुःपरिहारत्वात् श्रूय
ते च नित्यादिष्वपि फलम् सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति कर्मणां पितृलोक इति धर्मेण पापमनुदतीत्येवमादिषु तस्माद्युक्तमुक्तम् सर्वकर्मफल
त्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा इति ननु च फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मेषु प्रवृत्तिरेव स्यात्तत्र सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्केन विविदिषार्थं
तथा विनियोगात् तथा च श्रुतिः तमेतमत्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति अतः प्रतिपदोक्तं सर्वफलं

गी० टी०
॥१८॥

॥८९॥

गी० टी०
॥९०॥

बंधकत्वेनत्यक्त्वाविविदिपार्थसर्वकर्मानुष्ठानंघटतएव विविदिपाचनित्यानित्यवस्तुविवेकेननिवृत्तदेहाभिमानतयाबुद्धेःप्रत्यक्प्रवणता ता
वत्पर्यंतंचसत्त्वशुद्धयर्थज्ञानाविरुद्धंयथोचितमावश्यकंकर्मकुर्वतःतत्फलत्यागएवकर्मत्यागोनाम नस्वरूपेण तथाचश्रुतिः कुर्वन्नेवेहकर्मा
णिजिजीविषेच्छतंसमाइति ततःपरंतुसर्वकर्मनिवृत्तिःस्वतएवभवति तदुक्तंनैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणताबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशुद्धितः ॥ कृता
र्थान्यस्तमायांतिप्रावृडंतेघनाइवेति उक्तंचभगवता यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यतइति व
सिष्ठेनचोक्तम् नकर्माणित्यजेद्योगीकर्मभिस्त्यज्यतेह्यसौ कर्मणोमूलभूतस्यसंकल्पस्यैवनाशतइति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्यत्यजेद्वा
तदुक्तंभगवता तावत्कर्माणि कुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायतइति ॥ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्रक्तोवानपेक्षकः॥

त्याज्यंदोषवदित्येकेकर्मप्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमितिचापरे ॥ ३ ॥

सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरइत्यादि अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः ॥२॥ अविदुषःफलत्यागमात्रमेवत्यागशब्दार्थोनकर्म
त्यागइत्येतदेवमतांतरनिरासेनदृढीकर्तुमभेदंदर्शयति त्याज्यमिति दोषवत्हिंसादोषबलेनबंधकमितिहेतोःसर्वमपिकर्मत्याज्यमित्येके
सांख्याः प्राहुःमनीषिणइत्यस्यायंभावः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधः पुरुषस्यअनर्थहेतुर्हिंसेत्याह अग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादिप्राक
रणिकोविधिस्तुहिंसायाःक्रतूपकारत्वमाह अतोभिन्नविषयत्वेनसामान्यविशेषन्यायागोचरत्वात् द्रव्यसाध्येषुसर्वेष्वपिकर्मसुहिंसादेःसं
भवात्सर्वमपिकर्मत्याज्यमेवेति तदुक्तम् गुरुपाठादनुश्रूयतइतिअनुश्रवोवेदः तद्वोधितःउपायःज्योतिष्टोमादिः सोऽपिदृष्टोपायवत् तत्र

अविशुद्धिर्हिंसातयावर्ततेक्षयोविनाशः अग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषुतारतम्यंचवर्तते परोत्कर्षस्तुसर्वान्दुःखीकरोति दृष्टवदानुश्र
विकः सह्यविशुद्धः क्षयातिशययुक्तइति अपरेतुमीमांसकाः यज्ञादिकंकर्मनत्याज्यमितिप्राहुः अयंभावः ऋत्वर्थाऽपिसतीर्हिंसापुरुषेणैव
कर्तव्यासाचान्योद्देशेनापिकृतापुरुषस्यप्रत्यवायहेतुरेव यथाहिविधिर्विधेयस्यतदुद्देशेनानुष्ठानंविधत्तेतादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य नन्वेवं
निषेधोनिषेध्यस्यतादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रोपेक्षितत्वात् अन्यथाऽज्ञानप्रमादादिकृतेदोषाभावप्रसंगात् तदेवंसमानविषयत्वेनसामान्य
शास्त्रस्यविशेषेणबाधान्नास्तिदोषवत्त्वमतो नित्यंयज्ञादिकर्मनत्याज्यमिति ॥३॥ एवमतभेदमुपन्यस्यस्वमतंकथयितुमाह निश्चयमिति त

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेभरतसत्तम ॥ त्यागोहिपुरुषव्याघ्रत्रिविधःसंप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यं
कार्यमेवतत् ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यत्काफलानिच ॥ कर्त्त
व्यानीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

त्रैवंविप्रतिपन्नेत्यागेनिश्चयमेवचनात्शृणु त्यागस्यलोकप्रसिद्धत्वात्किमत्रश्रोत्रव्यमितिमावमंस्थाइत्याह हेपुरुषव्याघ्रपुरुषश्रेष्ठ त्यागोऽ
यंदुर्वोधः हियस्मादयंकर्मत्यागस्तत्त्वविद्विस्तामसादिभेदेनत्रिविधःसम्यग्विवेकेनप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ त्रैविध्यंनियतस्यतुसंन्यासःकर्मणइ
त्यादिनावक्ष्यति प्रथमंतावन्निश्चयमाह यज्ञदानेतिद्वाभ्याम् मनीषिणांविवेकिनांपावनानिचित्तशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥ येनप्रकारेणकृतान्ये
तानिपावनानिभवंतितंप्रकारंदर्शयन्नाह एतानीति यानियज्ञादिकर्माणिमयापावनानीत्युक्तम् एतान्येवकर्तव्यानि कथं संगंकर्तृत्वाभिनिवे

अ०
॥१८॥

॥९०॥

गी० टी०
॥९१॥

शंत्यक्त्वाकेवलमीश्वराराधनतयाकर्तव्यानि फलानिचत्यक्त्वाकर्तव्यानीतिचनिश्चितमेतत् अतएवोत्तमम् ॥६॥ प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैवि
ध्यमिदानीं दर्शयति नियतस्येति त्रिभिः कास्यस्य कर्मणो बंधकत्वात् संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासः त्यागो नोपपद्यते
सत्त्वशुद्धिद्वारामोक्षहेतुत्वात् अतस्तस्य परित्याग उपादेयेऽपि त्याज्यमित्येवं लक्षणान्मोहादेव भवेत् सच मोहस्य तामसत्वात्तामसः परिकी
र्तितः ॥ ७ ॥ राजसंन्यागमाह दुःखमिति अकर्तात्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं ज्ञात्वा शरीरायासभयान्नित्यं कर्मत्यजेदित्यत्र तादृश

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्मका
यक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ सकृत्पाराजसंन्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ संगं
त्यक्त्वा फलं चैव सत्यागः सात्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्य कुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते ॥ त्यागी स त्वसमाविष्टो मेधा
वीच्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्यागो राजसः दुःखस्य राजसत्वात् अतस्तं राजसंन्यागं कृत्वा राजसः पुरुषस्त्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं नैवलभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ सात्विकं
त्यागमाह कार्यमिति कार्यमित्येवं बुद्धानियतमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म संगं फलं च त्यक्त्वा क्रियत इति यत्स तादृशस्त्यागः सात्विको म
तः ॥ ९ ॥ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न द्वेष्टीति सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन संन्यासः सात्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शि
शिरे प्रातः स्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि कुशले च सुखकरे कर्मणि निदाये माध्याह्न स्नानादौ नानुपज्जते प्रीतिं न करोति तत्र हेतुः मेधावी स्थिरबुद्धिः यत्र

परिभवादिमहदपि दुःखं स ह्यते स्वर्गादि सुखं च त्यज्यते तत्र क्रियते तत्तात्कालिकं सुखं दुःखं चेत्त्येवमनुसंधानवानित्यर्थः अतएवच्छिन्नः संश
यो मिथ्याज्ञानं दैहिकं सुखदुःखयोरुपादित्वा परिजिहीर्षा लक्षणं यस्य सः ॥ १० ॥ नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागः तथा सति कर्म
विक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठा सुखं संपत्स्यते तत्राह नेति देहभृता देहात्माभिमानवतानिःशेषेण सर्वाणिकर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यं ते तदुक्तम् न हि
कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्य कर्मकृदित्यादिना तस्माद्यस्तु कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफलत्यागी स एव मुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य क
र्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकित्वम् इष्टं देवत्वम् मिश्रं मनुष्यत्वम् एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभयमिश्रस्य च कर्मणो य

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टमिश्रं
च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पंचैतानि माहाबाहो कारणानि नि
बोध मे ॥ सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् न तु संन्यासिनां क्वचिदपि भवति संन्यासिशब्देनात्र फ
लत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफलत्यागिनोऽपि गृह्यन्ते अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ स संन्यासी च योगी चेत्येवमादौ फलत्यागिषु सं
न्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेषां सात्विकानां पापासंभवात् ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥
ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशंक्य संगत्यागिनो निरहंकारस्य सतः कर्मफलेन लेपो नास्तीत्युपपादयितुमाह पंचैतानीति पंचभिः सर्व

अ०
॥९८॥

॥९१॥

गी० टी०
॥९२॥

कर्मणांसिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानि पंचकारणानि मेव च नान्निबोधजानीहि आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं अवश्यमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह सम्यक्ख्यायते ज्ञायते परमात्माऽनेनेति सांख्यम् कृतं कर्म तस्यांतः समाप्तिरस्मिन्निति कृतांतः तस्मिन्वेदांतसिद्धांत इत्यर्थः यद्वा संख्यायंते गण्यंते तत्त्वान्यस्मिन्नितिसांख्यम् कृतः अंतो निर्णयो यस्मिन्निति कृतांतं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन् प्रोक्तानि अतः सम्यक्निबोधेत्यर्थः ॥९३॥ तानेवाह अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं शरीरम् कर्त्ता चिज्जडग्रंथिरहंकारः पृथग्विधमनेकप्रकारं करणंचक्षुः श्रोत्रादिविविधाश्च कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः अत्र च ये ते ष्वेव पंचमंदैवं चकार कंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेर

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणंच पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टादैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥ तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कोऽतर्कामी वा ॥१४॥ एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह शरीरेति यथोक्तैः पंचभिः प्रारभ्यमाणं कर्म त्रिष्वेवांतर्भाव्यम् शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शरीरं वाचिकं मानसं च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धेः शरीरादिभिर्यद्यत्कर्म धर्म्यं वाऽधर्म्यं वा करोति नरः तस्य सर्वस्य कर्मणः एते पंच हेतवः ॥ १५ ॥ ततः किमत आह तत्रेति तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि एते पंच हेतव इत्येवं सति केवलं निरुपाधिकमसंगमात्मानं तु यः कर्त्तारं पश्यति शास्त्राचार्योपदेष्टव्यागेनासंस्कृतबुद्धित्वात् दुर्मतिरसौ सम्यक् स पश्यति ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१८॥

॥९२॥

कस्तर्हि सुमतिः यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति अहमितिकृतोऽहं कर्त्तेत्येवं भूतोभावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति यद्वा अहं कृतोऽहंकारस्य योभावः कर्त्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्त्तृत्वालोचनादित्यर्थः अतएव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते अतएवं भूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमाँल्लोकान्सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वाऽपि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति न च तत्फलैर्निबद्धयते बंधनं न प्राप्नोति किंपुनः सत्त्वशुद्धिद्वाराऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तस्य बंधशंकेत्यर्थः तदुक्तम् ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगंत्य क्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेनेति ॥१७॥ हत्वाऽपि न हन्ति न निबद्धयते इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफ

यस्य नाहं कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबद्धयते ॥ १७ ॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्मकर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

लादीनां च त्रिगुणात्मकत्वात् निर्गुणस्यात्मनः तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह ज्ञानमिति ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म परिज्ञाता एव भूतज्ञानाश्रयः एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादि त्रितयं कर्म प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः यद्वा चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति ततश्चायमर्थः उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादि त्रयमवलंब्य कर्मविधिः प्रवर्तते इति तदुक्तम् त्रैगुण्यविषयावेदा इति तथा च करणं साधकतमं कर्मकर्तुरीप्सिततमम् कर्त्ता क्रियानिवर्त्तकः कर्मसंगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः करणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः संप्रदानादिकारकत्रयं तु परंपरया क्रियानिवर्त्तकमेव केवलं न तु साक्षात्

गी० टी०
॥९३॥

क्रियाया आश्रयः अंतःकरणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तम् ॥१८॥ ततः किमत आह ज्ञानमिति गुणाः स्युः कार्यभेदेन संख्यायंते प्रतिपाद्यं
तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं च कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथा
वत्शृणु त्रिधैवेत्येवकारेण गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्तृत्वादिप्रतिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिगुणा
नां बंधकत्वप्रकारो निरूपितः सप्तदशेऽध्याये यजंते सात्विका देवानित्यादिना गुणकृतं त्रिविधस्वभावनिरूपणे न रजस्तमः स्वभावं परित्यज्य सात्वि
काहारादिसेवया सात्विकस्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् इहतु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबंधो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमु
ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथा वच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भाव
मव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्वि सात्त्विकं ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावा न्पृथग्विधान् ॥
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्वि राजसम् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

च्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥१९॥ तत्र ज्ञानस्य सात्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु विभक्तेषु परस्परं
व्यावृत्तेषु अविभक्तमनुस्यूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्वि ॥ २० ॥ राजसंज्ञान
माह पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं इत्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान्वस्तुत एवानेकान्क्षेत्रज्ञानपृथग्विधानसु खीदुःखीत्यादिरूपेण विल
क्षणान्येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्वि ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

तामसं ज्ञानमाह यत्त्विति एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत् संसक्तमेतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकं नि
रुपपत्तिकम् अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यम् अतएवाल्पंतुच्छम् अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च यदेवं भूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम्
॥२२॥ इदानीं त्रिविधं कर्माह नियतमिति त्रिभिः नियतं नित्यतया विहितं संगरहितमभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषे
ण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्नुमिच्छतीति फलप्रेप्सुः तद्विलक्षणेन निष्कामेन कर्त्रायत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥ राजसं कर्माह यत्त्विति

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतं संगरहितम्
रागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ॥ क्रि
यते बहुलाया संतद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबंधं क्षयं हिंसा मनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्य ते कर्म तत्ताम
समुदाहृतम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्नुमिच्छता साहंकारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोस्तीत्येवं निरूढाहंकारयुक्तेन चक्रियते यच्च पुनर्बहुलाया सं अति
केशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥ तामसं कर्माह अनुबंधमिति अनुबध्यते इत्यनुबंधः पश्चाद्भावि शुभाशुभम् क्षयं वित्तव्ययं हिंसां पर
पीडां च पौरुषं स्वसामर्थ्यं वा अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्म अभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥

अ०
॥१८॥

॥९३॥

गी० टी०
॥९४॥

कर्तारं त्रिविधमाह मुक्तसंग इति त्रिभिः मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः अनहंवादीगर्वोक्तिरहितः धृतिः धैर्यम् उत्साहः उद्यमः ताभ्यां समन्वितः युक्तः आरब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः एवं भूतः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥ राजसंकर्तारमाह रागीति रागीपुत्रादि प्रीतिमान् कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी लुब्धः परस्वामिलापी हिंसात्मको मारकस्वभावः अशुचिः विहितशौचशून्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्तार राजसः ॥ २७ ॥ तामसंकर्तारमाह अयुक्त इति अयुक्तः अनवहितः प्राकृतः विवेकशून्यस्तब्धो नम्रः शठः शक्तिगूहनकारी नै

मुक्तसंगो नहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्तार राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेऽथैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक् तेन धनं जय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्यभयाभये ॥ बंधं मोक्षं च यावेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३० ॥

ष्कृतिकः परावमानी अलसः अनुद्यमशीलः विषादी शोकशीलः यत् अद्यवाश्वो वा कार्यं तन्मासेनापि न संपादयति यः स दीर्घसूत्री एवं भूतः कर्ता तामसः कर्तृत्रैविध्ये नैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तम् कर्मत्रैविध्ये न च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यमुक्तं वेदितव्यम् बुद्धेस्त्रैविध्ये न करणस्यापि उक्तं भविष्यति ॥ २८ ॥ इदानीं बुद्धेर्धृतेऽपि त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरिति स्पष्टार्थः ॥ २९ ॥ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः प्रवृत्तिं च धर्मे निवृत्तिं चा

धर्मे यस्मिन् देशे काले च यत् कार्यं मकार्यं च भयाभये कार्याकार्यनिमित्तावर्था नर्यौ कथं बंधः कथं वामोक्ष इति या बुद्धिः अंतःकरणं वेत्ति सा सात्विकी यया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचंतीति वत् ॥ ३० ॥ राजसीं बुद्धिमाह ययेति अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ तामसीं बुद्धिमाह अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिः तामसीत्यर्थः बुद्धिरंतःकरणं पूर्वोक्तम् ज्ञानं तु तद्वृत्तिः धृतिरपि तद्वृत्तिरेव यदा अंतःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यव्यवसायलक्षणा वृत्तिरेव इच्छा द्वेषादीनां तद्वृत्तीनां बहुत्वेऽपि धर्माधर्मोभयसाधनत्वे प्राधान्यादेतासां त्रै

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मधर्ममितियामन्यते तमसा वृता ॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

विध्यमुक्तम् उपलक्षणं चैतदन्यासाम् ॥ ३२ ॥ इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह धृत्येति त्रिभिः योगेन चित्तेकाग्र्येण हेतुनाऽव्यभिचारिण्या विषयांतरमधारयं व्यायया धृत्या मनसः प्राणस्येंद्रियाणां च क्रियाधारयते नियच्छति सा धृतिः सात्विकी ॥ ३३ ॥ राजसीं धृतिमाह ययात्विति यया धृत्या धर्माधिक्यामान् प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः ॥ ३४ ॥

अ०
॥९८॥

॥९४॥

गी० टी०
॥९५॥

तामसीं धृतिमाह ययेति दुष्टा अविवेकबहुलामेधायस्यसः दुर्मेधाः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नादीन् विमुंचति पुनः पुनरावर्त्तयति स्वप्नोऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी ॥३५॥ सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते अर्थेन सुखमिति स्पष्टार्थः तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादितिसादेन यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुखइव सहसाराति प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यांतं अवसानं नितरांगच्छति ॥ ३६ ॥ कीदृशंतत् यत्तदिति यत्तत्किमपि अग्रे प्रथमं विषयमिव मनः संयमाधीनत्वात् दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषयाबुद्धिरा

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषयमिव परिणामे मृतोपमम् ॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे मृतोपमम् ॥ परिणामे विषयमिव तत्सुखं राजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

त्वबुद्धिः तस्याः प्रसादेन रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयावस्थानंततो जातं यत्सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ ३७ ॥ राजसं सुखमाह विषयेन्द्रियेति विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धमस्त्रीसंगादिसुखं अमृतमुपमायस्यतादृशं भवति अग्रे प्रथमं परिणामे तु विषयतुल्यम् इहा मुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत्सुखं राजसंस्मृतम् ॥ ३८ ॥ तामसं सुखमाह यदग्रे प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् तदेवाह

निद्राचालस्यं च प्रमादश्च कर्त्तव्या र्थावधानराहित्येन मनोराज्यमेतेभ्य उच्छिद्यति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ अनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदस्तीति एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा यत्स्यात्तत्पृथिव्यां मनुष्यलोकादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु च यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रिगुणात्मकमेव कथं तर्हि अस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य प्रदर्शयितुं प्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणेत्यादियावदध्यायसमाप्ति हे परंतप शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशांच शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि शूद्राणां समासात्पृ

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमोदमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

थकरणं द्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यात् विभागोपलक्षणमाह स्वभावः सात्त्विकादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारः तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः तत्र सत्त्वप्रधानाः ब्राह्मणाः सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः रजोपसर्जनतमः प्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शम इति शमः चित्तोपरमः दमो बाह्येन्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि शौचं बाह्याभ्यंतरम् क्षांतिः क्षमा आर्जवमवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयम् विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः एतच्छ

अ०
॥३८॥

॥९५॥

गी० टी०
॥९६॥

मादिब्राह्मणस्यस्वभावाज्जातकर्म ॥४२॥ क्षत्रियस्यस्वाभाविकानि कर्माण्याह शौर्यमिति शौर्यपराक्रमः तेजःप्रागल्भ्यम् धृतिर्यैर्यम् दाक्ष्यं
कौशल्यम् युद्धेचाप्यपलायनमपराज्यता दानमौदार्यम् ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत्क्षत्रियस्वभावजकर्म ॥४३॥ वैश्यशूद्रयोः कर्माह
कृषीति कृषिः कर्षणम् गाः रक्षतीति गोरक्षः तस्य भावो गोरक्ष्यम् पशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रयविक्रयादि एतद्वैश्यस्यस्वभावजकर्म त्रैव
र्णिकपरिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजकर्म ॥ ४४ ॥ एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह स्वेस्वइति स्वस्वाधिकारविहिते कर्म

शौर्येतेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धेचाप्यपलायनम् ॥ दानमीश्वरभावश्चक्षात्रं कर्मस्वभावजम् ॥ ४३ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणि
ज्यं वैश्यकर्मस्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते
नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तम
भ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्रो
ति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

णि अभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते कर्मणां ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह स्वकर्मेति सार्द्धेन स्वकर्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण
तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥ तमेवाह यत इति यतोऽतिर्यामिणः परमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः श्रेष्ठा भवति येन कारणात्मना
सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनुष्यः ॥ ४६ ॥ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति विगुणो

पि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादपि परधर्माच्छ्रेष्ठः न च बंधुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्विक्षाटनादिपरधर्मः श्रेष्ठ इति मंतव्यम् यतः स्वभावेन पूर्वोक्ते
न नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्रोति ॥ ४७ ॥ यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसा लक्षणं दोषं मत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि सदोष
त्वं परधर्मेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह सहजमिति सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् हियस्मात् सर्वेऽप्यारंभाः दृष्टार्थानि सर्वाण्यपि
कर्माणि दोषेण केनचिदावृताः व्याप्ता एव यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतः तद्वत् अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमः शीतादिनिवृत्त
ये सेव्यते तथा कर्मणोऽपि दोषांशं विहाय गुणांश एव स त्वशुद्धये सेव्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ननु कथं कर्मणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन गुणांश ए

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जिता
त्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

वसंपत्स्यत इत्यपेक्षायामाह असक्तेति असक्तासंगशून्या बुद्धिर्यस्य जितात्मानिरहंकारः विगतास्पृहा फलविषया इच्छा यस्मात्सः एवंभूतेन
सत्यागः सात्त्विको मत इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सिद्धिं सत्त्वशुद्धिमधि
गच्छति यद्यपि संगफलयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् तदुक्तम् नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्व
विदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन तथाऽप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमानैष्कर्म्यसिद्धिम् सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशीत्येवं लक्षणां
पारमहंस्यां परिचर्यां प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

अ०
॥१८॥

॥९६॥

गी० टी०
॥९७॥

एवंभूतस्यपरमहंसस्यज्ञाननिष्ठयाब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिंप्राप्तइतिषड्भिः नैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तः सन्यथायेनप्रकारेणब्रह्मप्राप्नोति तथातं
प्रकारंसंक्षेपेणैवमेवचनान्निबोध ॥ ५० ॥ तदेवाह बुद्धयेति उक्तेनप्रकारेणविशुद्धयापूर्वोक्तयासात्विकबुद्धयायुक्तः धृत्यासात्विक्या आ
त्मानंकार्यकारणसंघातंतामेवबुद्धिंनियम्यनिश्चलांकृत्वाशब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वातद्विषयौरागद्वेषौचव्युदस्य बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तइत्यादीनां
ब्रह्मभूयायकल्पतइतितृतीयेनान्वयः ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तसेवीशुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशीमितभोजी एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः सं

सिद्धिंप्राप्तोयथाब्रह्मतथाप्नोतिनिबोधमे ॥ समासेनैवकौंतेयनिष्ठाज्ञानस्ययापरा ॥ ५० ॥ बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तो
धृत्यात्मानंनियम्यच ॥ शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्कारागद्वेषौव्युदस्यच ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमा
नसः ॥ ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहंकारंबलंदर्पकामंक्रोधंपरिग्रहम् ॥ विमुच्यनिर्ममः
शांतोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यतवाक्देहचित्तोभूत्वानित्यंसर्वदाध्यानेनयोयोगोब्रह्मसंस्पर्शःतत्परःसन् ध्यानाविच्छेदार्थं पुनः पुनर्दृढं वैराग्यंसम्यगुपाश्रितोभूत्वा ॥ ५२ ॥
किंच अहंकारमिति ततश्चविरक्तोऽहमित्याद्यहंकारंबलंदुराग्रहंदर्पयोगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणम् प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु
कामंक्रोधंपरिग्रहंचविमुच्यविशेषेणत्यक्त्वा बलादापन्नेषुनिर्ममःसन् शांतः परामुपशान्तिंप्राप्तोब्रह्मभूयायब्रह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानायक
ल्पते योग्योभवति ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्माहमित्येव नैश्चल्येनावस्थानस्यफलमाह ब्रह्मभूतइति ब्रह्मभूतः ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचित्तोनष्टंनशोचति नचाप्राप्तंकांक्षति देहाद्य
भिमानाभावात् अतएवसर्वेष्वपिभूतेषुसमःसन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषुमद्भावनालक्षणांपरामर्शकिलभते ॥ ५४ ॥ ततश्च
भक्त्यामामिति तथाचपरयाभक्त्यातत्त्वतोमामभिजानाति कथंभूतम् यावान्सर्वव्यापीयश्चास्मितच्चिदानंदधनः तथाभूतंततश्चमामेवंतत्त्व
तोज्ञात्वातदनंतरंतस्यज्ञानस्याप्युपरमेसति मांविशते परमानंदरूपोभवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनाद्युक्तंमोक्षप्रकारमुप

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानशोचतिनकांक्षति ॥ समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपराम् ॥ ५४ ॥ भक्त्यामामभिजानाति
यावान्यश्चास्मितत्त्वतः ॥ ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्र
यः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ॥ ५६ ॥ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमुपा
श्रित्यमच्चित्तःसततंभव ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संहरति सर्वकर्माणीति सर्वकर्माणिनित्यनैमित्तिकानिचकर्माणिपूर्वोक्तक्रमेणकुर्वाणःसन् मद्व्यपाश्रयः अहमेवव्यपाश्रयःआश्रयणीयः
नतुस्वर्गादिफलंयस्यसः ममप्रसादाच्छाश्वतंअनादिअव्ययंनित्यंसर्वोत्कृष्टंपदंप्राप्नोति ॥ ५६ ॥ यस्मादेवंतस्मात् चेतसेति सर्वकर्माणिचेतसा
मयिसंन्यस्यसमर्प्य मत्परःअहमेवपरःप्राप्यःपुरुषार्थोयस्यसः व्ययसायात्मिकयाबुद्ध्यायोगमाश्रित्यसततंकर्मानुष्ठानकालेऽपिब्रह्मार्पणं
ब्रह्महविरितिन्यायेनमय्येवचित्तंयस्यसः तथाभूतोभव ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अ०
॥९८॥

॥९७॥

गी० टी०
॥९८॥

ततोयद्गविष्यतितच्छृणु मच्चित्तइति मच्चित्तः सन्मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि विपक्षेदोपमाह अ
थचेद्यदि पुनस्त्वमहंकारात्ज्ञातृत्वाभिमानात्मदुक्तमेतत्तन् श्रोष्यसि तर्हि विनंद्यसि पुरुषार्थाद्भ्यसे ॥५८॥ कामं विनंदयामि न तु बंधुभि
र्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह यदिति मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमवलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं न मन्यसे अथ्यवस्यसि एष ते अध्यवसायो
मिथ्यैव अस्वतंत्रत्वात्तव तदेवाह प्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्त्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥ किंच स्वभावेति

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंद्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रि
त्य नयोत्स्य इति मन्यसे ॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन क
र्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपितत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां तद्दृष्टोऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्
सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

स्वभावः क्षत्रियत्वे हेतुः पूर्वकर्मसंस्कारः तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यंत्रितः त्वं मोहाद्यत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छ
सि अवशोऽपितत्कर्म करिष्यस्येव ॥ ६० ॥ तदेवं श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभावपारतंत्र्यं कर्मपारतंत्र्यं चोक्तं इदानीं स्वमत
माह ईश्वर इति द्वाभ्याम् सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरो तयामीति तिष्ठति किं कुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तत्कर्म सुप्र
वर्त्तयन् यथादारुयंत्रमारूढानि रुत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वत् तथा यंत्राण्यारूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामय

न्नित्यर्थः तथा च श्वेताश्वतराणां मंत्रः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ॥ कर्माध्याक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गु
णश्चेति अंतर्यामी ब्राह्मणं च आत्मनि तिष्ठन्नात्मानं मंतरोऽयमिति य आत्मानं वेद यस्यात्मा शरीरम् एष त आत्माऽतर्यस्य मृत इत्यादि ॥ ६१ ॥
यस्मादेवं सर्वजीवाः परमेश्वरतंत्रास्तस्मात् तमिति तस्मादहंकारं परित्यज्य सर्वभावेन सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ ततस्तस्यैव प्रसादात्प
रमा मुपशांतिं स्थानं च परमेश्वरं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इतीति इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन
मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् कथं भूतम् गुह्यम् गोप्यात् रहस्यमंत्रयोगादिज्ञानादपि गुह्यतरम् एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो विमृश्य प

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाख्या
तं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽ
सि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

यां लोच्य पश्चाद्यथेच्छसि तथा कुरु एतस्मिन् पर्यालोचिते सति तव मोहो निवर्तिष्यत इति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालो
चयितुं मशक्नुवतः रूपया स्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतममेव चः तत्र तत्रोक्तमपि भूयः
पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह दृढमत्यंतं मे मम त्वमिष्टः प्रियोऽसीति मत्वा तत एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि यद्वा त्वं ममेष्टोऽसि
मया वक्ष्यमाणं दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढमतिरिति केचित्पठन्ति ॥ ६४ ॥

अ०
॥९८॥

॥९८॥

गी०टी०
॥९९॥

तदेवाह मन्मनाइति मन्मनाभव मच्चित्तोभव ममैवभक्तोभव मयजनशीलोभव मामेवनमस्कुरु एवंवर्त्तमानस्त्वंमत्प्रसादाहृदयज्ञानेन
मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्रचसंशयमाशङ्कीः त्वंहिमेप्रियोऽसि अतःसत्यंयथाभवत्येवंतुभ्यमहंप्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि ॥६५॥ ततोऽपिगु
ह्यतममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढविश्वासेनविधिकैर्कर्यंत्यक्त्वामदेकशरणोभव एवंवर्त्तमानःकर्मत्यागनिमित्तंपापंस्या
दितिमाशुचः शोकंमाकार्षीः यतस्त्वंमदेकशरणंसर्वपापेभ्योऽहंमोचयिष्यामि ॥ ६६ ॥ एवंगीतार्थतत्त्वमुपदिश्यतत्संप्रदायप्रवर्त्तनेनियम

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोऽसिमे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्य
ज्यमामेकंशरणंव्रज ॥ अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥ इदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाच
न ॥ नचाशुश्रूषवेवाच्यंनचमांयोऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ यइदंपरमंगुह्यमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिमयिपरांकृ
त्वामामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृतमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभु
वि ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माह इदमिति इदंगीतातत्त्वंतेत्वयाअतपस्कायस्वधर्मानुष्ठानहीनायनवाच्यम् नचाभक्ताय गुरौईश्वरेचभक्तिशून्यायकदाचिदपिनवाच्यम्
मांपरमेश्वरंयोऽभ्यसूयतिमनुष्यदृष्ट्यादोषारोपेणनिंदितस्मैनवाच्यम् ॥ ६७ ॥ एतैर्दोषैर्विरहितेभ्योगीताशास्त्रोपदेष्टुःफलमाह यइति म
द्भक्तेभ्योयोवक्ष्यति समयिपरांभक्तिकरोति ततोनिःसंशयःसन्मामेवप्राप्नोति ॥ ६८ ॥ किंच नचेति तस्मान्मद्भक्तेभ्योगीताशास्त्रव्याख्या

तुःसकाशात् अन्योमनुष्येषुमध्येकश्चिदपिममप्रियकृतमःअत्यंतंपरितोषकर्त्तानास्ति नचकालांतरेभविताभविष्यति ममापितस्मादन्यः
प्रियतरोऽधुनाभुवितावन्नास्ति नचकालांतरेभविताभविष्यतीत्यर्थः ॥६९॥ पठतःफलमाह अध्येष्यतइति आवयोःकृष्णार्जुनयोः इमंध
र्म्यधर्मादनपेतंसंवादंयोऽध्येष्यतेजपरूपेणपठिष्यते तेनपुंसांसर्वयज्ञेभ्यःश्रेष्ठेनज्ञानयज्ञेनाहमिष्टःस्यांभवेयमितिमेमतिरिति यद्यप्यसौ
गीतार्थमबुद्ध्यमानएवकेवलंजपति तथाऽपिममतच्छृण्वतोमामेवासौप्रकाशयतीतिबुद्धिर्भवति यथालोके यदृच्छयाऽपिकदाचित्कस्यचि
न्नामगृह्णाति तदाऽसौमामेवायमाव्हयतीतिमत्वातत्पार्श्वमागच्छतीति तथाऽहमपितस्यसन्निहितोभवेयं अतएवचअजामिलक्षत्रवंधुप्रमु

अध्येष्यतेचयइमंधर्म्यसंवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेनतेनाहमिष्टःस्यामितिमेमतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्चशृ
णुयादपियोनरः ॥ सोऽपिमुक्तःशुभांलोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्र्येणचेत
सा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥

खानांकथंचिन्नामोच्चारणमात्रेणप्रसन्नोऽस्मि तथैवास्यापिप्रसन्नोभवेयमित्यर्थः ॥७०॥ अन्यस्यजपतोयोऽन्यःकश्चिच्छृणोतितस्यापिफल
माह श्रद्धावानिति योनरःश्रद्धायुक्तःकेवलंशृणुयात् अपिश्रद्धावानपिकश्चित्कर्माथमुच्चैर्जपतिअबद्धंजपतीतिवादोषदृष्टिकरोतितद्व्यावृ
त्यर्थमाह अनसूयश्चअसूयारहितोयःशृणुयात् सोऽपिसर्वैःपापैःमुक्तःसन् अश्वमेधादिपुण्यकृतौलोकान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥ सम्यक्बोधानुत्प
त्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह कच्चिदिति कच्चिदितिप्रश्नार्थः अज्ञानसंमोहः तत्त्वाज्ञानरुतोविपर्ययः स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

अ०
॥१८॥

॥९९॥

गी० टी०
॥१००॥

कृतार्थः सन् अर्जुन उवाच नष्ट इति आत्मविषयो मोहो नष्टः यतः अयमहमस्मीति स्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिः त्वत्प्रसादान्मया लब्धा अतः स्थितोऽस्मि युद्धायोत्थितोऽस्मि गतो धर्मविषयः संदेहो यस्य सोऽहं तवाज्ञां करोमीति ॥७३॥ तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच इतीति रोमहर्षेण रोमांचकरं संवादमश्रौषम् श्रुतवानहम् स्पष्टमन्यत् ॥७४॥ आत्मनस्तच्छ्रवणे संभावनामाह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं च

अर्जुन उवाच नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मया च्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥
संजय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्म महं परम् ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

शुः श्रोत्रादिमह्यं दत्तम् अतो व्यासस्य प्रसादादेतदहं श्रुतवानस्मि किंतदत आह परं योगम् परत्वं मा विष्करोति योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेव साक्षात्कथयतः श्रुतवानिति ॥७५॥ किंच राजन्निति हृष्यामि रोमांचितो भवामि हर्षं प्राप्नोमीति वा स्पष्टमन्यत् ॥७६॥ किंच तच्चेति विश्वरूपं निर्दिशति स्पष्टमन्यत् ॥७७॥

अ०
॥१८॥

॥१००॥

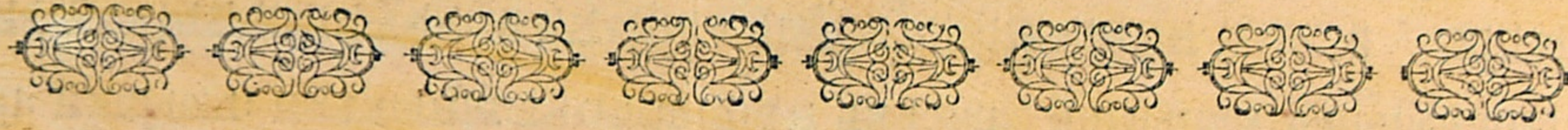
अतस्त्वं पुत्राणां राज्यादिशंकां परित्यजेत्याशयेनाह यत्रेतियत्र एषां पांडवानां पक्षे योगीश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते यत्र च पार्थो गांडीवधनुर्धरः तत्रैव श्रीराज्यलक्ष्मीः तत्रैव विजयः तत्रैव च विभूतिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च तत्रैव नीतिः नयोऽपि तत्रैव ध्रुवानि श्रितेति सर्वत्र संबध्यते इति मम यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवानीति र्मेति र्मेम ॥७८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासोपदेशयोगानामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

मतिः निश्चयः अत इदानीमपि तावत्स पुत्रस्त्वं श्रीकृष्णं शरणमुपेत्य पांडवान्प्रसाद्य सर्वस्वं च तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षणं कुर्विति भावः ॥७८॥ भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः सुखं बंधविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ॥१॥ तथाहि पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुनेत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रति साधकतमत्वं श्रवणात् तदेकांतभक्तिरेव तत्प्रसादात्मज्ञानावांतरव्यापारमात्रयुक्तो मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते ज्ञानस्य भक्त्यावांतरव्यापारत्वमेव युक्तम् तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ददामि बुद्धियोगं तं येन मां सुपयांतिते मद्भक्त एतद्भिज्ञाय मद्भावायोपपद्यत इत्यादिवचनात् तत्त्वज्ञानमेव भक्तिरित्युक्तम् समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वत इत्यादौ भेदेन निर्देशात् न चैवं सति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधः शंका नीयः भक्त्यावांतरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य न हिकाष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ

गी० टी०
॥१०१॥

तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः देहांते देवः परं ब्रह्मतारकं व्याचष्टे यमेवैष वृणुते तेन लभ्यत इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवं सति
समंजसानि भवन्ति तस्माद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धम् तेनैव दत्तया भक्त्या तद्गीताविवृतिः कृता स एव परमानंदस्तया प्रीणा तु माधवः ॥ १ ॥
परमानंदपादाब्जरजः श्रीधारिणा धुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीता सुबोधिनी ॥ २ ॥ स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोडय भगवद्गीतांतदंतर्गतं तत्त्वंप्रे
प्सुरुपैति किं गुरुपापी यूषट्टष्टि विना अंबुस्वांजलिनानिरस्य जलधेरादित्सुरंतर्मणीनावर्त्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना ॥ ३ ॥
इति श्रीमन्महाभारतेशतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
योगशास्त्रनिर्णयसंन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः

अ०
॥१८॥

॥१०१॥

अच्युताष्टकम्.

अच्युतं केशवं रामनारायणं कृष्णदामोदरं वासुदेवं भजे ॥ श्रीधरं माधवं गोपिकावल्लभं जानकीनायकं रामचंद्रं हरिम् ॥ १ ॥ अच्युतं केशवं सत्य
भामाधवं माधवं श्रीधरं राधिका राधनम् ॥ इंदिरामंदिरं चेतसां सुंदरं देवकीनंदनं नंदजं संधे ॥ २ ॥ विष्णवे जिष्णवे शंखिने चक्रिणे रुक्मिणीरागि
णे जानकीजानये ॥ बल्लवीवल्लभाया जितायात्मने कंसविध्वंसिने वंशिने तेनमः ॥ ३ ॥ कृष्णगोविंदहे रामनारायण श्रीपते वासुदेवा चित्तश्रीनिधे ॥
अच्युतानंदहे माधवाधोक्षजद्वारकानायकद्रौपदीरक्षक ॥ ४ ॥ राक्षसक्षोभितः सीतया शोभितो दंडकारण्यभुक् पुण्यताकारणम् ॥ लक्ष्मणेना
न्वितो वानरैः सेवितोऽगस्तिना पूजितो राघवः पातु माम् ॥ ५ ॥ धेनुकारं कानिष्ठकद्वेषिणां केशिहाकंसहृदं शिकावादकः ॥ पूतनाशोपकोसूर
जाखेलनो बालगोपालकः पातु मां सर्वदा ॥ ६ ॥ वैद्युतद्योतकासंस्फुरद्वाससा प्रावृढं भोदवत्प्रोल्लसद्दिग्रहम् ॥ वैजयंतीप्रभाशोभितो रस्थलं लो
हितांघ्रिद्वयवारिजाक्षं भजे ॥ ७ ॥ कुंचितैः कुंतलैर्भ्राजमानाननं रत्नमौलिलसत्कुंडलं गंडयोः ॥ हारकेयूरिणं किंकिणीजाज्वलं किंकिणीमंजुलं
श्यामलं भावये ॥ ८ ॥ अच्युतस्याष्टकं यः पठेत्प्रत्यहं प्रेमतः प्रत्यहं सर्वतः सन्नहम् ॥ सर्वतः सुंदरं कर्तृविश्वं भरस्तस्य वश्यो हरिर्जायते सत्वरम् ॥ ९ ॥
इति श्रीअच्युताष्टकं संपूर्णम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इदं श्रीधरीयव्याख्यासमेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकं मुंवापुर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना निर्णयसागरा
ख्यमुद्रायंत्रालये मुद्रितम् ॥ ॥ संवत् १९३६ शकाब्दाः १८०२ विक्रमनामावत्सरः ॥

॥ इति श्रीधरकृतटीकासहिता श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ॥